

АПСНЫТЭИ АХЭЫНТҚАРРАТЭ УНИВЕРСИТЕТ
НАРТДЫРРЕИ АДЭЫНТЭИ
АФОЛЬКЛОРТЦААРЕИ РЦЕНТР

АФОЛЬКЛОРТӘ КУЛЬТУРА АДУНЕИ

Асериа атакзыңхықәу аредактор

З. Ць. Цьануа

Асериа аңџоуп 2011 шықәсазы

**АПСУАА РФОЛЬКЛОР
ТЫРҚӘТӘЫЛАТӘИ
АНЦАМТАҚӘА**

З. ЦЬ. ЦЬАПУА ИРЕДАКЦИАЛА

I

АТЫЖЬЫМТА

НАРТ АА

Ақәа
НААР
2014

ББК 82. 3 (5Абх)

Ць 56

Еикәдыршәеит

З. Ць. Цьапуа, А. П. Какоба, Н. С. Барцыц

Атекстқәа атыжъра иаздырхиеит

З. Ць. Цьапуаи Н. С. Барцыци

Апхъажәеи азгәатақәеи иөит

З. Ць. Цьапуа

Афотосахъақәа ирхиеит

А. П. Какоба

Аграфикатә сахъақәа тхит

Б. Р. Цьапуа

Атыжъра азырхиара далахәын С. О. Хәцым

АПСУАА РФОЛЬКЛОР ТЫРҚӘТӘЫЛАТӘИ АНЦАМТАҚӘА

З. Ць. Цьапуа иредакциала. I атыжымта: Нартаа. Акәа: НААР, 2014. 304 д.

Нартдырреи адәынтәи афольклортцаареи рцентр еиҕна-кааз «Апсуаа рфольклор тырқәтәылатәи антцамтақәа» ак-тәи атыжымта еиднакылоит мшын-нырцә инхо апсуаа рнарттә хәамтақәа. Арт антцамтақәа ибзиан ирныцшуеит XIX ашәышықәсазы иахгаз апсуаа рхылтцшьтрақәа нартаа рхәам-тақәа шырдыруа, иахъанзагы ишааргаз. Ашәкәы аатуеит ААР академик Зураб Цьапуа истатиа неитцых «Тырқәтәыла инхо апсуаа рҕапыцтә дырра» ала (Октаи Чкотуа атырқәшәахь еита-гамта ацны).

Аизга рзырхоуп Амшын еикәа еиҕнашаз апсуаа ажәытәзатәи ркультура иазҕлымхау зегы.

ТЫРҚӘТӘЫЛА ИНХО АПСУАА РҒАПЫЦТӘ ДЫРРА

1

Апсуаа – Кавказ иашыагәыту аетносқәа иреиуоуп. Жәытәнәтә аахыс, ашәышықәсақәа ирылган иаарго рхатара иабзоураны, кавказтәи ацивизациатә акзаарафы дара рлагала мөашыо икоуп. Апсуаа рыпсадгьыл шытоуп Аахытц-Кавказ аґада-мраташәаран, Кавказ ду аҳаракырей Колхыдатәи алакәырей ирытцаркуа 8,7 нызқь метр-пшыьркца икоу, иуникалтәу адгьыл афы.

Урт хылтцшытрала ирзааигәоуп абазацәеи, аубыхцәеи, ачерқьесцәеи, аедыгьацәеи, ақабардацәеи. Атцдааґцәа реиҳараґык апсуа-адыгаа рхылтцшытра рыдырхәалоит Азия Мац аґадахьтәи ахәтафы инхоз, збызшәагьы згәылацәа ахаттцәа рбызшәа иатәышытраз ажәлашьтрақәа – кашкааи абешлааи. Ас еипш икоу алкаа ақатцараан хшыґзышьтра рытан кашкааи абешлааи рхылтцшытратә хьызқәеи адыгааи апсуааи ржәытә хьызқәеи реипшзаара – кашагаа, касогаа, касагаа, апсилаа, абшилаа. Насгьы, атцдааґцәа ишырпхьазо ала, ажәытәза аахыс, абешлааи кашкааи назлаз, апсуа-адыгаа ахьынхоз хәа ипхьазан Мраташәаратәи Кавкази, Азия Мац иазааигәоу атыпқәеи, Амшын еикәа афықәи (Ардзинба, Чирикба 1991: 10).

Апсуа бызшәа адунеи абызшәақәа рахьтә ижәытә-затәикәоу ируакуп. Абаза бызшәагьы иаргьы нхытцкавказтәи абызшәатә таацәара апсуа-адыга махәта иатцанак-уеит. Атцдааґцәа изларыґуала, апсуа-адыга гәыпц иржәытә бызшәаны иқазар қалон хера қалаанза III–II азқьы-шықәсақәа рзы ажәытәтәи Азия Мац иатәышытраз ауаа злацәажәоз, ипсхьоу ахатт бызшәа (Чирикба 2012а: 23).

700 нызкъ ракара зхыцхызара назо ацсуаа нхоит. Ацсны Ахэынтқаррафэи еипш, уи антытцгы: Урыстэылатэи Афедерациеи, пасатэи Асовет Еидгыла ахэынтқаррақэеи, Мраташэаратэи Европеи, Еиду Америкатэи Аштатқэеи, еихаракгы Тырқэтэылатэи Ареспубликеи, Ачареи, Ааигэатэи Амрагылара ахэынтқаррақэеи рфэи. Ацсуаа, нхартэ тыпцла абасқак ихараны ишеидыгоугы, ишаны адунеи ишалацсоугы, зегякоуп, ацшэа (ма ацсуа-абаза бызшэа) ацсы ахытоу атыцқэа рфэи атрадициатэ фольклортэ культурагы макъаназы еикэханы икоуп, уимоу аеарфэицуеит, ифеиоит ухэар калоит.

Тырқэтэылеи, Ааигэатэи Мрагылареи, Мраташэаратэи Европеи ирытцаркуа ахэынтқаррақэа рахэ ацсуаа нанагеит (егьырт кавказтэи ашьхарыуааи дареи еицны) еиуеипшым атоурыхтэ хтысқэа рышьтахэ, еихаракгы ахратэра аамтазы аурыс-кавказтэ еибашыра иахкыаны. Убри акынтэ иахыазы ацсуаа реихарафык ртоурыхтэ псадгыл иакхыгоуп. Тырқэтэыла мацара инхо ацсуаа рхыцхызара назоит, хытцхыртақэак рыла – 200 нызкъфык, даеа хытцхыртақэак рыла – 500 нызкъфык рфынза. Уахэ ишхэыпкыз иагеит 1864 шықэсанза Ацсны инхоз ацсуаа ретнографиа тэ гыпцкэа 13 рахытэ ашьхара иацныз – далаа, табалаа, псхэаа, айбгаа, ахчыпсаа, Ацсны агэы ианыз – абжыакэаа, гэмаа, акэаа, асазкэа – ахалтысаа, цэцэаа. Османтэи аимпериахэ иахыган, иара убас хыцхызара рацэала бзыцааи абжыуааи.

Ацсуаа жэытэнатэ аахыс идырфеиаз рфольклор атцаара иахыанзагы шыатас иамоу еихаразак XIX ашэышықэса афбатэи азбжа иааркны Ацсны афнытцка ианцоу аматериалкэа роуп. Арахэ уи аамтазы 50 процент иреиханы ацсуа фольклортэ традиция здыруаз, иныкхызгоз ауаа адепортация рызун, ихыртқан. Шалуа Инал-ипа ииашан ишазгэеитэ еипш, «XIX ашэышықэса афбатэи азбжазы ацсуаа рыбжафык Тырқэтэылака рахгара ацсуа фольклор ацэыз дузза анатэит. Амхацырра захызыз ари ахыртцэара иацын ацсуа жэлар рматериалтэи рдоухатэи культура арфеиамтақэа рацэаны рыпхастахара, ртахара. <...> Убри аамтазы, жэахэарада, дара (ацсуаа.

– 3.Ць.) ирыцны, ҳақсадгьыл иалтны ицеит жэлар рпо-
ези арфеиамта хазынақәа рацәаны» (Инал-ипа 1977:
132–133). «Ацсны разкыдахеит, итарцәын иара агәтәтәи
аетнографиатә хәтәғьы. <...> Ашәыр-тцлақәа зхаанхаз,
ибнарахаз аштақәа рымацара иаанхеит, цсыуак ихабар
убом, цсыуа шытыбжык уахауам» – хәа ифун Нико Марр
(Марр 1938: 177).

Иухәар калоит, ацсуаа рхыртцәареи ацсуа фольклор
аматериалқәа рантцара аус ахацыркреи аамтала еикәшәеит
хәа. «Иара зыцсадгьылаҕ инхаз жэлар рашәахәащәеи ра-
жаабжхәащәеи ргәалашәараҕ иказ рахьтәгьы ирацәаны
ианаамтаз иантцамхеит, рыцстазаара ианалтцуаз ирыц-
цсит имачымкәа аҕапыцтә рфеиамтақәа» (Инал-ипа 1977:
133). Османтәи аимпериаҕы ацсуа традициатә культу-
реи афольклори рматериалқәа рантцара акраамта уаҕ
даҕзамызт. Ахәаанырцәтәи ацсуаа рфольклортә дырра
шәы-шықәса инарзынацшуа зынза кыс амазамкәан ин-
ханы икан. Уаҕы излааугои, убри аамта иалагзаны ацсуа
фольклортә культура закә ҕыгхарақәоу иныбжыхәаша
ицаз!

Зыцсадгьыл иахыргаз ацсуааи урт рашьцәеи (абаза-
цәеи, аубыхцәеи, адыгааи) рхыртцәара атоурых атәы зхәо
атцаамтақәа рахьтә ихадарақәоу иреиуоуп: Дзидзария
1982; Анчабадзе 1976: 84–90; Инал-ипа 1971: 257–310;
1990; 1992; 1995; Лакоба 1990: 26–44; Ачугба 2010: 94–152;
Аргәын 2011; Аргун 2012; Чирикба 2012б; Гожба 2010а;
2010б; 2010в; Джигетский сборник 2012; Бигуаа 2011:
181–304; Тхайцухов 1992: 54–79; 2003; Кумахов 2006; Во-
рошилов 2006; Хафизова 2010; Кумыков 1994; Кушхабиев
1993; 1997; 2007.

Ацсуаа рбызшәеи рмилаттә традицияқәеи атәым дгьыл
аҕы реикәырхара алзыршаз аҕагылазаашьақәа иреиуоуп
урт реихарафык рыцсадгьыл аҕы рынхашьа иашьашә-
лан, етникатә гәыцла рееидкылар, Ацсны дара злытцыз
ацсабара еипшныршьалаз атыцқәа рҕы ртәара.

Ацсуа-адыга диаспора рбызшәакәеи, ртрадициатә культурист, рфольклористытцарафымачымкәа алагала картцахьейт европатәи аныкәащәа, атцарауаа. Урт, хым-пада, еиха алшарақәа рыман, зымфа кыз, ускәнтәи Асовет хәынтқарра аихатәи царда иннакылоз атцәащәа рааста.

Убас, Тырқәтәылака иахыргаз аубыхцәа рфым 1898 шықәсазы днест Дания атәылауаф А. Бенедикстен, еиуеипшым антцамтәаггы кәитцейт. Аубых бызшәа атцаразы Тырқәтәылака ицахьан атцарауаа Адольф Дирри (1913 шықәсазы) Иулиус фон Месароши (1930-тәи ашықәскәа рылагамтәзы). Урт имфәпыргоз атцарақәа раан ианыртцейт аубых фольклор атексткәаггы: алакәкәеи, ажәапкәкәеи, ажәахәахәкәеи (шәрых.: Dirr 1927, 1928; Meszaros 1934).

Зыцсадгыл иахыргаз ацсуа-адыгаа рбызшәакәеи рфольклористытцарафым даеакы иалафашьом адунеи зыхьз еицадыруа афранцуз тцарауаф, аифырцшратә мифологиест, аепоси, индоевропатәи ацивизациест, адинкәеи, кавказтәи абызшәакәеи рытцәафым Жорж Диумезил илагала. Иара аубых бызшәа дзәлымхәейт 1920-тәи ашықәскәа рзы, Стампылтәи ауниверситет данапрофессоры аамтәзы. 1931 шықәса инаркны итижыт кавказтәи абызшәакәа рграмматикатә еилазаашьақәа ирызкыз аусумтәкәа жәпакы. 1955–1971 шықәскәа рзы Жорж Диумезил Тырқәтәылан акырынтә адәынтәи атцәарақәа мфәпигейт ацсуаи, аубыхцәеи, адыгаи рфым. 1960 шықәсазы иапитцейт «Кавказтәи атрадициакәеи абызшәакәеи рзы Анатолиатәи адокументкәа» зыхьзитцәз асериа фыц. Ари асериафым итытцыз аусумтәкәа иргәылоуп атцарауаф ифонетикатә нтцамтәкәеи урт ирыцу абызшәатә тцәарақәеи. Уи лассы-ласс дзыҭцәажәоз аинформантцәа рфымнтә даликаауейт иарей Ханс Фогти рыбзоурала еицырдыруа икалаз, ибызшәа шидыруаз зынарцәымфа икалаз атыхәтәантәи аубых Теифиқы Есенч (1904–1992). Иара, иан дапсыуан азы, аубых бызшәеипш, ацшәаггы бзиазаны идыруан. Уи ифымнтә Жорж Диумезил ианитцейт

ацсуа фольклор атексткәа 11 (Dumezil 1967). Атцарауаф илингвистикатә тцарақәа ирылагзаны ианитцон, тцарадыррала ииашаны, акомментарикәа рыццаны итижъуан ацсуа-адыгаа рфольклортә материалкәа (шәрыхә.: Dumezil, Namitok 1955: 1–47; 1956: 439–459; Dumezil 1957; 1959; 1960a; 1960b; 1962; 1965; 1967; Зыхәба 1972: 57–74; Гәажәба 1986б; 1987; Убыхский фольклор 2001).

Жорж Диумезил аубых бызшәа атцара иадипхәалеит еи-цырдыруа ановег кавказдырфәы Хәнс Фогти иара итцәфәы, афранцуз тцарауаф Жорж Шарашизеи (Charachidze 1965; 1989). Хәнс Фогт, акыршықәсатәи итцарақәа ирыбзоураны, еикәиршәеит аубых бызшәа ажәар, афонологиатә тцарақәеи атексткәеи аццаны (Vogt 1963). Ари аусумтә акрызтцазкуа лагалахеит ацсуа-адыга бызшәадыррафәы. Ажәари ацуафольклортә тексткәа хәы змам материалкәоуп аубых бызшәеи афольклори рытцаразы

*Чрыгба Виачеслав ажәабжхәаф лыҕцаажәараан
(Тырқәтәыла, Амчкәеф ақытә)*

Адолф Дирри, Иулиус Месароши, Жорж Диумезили, Хәнс Фогти ухәа, европатәи кавказтцәафцәа рышьтә

дхыланы, Тыркэтэылан инхо апсуа-адыгаа рбызшәақәеи, рфольклори, ртрадициатә культурей рзы акыр аттаарақәа мѡапигахъеит алингвист Виачеслав Чрыгба. 1991 шықәса раахыс (ускан Леидентәи ауниверситет ағы аус зуаз) акыршықәсатәи иекспедициатә цшаарақәа ирыбзоураны, апсуа-адыга диаспора реиланхашъеи, ретнографиатә гәыпқәеи, рбызшәақәеи рдиалектқәеи рзы здакам аусумтақәа иѡит, хыпхъазара рацәала афольклортә бжынтцамтақәа кәитцеит апсуааи, аубыхцәеи, абазацәеи рғы (шәрыхә.: Чирикба 1994; 1995; 2012а; 2012б; Chirikba 1996а; 1996b; шәрыхә., иара убас ари ашәкәы иану иара иантцамтақәа: № 8, 9, 11, 13).

Тыркэтэылатәи ашьхарыуаа рыттцарағы иалкаау атыц ааннакылоит адиаспораа рхатақәа рхатарнакцәа русура. Избан акәзарурт ари аус азы зегь реихартәгылазаашъа маншәалоуп: рыжәлар ѡнытқала ирдыруеит, иахъеи-уахеи ирбоит, ирахауеит. Аха, ирыцхарахаз, уи аус зеазыкыз зынза имачыѡхеит, иаххәап, афольклортцара мацара занаатс ишьтызхыз иахъанзагы азәгы дыкам.

Сгәанала, ара аханатә избахә хәатәуп рацхәатәи апсуа профессор Мыстафа Бытәба. ѡѡ-университетк ирылгахъаз, Анкаратәи ауниверстет ағы аус зуаз, апсшәеи, атыркәшәеи, афранцуз бызшәеи, анемец бызшәеи здыруаз тцарауаѡын иара. Аа-мзы ракара аус ауан Тыркэтэылан иааиртыз апсуа школ. Тыркэтэыла инхо апсуаа рхатәы бызшәала апхъареи аѡрей рылшо акатцара иеазтәылхны дашьтан. 1919 шықәсазы Стампыл итижыит тыркэтэылатәи апсуа хәыцқәа рзы анбан шәкәы (“Cergues elifbe apsisfelse. Vizviz: Abitp M. Aşigse 1. Istampeil, 1335–1919”)¹, аха уи ахархәаразы азини атагылазаашъеи камлеит ари ахәынтқаррағы. Цабыргуп, уаанзагы, XIX ашәышықәса антцәамтазы, Шьрын Цкалапыуа ишьақәиргылахъан апсуа алфавит. 1910-тәи ашықәсқәа рзы ашапсыг енрал Рашьыт Ефендии, уи ипшәмапхәыс Хасибә Чан-пхәи, ускан 12 шықәса зхытцуаз Омар Беигәаи, ажәытә османтәи агра-

¹Шәахә. Мыстафа Бытәба ихатарей ианбан шәкәи ирызку Хәыхәыт Бгәжәба истатиа (Бгәжәба 1991).

фика шыатас икатцаны, ишыакэдыргылеит апсуа алфавит. Иара алоуп Омар Беигэаа адинхатцаратэ тексткэа реицатара дызлалагазгы (Бигуаа 1999: 82).

1920 шыкэсазы Мыстафа Бытэба, кавказтэи иныкэара-кэа ирылагзаны, Апсны дааит. Ара иара дрыкэшэеит, Дырмит Гэлиа, Андреи Чочуа, Семион Ашэхэатцаа ухэа, ус-кантэи апсуа интеллигенция рхатарнакцэа азэырфы, Акэа еиҕкааз Амхаҕбыркэа рускэа рзы аилак алахэылащэа. Агазет «Апсны» аномеркэа ирнылеит Мыстафа Бытэба ипсадгыл аҕы иказаара иазкыз астатиакэа (Бҕажэба 1991: 196). Уи дзацэажэоз иреихэеит: Тыркэтэыла апсуаа рхыпхызара 200 нызкык ркынза ишыназо, урт зегы апсшэа шырхэо, ауниверситет иалгахыоу хэфы-фык шы-коу, ар ирылоу афицарцэа, аинралцэа шырацэафу, атыркэ-шэа ззымдыруа апсуаа шыкоу, дара издыруагы апсшэа акыр еиҕны ишырхэо. Иазгэеитеит апсуаа атэым дгыл аҕы рыбзазашы атэы (апш, ататын шаадрыхуа), зегы амсылман дин шрымоу, Апснынтэ иахгаз рахытэ макыана зыпсы тоу шмацфым, урт зегы рыпсадгыл ахь ахынхэра ишазгэышыа.

Тыркэтэылатэи апсуаа ртоурыхи, рмифологиiei, рфольклори рцараҕы алагала гэгэа кайтеит апсуадырфы, афольклортцааф, абызшэадырфы, атоурыхтцааф, арца-фы, апоет, апублицист Омар Беигэаа. Ари аус иара ипста-заара зегы азикит. Апсуаа ахынхо ақытакэа дрылсны, хыпхызара рацэала аетнографиатэ, абызшэатэ, афольк-лортэ материалкэа еизигеит. Урт рышьатала тыркэ-шэала иапитцеит акымкэа-фобамкэа аусумтакэа (ҕыгха-рыла иугозар, 200 кыпхь бгыц иреиханы) – апсуааи егырт ашьхарыуа жэларкэеи ртоурыхи, ретнографiei, рфольклори, ркультуреи ирызкны: «Апсуаа рмифоло-гия жэйтэзатэиума?» (Büyüka 1971), фф-томкны икоу «Ауаатэыфса рцивилизация аира апхызатэи аамта иаз-ку кавказтэи ахытхыртакэа» (Büyüka 1985, 1986) ухэа убас егыртгы. Автор арт итцаамтакэа рҕы иааигоит еиуеипшым ажэйтэтэи апсуаа рынцэахэкэа, нартаа ре-пос аперсонажцэа ухэа рыхызкэа, иеазишэоит урт рети-

мология акатара. Апсуа мифология ажытэ бырзентэи, нас азиамачтэи ахэамтакэи ирфырцшыны ититаауеит (шэрыхэ.: Инал-ипа 1990: 23–32; Бигуаа 1999: 82–84; Килба 2011; Папа-цха 2012, 2013; Гэажэба 1990а; 1990б; 1996а).

Омар Беигэаа иусумтакэа рыфнытцка инейтцхны ахархэара рымоуп еиуеипшым ажанркэа ирытцаркуа афольклортэ материалкэа, зны-зынла – атексткэа шейбгоу иааганы, даеазынгы – ртцаккэа еитахэаны. Нартаа репос асиужеткэеи амотивкэеи ирылхны, иара исахьаркыратэ лапшхэаала иапитдон афольклортэ жэеинраалакэагы. Руслан Гэажэба излазгэеитэ ала, Омар Беигэаа ианитцахьан 6000 инареиханы афольклортэ тексткэа (Гэажэба 1977: 81). Ишэкэкэа иргэылоу аматериалкэа, насгы ус ақыад иантаны Апсныка иааитиуаз атексткэа рахьтэ цытк Руслан Гэажэбей Серге Зыхэбей иркыпцхьхейт (Гэажэба, Хьация 1977: 82–83; Гэажэба 1980б: 47–48, 59–61; 1989б: 83–84; 1996а; 2008б: 108–118; 2008в: 181, 188; 2008г: 143–146; 2012в: 175–182; Зыхэба 1996б; 1997). Уи иара ихатагы иеапыцтэ дырра даара итбаан.

Иазгэататэу, Омар Беигэаа зкыпцхьра дахьымзас иматериалкэеи итцаамтакэеи мачымкэа иаанханы икоуп. Урт анапылафыракэа реилыргарей акыпцхь разырхиярей лнапы алакуп иара итафы, ицхырааф, атцаафы, аитагаф, ашэкэыффы Махинур Папа-цха. Омар Беигэаа иларей русеицуразы шэахэ. «35 шыкэса Беигэаа Омар иаанда» захьзу, ааигэа ажурнал «Алашара» адакьакэа рфы илкыпцхьыз (Емма Кыл-цхаи Нурбей Ламиеи атыжьра иаздырхияз) лфымта (Папа-цха 2012, 2013). (Махинур Папа-цха Омар Беигэаа инапылафыракэа акыр хлырбейт, урт ртагылазаашьазы лгэы шынамзо, ацхыраафцэа шлымам атэы халхэейт, 2004 шыкэсазы Тьркетэыла афольклортэ экспедиция мфэпызгоз Шотэ Салакаеи, Адгэыр Какобей, сарей, Стампыл, лара лфис афы ханыказ.) Ихымцадатэиу усны избоит Омар Беигэаа инапылафыракэа ртыц рыкэтцара, насгы иусумтакэа апсшэахь реитагара. Убас, иара ипсы штэз, Махинур Папа-цха дицырхырааны, еитеигаз (иара ихэон, лара

Бейгәаа Омар

илыфуан) итдаамта «Ацсуа мифология жәйтәзатәиума?» анапылашыра Ацсуатдааратә институт адиалектологиатә лабораторияҕы Емма Кыл-пҕа лнапхгарала атыжъра азырхиара иаҕуп.

Маҳинур Папа-пҕа, Омар Бейгәаа итдаарақәа рҕы иц-храара, итынхаз анапылашырақәа аус рыдулара анафс-ггы, Тырқәтәыла ацсуа диаспора ртрадициатә культура

аихаҳаразы, амырзразы илыллыршо җыашьатәуп: атыркә-шәахь еиҗалгоит Аҗсны аҗоурыхи акультуреи ирызку аус-умтақәа, алакәқәа, илҗоит аҗсуа хореографиатә культу-ра, еиҗылкаауеит ашәахәаратә, акәашаратә ансамбльқәа (шәахә.: Şinkuba 2000; Beygua 2000; Paparpha 2001b; Warada 2007; Şamba 2008; Zuhba 2009), илыҗуеит асахьаркыратә җымтақәа, аҗоурыхтә тҗаамтақәа (Paparpha 2001a; Пап-ба 2012), алитературатҗааратә статиакәа (Paparpha 1998), ианылҗоит афольклортә рҗиамтақәа. Атекстқәа антданы Аҗсныҗа иаалгон, Руслан Гәажәба изаалтјуан. 1973 шықә-са инаркны Аҗсныҗа данаауаз иаалгаз аматериалқәа иреи-уоуп: ажәапҗакәа, ашәақәа, ажәабжьқәа, атҗәууарақәа (алақмарқәа) (шәахә.: Гәажәба, Хьациа 1977: 83–84; Гәажә-ба 1980б: 48–49).

*Папа-җҗа Маҗинур, Җыануа Зураб
(Сҗампыл ақалақь)*

1975 шықәса инаркны акырынтә иҗсадгьыл ахь даахьан Тьркәтәыла ачемпион, хьзи-цшеи змаз аспорт азқаз, аҗсуа-адыга культуратә еилазаара анапхгаҗы Орхан Шам-

ба. Аңсуаа рѳурыхтѳ псадгыл ахь рхьарпшразы уи имѳа-
пигоз аускѳа рацѳан (Инал-ипа 1990: 32–33). Аңсныѳа
даащыпхьаза амагнитофон иѳащны иааигоз, Тьркѳтѳыла
аңсуаа ахьынхо ақыѳаѳѳеи ақалакькѳеи рѳы ианитѳоз
аѳольклортѳ, аетнографиаѳа материалакѳа аңсуатѳаащѳа
иритѳон, Аңсныѳаи ахѳынѳкарратѳ музеи архив аѳы
ишьѳеитѳон. 1975 шыкѳсазы, 11-ѳык аңсуаа рхыпхьазара
даланы данааз, иааигаз абжьынѳамѳаѳа реихарак
Кѳарацѳгьа (Иарѳъа) ақыѳан инхоз Азынба (Пашѳ-ипа)
Шьѳѳкьѳт иѳынѳа иѳащуп. Орхан Шамба иара ихѳаѳгы
информанѳк иахѳасабала дѳеиан, иидьураз рацѳан (шѳахѳ.
Зыхѳба 1977). Иара ибжьынѳамѳаѳа рхыпхьазараѳы
иѳоуп: нарѳаа репос, афьрхѳаѳара-ѳурыхтѳ ашѳаѳѳеи
ахѳамѳаѳѳеи ухѳа, еиуеипшым аѳольклортѳ жанркѳа
ирыѳѳаркуа арѳиамѳаѳа (шѳрыхѳ. иара ианѳамѳаѳѳеи
ихѳамѳаѳѳеи рахѳѳа Сергеи Зыхѳба, Анатоли Хьаѳиа,
Руслан Гѳажѳба ркьыпхьымѳаѳа: Зыхѳба, Хьаѳиа 1976;
Зыхѳба 1996б; 1997; Гѳажѳба, Хьаѳиа 1977: 84–87; Гѳажѳба
1980б: 40–47, 52, 53–58; 1996в; 1996г; 2008б: 118–124, 130–
131, 134–135, 136–138; 2008г: 137–139; 2010: 58–59, 119–
121, насгы ари аизга иагѳылоу аѳекѳѳѳа: №5, 22).

Иахъазы Орхан Шамба АпсныӀа иааигоз, иааиӀиуаз амагнитолентаӀаа рхаӀаӀаа, шамахамзар, еиӀӀымхеит. АжӀытӀа кассетаӀаа ирну ианӀамӀаӀаа (дара маӀымкӀа иӀоуп, урт ирылазар Ӏалоит Апсны еиӀӀымхазгъы) ацифратӀа техникахъ риagara даӀуп иара ипӀа Зеррин ШампӀа. Лара лхаӀагъы афольклортӀа материалӀаа анылтдоит, ахореография даӀӀазоуп, апсуара змырзырц иашьтоу тырӀӀӀаӀылатӀи апсуаа дреиуоуп.

Мшын-нырцə инхо хдбынцбуаа рфольклортə рѣиам-
тақəа ранцареи реитахəареи ирызѣлымхан ашə
кəыѣѣцəа Цьамал Хараниа, Цьенгыз Бганба, Цьамал
Абыгба, Шьинаси Трапшь. Урт 1970-тəи ашыкəсқəа ина-
дыркны Апсныка ианаауаз иааргон, ма иаарышьтуан
афольклортə текстқəа ақбаад, мамзаргьы амагнитолента
ианцаны. Иазгəататəу, урт рфольклортə напылаѣырақəа
реихарак алитературатə знеишьа иазааигəоуп, иара убас

Шамба Орхан

рлитературатә ҫымтақаагғы афольклортә дырра иа-
гәылиаауеит, уи аҳәаакәа иртагзоуп. Рфольклортәи рли-
тературатәи рҕеиамтақәа ибзианы ирныцшуеит ихыртәаз
апсуаа ртоурых азыблара, рдоуха анарха, рыцсадгыл аб-
зиабара.

Арт ашәкәыѠѠцәа ианыртцаз, ма дара еитархәаз афольк-
лортә материалқәа рҕы иупылоит – нартаа инадыркны
ажәапқақәа рҕынза – еиуеипшым ажанрқәа ирытцаркуа
арҕеиамтақәа. Урт ранцамтақәеи рҕымтақәеи рыхәтак
еиуеипшым атыжымтақәа рҕы иркыпцххьеит Руслан
Гәажәбеи, Сергеи Зыхәбеи, Анзор Мықәбеи: Цьамал Хара-

ниа (Гәажәба 1980б: 49, 51, 52–53, 62–64; 1989б: 84–91; 1996б; 1996в); Ыенгыз Бганба (Гәажәба 1991а: 172–183; 1996в; 2010: 12–45, 48–49, 74–123, 126, 141–153, 155–163, 221–230; Гожба 2005; 2008; Зыхәба 1996а; 1997; Ыамал Абыгба (Абыгба 2002: 211–223); Шынаси Трацшь (Гәажәба 1980б: 49–51).

Хараниа Ыамал

Ыамал Хараниа 1980-тәи ашықәсқәа рзы Адапазар ақалақь ағы итижыт Тырқәтәыла инхо ацсуа поетцәа

(Цъамал Хараниа, Ешьреф Гындиа, Филиз Бган-пха, Цъен-гъиз Бганба) ражэеинраалакэа еидызкыло ашэкэкэа ӕба. Арт аизгакэа иргэылоуп афольклортэи асахъар-кыратэи рѣиамтакэа: хыпхъазара рацэала ажэапкъакэа, «иаарту афольклортэ кӕзшыа змоу ахэамтакэа» (Атцнариа 1989: 418) – ауафы къачакъ Цкъыгткъа Гэагэуа изку алаф-кэа. 2005 шыкэсазы Цъамал Хараниа итижъыз ишэкэы «Еибапшаауаз» иагэылоуп ажэеинраалакэеи, аѣапыцтэ хэамтакэеи, ажэапкъакэеи (Хараниа 2005).

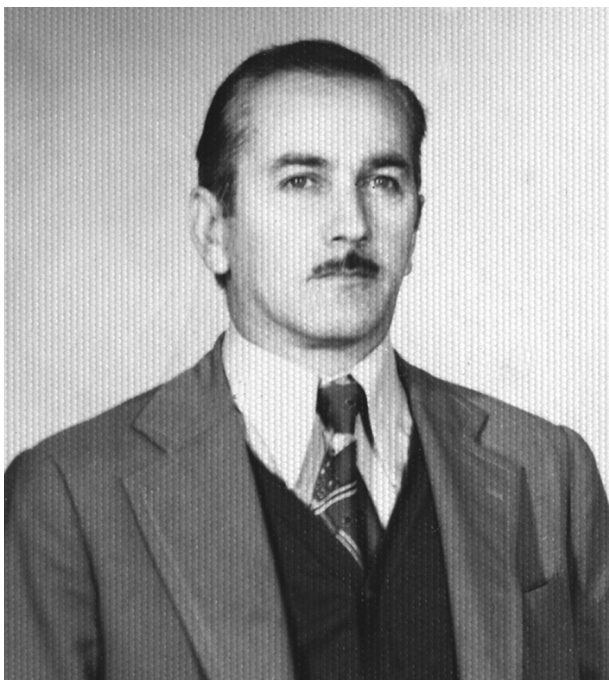
Афольклортэ тексткэа антцаны Апсныка иаазышьткъоз иреиуоуп, иара убас: Симбери, Ардашыны, Аифери Бганаа (Гэажэба 2010: 45–48, 59–74, 123–126), жэлар рмузыка иазкӕзоу Есат Ахба (Гэажэба 1996б; 1996в; 2008б: 107, 117; 2008в: 175–176, 179–182, 184, 186; 2008г: 147; Warada 2007), Дурсун Начкъебиа (Сагариа) (Гэажэба 1989б: 91).

1984 шыкэсазы Фехми Агрбеи Цъамал Хараниеи еикъыршэаны итрыжыт апсуа-атыркэа жэар. Анаӕс 1990 шыкэсазы Фехми Агрба уи ажэар («Апсуа бызшэа атыркэ бызшэа ажэар») картэаны еитатижыт (Агрба 1990).

1990-тэи ашыкэскэа иаадыркны афольклори аетнографиеи рзы акыр аудио-видеонтамтакэа картыхеит Сельчыкэ Сымсыми Зехра Цъыц-пхаи. Сельчыкэ Сымсым апсуа фольклори атрадициатэ культуреи ирызкны даара уызѣлымхӕаша асаит ааиртит (www.apsuvara.com). Уа итагаллоуп апсуаа ртоурыхи ркультуреи зныцшыа еиуеипшым ацэажэаракэа, адискурскэа, акъабзкэеи, акъабзтэ ашэакэеи, акэашаракэеи, егырт ашэахэаратэи ажэабжэеитахэаратэи рѣиамтакэа.

Убас, Сагариа инхо апсуаа апсшэа дыртцареи апсуара рылаазареи ишаѣыц иаѣуп Фаарыкэ Ажыбеи Ирфан Хэацааи.

Апсуара ахъчаразы, азыргаразы икарто мацзам Тыркэ-тэылака атаацэара иалалаз – Гэындеи Маринеи Анкэаб-пхацэа, Аира Кап-пха. Гэында Анкэаб-пха апсуа етнографиеи афольклори рзы аматериал еизылгоит, апсуа чара иазкны адиссертация лыѣуеит. Еикъыршэаны итлыжыт атыркэа-апсуа еиѣцэажэага жэар (Ankuab 2007). Марина

Бганба Цьенгыз

Анқаб-пқа лакэзар, Тырқэтэыла аңсуаа рхэычқэа жэлэр рашэакэа длыртцоит, жэлэр рхореография дазказоуп.

Ихатэы фольклортэ нтцамтақэа кайтцоит Тырқэтэыла икоу Аңсны ахатарнак Владимир Аөзбагы. Уаанзагы уи аңсуа диаспораа рызтаарақэа дрызхьаңшуан (Аөзба 1974).

1930-тэи ашықэсқэа рзы Ачара инхо аңсуаа ретнографиязы аусумта аңитцеит Қыаазым Чолоквэ (шэахэ. Зыхэба 1967: 217).

Афольклори аетнографияеи ирызку аинформация маңымкэа ирнылоит Тырқэтэыла аңсуа-адыга диаспора ахатарнакэа итрыжыуа ажурналқэа – «Нарт» (Ankara) «Кафкасиа» (Istanbul).

Ахэаанырцэ инхо аңсуаа ртоурыхтэ псадгылы дарей реимадаразы икарто раңоуп Аңсныка ихынхэыз адиа-

спора ахатарнакцэа иреиуоу Төмыр Ачыгэба, Октаи Чкотуа, Хаири Кэтарба.

Ачара инанагаз ацсуаа ртоурыхи, рыбзазареи, ртрадициатэ культуреи акыр аусумтакэа рзикхьеит (икандидаттэ диссертацияггы уахь иналатцаны) аетнограф Төмыр Ачыгэба. Урт рахьтэ шөрыхэ. Ачара инхо ацсуаа рматериалтэ культура, реиланхашьа, атаацэара ралалашьа, рыжэлакэа рхылтцшэтра, рбызшэа аеыпсахшья, ретникатэ тоурых ухэа ирызкны хыпхьазара рацэала иишыз аттцаамтакэа: Ачугба 1978; 1985; 1987а; 1987б; 1987в; 1988а; 1988б; 1989; Ачыгэба 1986; 1990. Атцарауаа ааигэа итытцыз имонографииеи егырт истатиакэеи рэы дырзаатгылоит ацсуаа (ретнографиатэ гэыпцкэа зеггы) ахыргаанза рыпсадггыл аэы реиланхашьеи, ртоурыхи, рхыртцэашьеи рызтцааракэа (Ачугба 2010: 94–152; 2012). Аетнограф Ачара имоапигаз адэынтэи иттцааракэа рэы акыр аетнографиатэи афольклортэи материалкэа анитцяхьан, аха урт зеггы кыпцхьны икам, ихата излеихэо ала, еикэахазггы мачуп.

1991 шыкэсазы рацхьаза акэны Ацснытэи ахэынтцарратэ университет аэы атцаразы мшын-нырцэынтэ иааз афар ргэып иалаз Октаи Чкотуа, Тыркэтэыла инхо ацсуаа рыпсадггыл ахь рхьарцшразы имоапиго хкы рацэала еилоу аускэа инарцынтцаны, атыркэа-ацсуа ацсуа-атыркэа жэар, аицэажэага бзиа (абызшэадыршы Сариа Амч-цха дилахэны) еикэаиршэеит (Амч-цха, Чкотуа 2010), ацсшэахь еитеигеит Хаири Кэтарба ироман «Сыхдыртцэеит, сыхтцэараххейт» (Акэа, 2009), Мыстафа Бытэба кавказтэи иныкэаракэа ирызку игэалашэаракэа (Бытэба 2009), атыркэшэахь еитеигеит Адиле Аббас-оглы лгэалашэаракэа (Abbasoğlu 2008), Руслан Гэажэба еикэаиршэаз ашэкэы Цьенгыз Бганба иантцамтакэеи Тыркэтэыла инхо ацсуаа ртоурых иазку аусумтакэеи (Bganba 2013).

Ашэкэышэы, ажурналист Хаири Кэтарба атыркэшэахь еитеигеит Гьаргь Амчба итоурхытэ тццаамтак (Амицба 1993), Баграт Шьынкэба ироман «Ацынтцэарах». Иара ихата тыркэшэала ифит асахьаркыратэ рэиамта неитцых, хыхь

зызбахә схәаз баѡхатәрала иаѡтѡу ароман. Аамтәк азы ателеканал «Абаза» аґы имѡаѡигон автортә дырратара бзиа «Аѡсадгьыл аґеиисыбжь».

Зыѡсадгьыл иазыхынхәыз Дыжын Чуреи Тьркәтәыла инхо адыгааи аѡсуаи рхореография атѡара лнапы ала-куп (Чуреи 2006; 2008; 2011).

Адиаспораа рхатарнакѡа рахьтә азәырѡы (Омар Беигәаа, Ыямал Хараниа, Ешьреф Гындиа, Филиз Бган-пха, Ыьенгьиз Бганба, Ыямал Абыгба, Шьинаси Тьраѡшь, Махьинур Папа-пха, Алѡ Хәынѡа, Хаири Кәтарба ухәа) ашәкәыѡѡѡа зыѡсадгьыл иакәыргаз аѡсуаа рѡурых сахьаркьрала иаадырпшхейт иаѡьртѡаз рлитературатә рѡиамтәкәа рѡы (шәахә: Атѡнариа 1989; Бигуаа 1999: 77–101; 2000; 2008а; 2008б; 2011: 181–238; 2012а; Мықәба 2002).

Тьркәтәыла инхо егььрт ашьхарьуа жәларкәа (еихаракгьы адыгакәа) рѡурыхи, ретнографияеи, рфольклори рытѡаразы адиаспораа рхатарнакѡа икарѡахьѡу рахьтә иалкаазар калоит Агаче Мухьиттин Унали, Батыраи Едыѡьи (Озбек), Оздемир Озбаии русура. Атѡарауаа Батыраи Едыѡьи (Озбек) Оздемир Озбаии нартаа рхәамтәкәа ирызкны атѡамтәкәа аѡьртѡахьейт (Özbek 1982; Едыѡж 2013; Özbay 1990; 1995).

Мшын-нырѡә инхо аѡсуа-адыгаа рбызшәакәеи, ртраѡиатә культурей, рфольклори рытѡараґы зыѡсадгьыл аґы инхо, аѡѡантәи атѡарауаа, ашәкәыѡѡѡа, егььрт аинтузиастѡа рлагалагьы шьѡа иара ахатә ѡурых аѡѡп. Апхьаза игьѡѡп арака Гьаргь Зизариа «Амхаѡььррей XIX ашәышықәсәзтәи Аѡсны аѡурых аѡѡлемакәеи» захьзу иусумта дуи Баграт Шьынқәба иѡурыхтә роман «Аѡынѡәарахи». Виачеслав Бигәаа ишазгәейтә еипш, «XIX ашәышықәсәзтәи әжәлар рѡурых аазььрпшуа аѡымтәкәа рахьтә урт ирейхау макьана иказам, кавказтѡареи кавказтәи ашьхарьуа жәларкәа рмилатә литературакәеи рѡы» (Бигәаа 1996: 165). Урт рнаѡсгьы, аѡсуатѡареи еиуеипшым аказара хккәеи рѡы иѡәьртѡит ахгара аѡурыхи иахььргаз рбызшәеи, ркультуреи, рхатарей ирызку аѡиамтәкәа маѡымкәа.

Тыркәтәылака иагаз ацсуа-адыгаа рёы ацсуа тцарауаа рахьтә апхъаза акәны днеит Симон Басариа. Атцарауаф 1910, нас 1918 шыкәсазы Тыркәтәылака инькәарақәа раан ашьхарыуа жәларқәа рыбзазашьа ибеит. Ашьтахь иифыз истатиақәа рёы дазаатгылоит ацсуа-адыгаа рыказшьа, рхатара аракагы ишырцөымзыз. Стампыл дзыҕцәажәаз Тыркәтәылатәи академия ацсуа студентцәа иархәеит – рмилаттә хаёра айкәырхаразы аус шыруа, ара иахьаа-нагаз итыркәартәырц ишаёу, ашколқәа рёы ашьхарыуаа рашәақәа ддыртцаларц, ранбан шәкәы рёырц, рмилат матәа еикәдырхарц ргәы иштоу. Атцарауаф иазгәеитөит, ацсуа-адыгаа Тыркәтәылан еицырдыруа ахатарақәа (ар-уаа, атцарауаа, анцънырцәа инадыркны адипломатцәа ркынза) шрылиааз, «Меңылис» захьзыз ахеидкыла шеи-фьркааз, уи иалаз аделегация ахеикәырхаразы Парижка, Лондонка ишцаз, абас ашьа цкәа злаз ауаа камлар, атәым дгыл аёы амилаттә кәзшьа айкәырхара шалымшоз, апрофессор Мыстафа Бытәба ацсуа хәычкәа рзы анбан шәкәы иифыз ухәа (шәахә.: Басария 1913; 2003: 115–118).

1927 шыкәсазы апхъатәи ацсуа профессионалтә филологцәа (ускан академик Нико Марр итцәоцәа) Арсен Ахашбеи Виктор Кәыкәбеи, аубых бызшәеи аетнографияи рцаразы, Тыркәтәылака ицараны икан, аекспедиция апрограмагы еикәыршәаны ирыман (Хашба 1972: 126–129). Нико Марр дзыкәшахатхахьаз ари апрограма хыкәкыс иаман аубых бызшәа антцара, уи афонетикатә, аморфологиатә, алексикатә чыдарақәа ргәатара, адсшәеи аубых бызшәеи реизыкәзаашьа ацклацшра, настгы ау-быхцәеи ацсуааи ртрадициатә культура атцараа. Аха Стампылында ацара зылшаз Виктор Кәыкәба иоуп (Арсен Ахашба дыззымцаз еилкаам). Цабыргуп, иара уигьы ихыкәкы неигзартә еипш атагылазаашьа ирымтәит уатәи амчрақәа. Астудент даныхынхә ашьтахь, 1928 шыкәсазы иифыз аихшьалафы изларбоу ала, нанхәамза 22 инаркны цхынчкәынмза 10-нза Стампыл далырмыжыт, аубыхцәеи ацсуааи ахьынхо атыцкәа рахь дрышьтаанза хәа дыцшын.

Иҗалаз уиоуп, Виктор Кәйкәба Җырқәтәылака ицара кавказаа зынза илацшықәтцан ианрымаз аамта иақәшәеит. Ииулак иипшааз черқьески, апрофессор Мыстафа Бытәба дназлаз, цшьфок апсуааи иархәеит: Җырқәтәыла асултан данахырхәа ашьтахь иааиз амчра җыц, асултан шәидгылан хәа, уаанза зтагылазаашьа хар амамыз ашьахыруаа уажәы ирышыклацшуа ишалагаз, атәымуаф (еихарак Асовет Еидгыла еиуоу) дара рахь дшынармышьтуа. Урт ркынтә еиликааит: атыркәа револиуциа ашьтахь апсуааи ачерқьесцәеи рахьтә изылшаз шықәтцыз, еихаракгы Бырзентәылака (апсуаа 200-фок ркынза уахь ишцаз), иаанхаз рыкәхра ишаҗу. Дзыниаз излархәаз ала, Җырқәтәылан апсуаа рхыцхьазара 300 нызкьфок рҗынза иназоит, рбызшәа еикәырханы иааргоит, аубыхцәагы иахьеиланхо атыцкәа рҗы рбызшәа бзианы ирдыруеит, аха иуадафхеит рыцстәыуаратә цаскәа, рныхәарақәа, рмилаттә матәа реикәырхара. Еиликааит 1912 шыкәсазы, апсуааи ачерқьесцәеи еидгыланы, Стампыл акультура-ркаратә цакы змаз Апсуа-черқьес комитет шеиҗыркааз. Акомитет хықәкыс ишамоу – алфавиткәеи артцага шәкәкәеи реикәыршәара, аетнографиатә материал аизгара, жәлар рмилаттә ныхәақәа реиҗкаара, аеырыфракәа рымфадгара. Уи ишалшаз Стампыл апсуааи ачерқьесцәеи рхәыцкәа рзы ашкол аартра, аха Җырқәтәыла амчра җыц анааи, урт зегьы шадыркыз, Акомитет ахыбра ахатагы шдырхәашаз (Кукба 2007: 127–132).

1960-тәи ашыкәсқәа рзы фынтә Җырқәтәылака дцеит ататын акультура знапы алакыз агроном Игор Григолия. Уи уа иказаара иалагзаны, Омар Беигәаа дназлаз, азәырфы апсуаа дрыниеит. Ицъашьатәу, ари ауаф, етнографк, фольклористк даайдфыло, иибаз-иахаз анитцеит: Җырқәтәыла инхо апсуаа реихарафок усқан Адснйтәи рашьцәа рхабар шырызымдыруаз, рбызшәа рхәоит, апсуара ныкәыргоит, ашәкәыфцәа, атцарауаа ыкоуп хәа ишыкамыз; дзацәажәоз ибзиан ишыргәалашәоз рабацәа, рабдуцәа знытцыз ақытақәа рыхьзқәа; Омар Беигәаа

Апсны атоурых иазку аматериалкәа рацәаны ишеидикы-лаз, хьаас ишимоу рхатәы бызшәала атцара ахьырымтцо, апсышәала акьыпцхьга ахьырым; мшын-нырцәтәи апсуаа апсыуала ишынхо, ататын, ажь, аутратыхкәа, ашәыр шаа-дрыхуа, апсуа чыскәа (абыста, акәйд, ацыка, асызбал, аиатцәара, ацыца ухәа) шыкартцо; еихарак фызцәас ирымоу ачеркъесцәа шракәу; изланхо рҕы хатыр шрыкәу; асас-дкылар, ачеицыка, аихатцгылар, аихаб пату икәтцара шрымоу; еиуеицшым жәлар рашәакәа («Ачарашәа», «Аеа-гашәа», «Амфашәа») шырхәо (шәахә. Аргәын 2011: 98–101).

Шалуа Инал-ипа излазгәеито ала, Игор Григолиа 1965 шыкәсазы Тьркәтәыла апсуаа рашәакәеи егырт атексткәеи рыбжынтцамтәкәа тәоны Апсныка иааигеит. Урт рхыпцхьазараҕы икан афырхатцаратә ашәа (фә-вариантк амань), Аиргь рашәа, нартаа ран лашәа, Абрыскыл (Абрцкыл) изку ахәамта авариантҕыц ухәа ирацәаны (Инал-ипа 1990: 11). Аха, рыцхарас икалаз, урт антцамтәкәа бжъазит, иахьанзагьы рхабар еилкаам.

Мшын-нырцәтәи апсуааи аубыхцәеи ртоурыхи, ретно-графиеи, рфольклори акыр усумтәкәа рзикит аетнограф, атоурыхдырфы, афольклори алитературеи рыттцаафы Шьалуа Инал-ипа. Атцарауаф, 1968 шыкәсазы (Гьаргь Зизариеи, Зураб Анчабазеи, Вианор Цачлиеи, Владимир Афзбеи иареи еицны) Тьркәтәылака иныкәаракәеи, Жорж Диумезил иҕцаареи (ирыбжъаз асалам шәкәкәа рыла), хыпцхьазара рацәала еидикылаз атоурыхтә, аетнографиатә, афольклортә хытхыртәкәеи рышьатала ифит атоурых-етнографиатә усумтә хатәракәа – аубыхцәа ртоурыхтә етнографиеи апсуааи дарей ретнокультуратә еизыка-заашьакәеи ирызкны (Инал-ипа 1971: 257–310; 2012)², Тьркәтәыла, араб хәынтқарракәа рҕы – Балкан, Атлантика апшахәакәа рҕы ухәа – инхо ахәаанырцәтәи апсуаа ирызкны (Инал-ипа 1990)³, XV–XIX ашәышыкәсакәа рзы

²Аубыхцәа ртоурыхи ркультуреи ирызку Шьалуа Инал-ипа инейтху имонография анапылафьра ихатәы архив аҕы ишьтоуп, атыжьрагьы даара иатахны икоуп.

³ Шәахә. ашәкәы иазку арецензия: Зыхәба 1990.

Апсны аетникатә тагылазаашыа иазкны (Инал-ипа 1992), хатала асазкәа ирызкны (Инал-ипа 1995).

Атцаафы арт ипшаарақәа рҕы абызшәеи афольклори ихадароу хытцхыртакәоуп ухәар калоит. Убас, аубыхцәа ирызку иусумтаҕы иазгәеитоит апсуааи аубыхцәеи рбызшәатә, рфольклортә еишәашәаларақәа (Инал-ипа 2012: 304–336). «Ахәаанырцәтәи апсуаа» захьзу ишәкәаҕы иалкаанирзаатгылоуп адини, амилааттәхдырреи рызтцаарақәа. Атцарауаф иазгәеитоит Мыстафа Бытәба, Жорж Диумезил, Ханс Фогт, Жорж Шарашизе, Игор Григолиа, Омар Беигәаа, Орхан Шамба, Цьамал Хараниа, Махинур Папа-пха, Руслан Гәажәба хыпхьазара рацәала аматериалкәа шаныртцаз (Инал-ипа 1990: 59–77).

«Асазкәа» захьзу, итцегь инеитцыху Шалуа Инал-ипа иттцаамта ахкәа руак азкуп адоухатә культура (Инал-ипа 1995: 221–239). Арака инартбааны иарбоуп асазкәа рҕы (Аублаа-рныха, Ца-ных, Ах-ных, Чыгәыргх-ных, Ахаш-ных ухәа) еиуеипшым ашытракәеи ажәлакәеи рыхьзкәа ирыдхәалаз, изымтцаныхәоз аныхакәа шырацәаз, ипшьоу аныхәартакәа, атцлакәа, ацъракәа шыказ. Иазгәеитоит, асазкәа иреиуаз апсуаа (ала, ахахә ухәа ирызкыз) има-чымкәа акульткәа шрымаз. Атцарауаф игәы иаланы ихәоит, асазкәа, рҕапыцтә рҕеиамтакәа рыттцаразы, рхатакәа рҕынтә антцамтакәа шимам. Аха, Апснытәи ажәабжьхәащәа (Сеидык Агрба, Сеидык Гадлиа ухәа) иртцаз афольклортә дырра ихы иархәаны, излеиоуала, асазкәа рҕапыцтә хәамтакәа акыр ибеиан, ирацәаны ирхәон афырхатцаратә ашәакәа, Мард-ипа Мардасоу еипш иказ ашәарыцащәа ирызку амифологиатә, атоурыхтә хәамтакәа. Еикәипхьазоит асазкәа рызбахә зхәо ажәапкәкәа. Шьалуа Инал-ипа агәра игоит асазкәа нар-таа рхәамтакәаггы шырдыруа, аха рыпсадгьыл аҕы иканатцы урт зантцамхеит. Ари агәаанагара штцабыргыз шыакәыргәгәахеит Тыркәтәылан (Ақбалық ақытан) асаз рхылтцшьтра еиуоу ажәабжьхәаф Садеттин Аикәысбеи ипха Аисуни рҕынтә атцаащәа (Виачеслав Чрыгба, Зураб Цьапуа, Адгәыр Какоба, Арда Ашәба) нартаа ражәабжькәа

ананыртца ашьтахь (шәрыхә. ари аизга иану атекстқәа: №8–11, 23).

Шалуа Инал-ипа иара ихата мшын-нырцә инхо апсуаа рфольклортә рҕеамтақәа аницартә атагылазашья имо- уит, аха Апснытәи ажәабжьхәащцәа рҕынтә еизигеит апс- уаа рхыртцәара иазку аҳәамтақәа маҷымкәа. Урт рыхә- так еидкыланы, «Амҳацъырра иазку жәлар рҳәамтақәа рыкнытә» хәа хыс иатаны, икыпхыт (Инал-ипа 1985).

Адиаспораа ртоурыхи ркультуреи рцараҕы илага- ла маҷым апсуа-абазааи ачерқьесцәеи Адунеижәларб- жьаратәи рассоциациякәа рлахыла, Апсны антытц инхо ртоурыхтә псадгьыли дарей реимадаразы еиҕкааз ахеи- дкыла «Апсадгьыл» ахытцхыртаҕы игылаз, напхгара- гы азтоз, иахгоу апсуаа рыпсадгьыл ахь ырыхынхә- ра аус акыр иазаапсахьоу аетнограф Иура Аргәын. Уи изныкымкәа аныкәарақәеи аекспедициякәеи мѡапига- хьейт аҳәанырцә инхо апсуаа рахь, хыпхьазара рацәала ақытақәеи ақалақьқәеи рҕы ажәабжьхәащцәа дрыҕцәа- жәаны, антдамтақәа кайтахьейт. Урт адәынтәи аматер- иалқәа маҷьаназы итыжьны ишыкамгьы, дара ышьбатала атцарауаѡ акымкәа-ѡѡбамкәа атцәамтақәа иѡхьейт (Аргәын 1999; 2003; 2011; Аргун 2004; 2012).

«Дал. Цабал. Ажәытәи аҕатәи» захьзу аетнограф итоу- рых-етнографиатә тцәамта актәи ахәтаҕы далацәажәойт: далааи цабалааи ретнографиатә тагылазашья, ртоурых (археологиатәи аетнологиатәи материалқәа ыла), рсоциалтә еизыкказаашьякәа, ркультура, ыбзазашья, рхыртцәара атоу- рых, атопонимика, ажәлақәа. Аѡбатәи ахәтаҕы ирзаатгылоуп: зыпсадгьыл ианытцыз (далааи цабалааи назлоу) апсуаа ртоурыхи ркультуреи раарцшра иазку ахытцхыртақәа, урт ртцас-ркьабз, рцараушья, апсыжра шымѡапырго, ахыртцәара апсуаа рҕапыцтә хәамтақәеи рсахьаркыратә литературеи ишырныпшуа, ыыхдырра, рбызшәа, рыпсад- гьыл ахь ырыхынхәра ухәа ирзырхоу азтцарақәа жәпакы. Автор иатцшьны иазгәейтоит апсуаа рахгара атема рҕа- пыцтәи рсахьаркыратәи литература даара ицарны иша- нырыз. Иааигойт ахыртцәара иахылҕеаауа ажәапқақәа,

ашәәкәә, ахәамтәкәә, асахьаркыратә ҫымтәкәә, Катмас-иҫа Халыбеи иашәә инаркны, Иуа Коҫониа ипоемакәә рҫынза.

Ачараҫа инанагаз аҫсуаа рыбзазареи ркультуреи рыт-таара иазкуп аетнограф Галина Тарҫьман-иҫа (Копешавизе) ихадароу лусумтәкәә (Копешавидзе 1978; 1985).

Иара убас араб тәылақәә (Шьамдгьыл, Иордания, Ирак ухәә), наsgы Израиль, Бырзентәыла, Иран, Судан инхо аҫсуаа рхылтшьтрақәә ртрадициатә культура аттааразы 1960-тәи ашықәсқәә рзы аҫхәатәи ашьәәқәә калтҫеит аетнограф Л. Қәычбериа-пҫа (Қәычбериа-пҫа 1971). Аттааҫы иазгәалтоит Иорданиатәи аҫсуа студентцәә аматериалқәә реизгараҫы аҫхыраара шлыртәз. Лара лажәәкәә рыла, арт ахәынтқаррақәә рҫы аҫсуаа реихараҫык аҫсуа хызқәә ныкәыргоит; аҫар рыжәләқәатәкәә рхаштхьеит, аха дара зегы Абаза хәә жәласы иныкәыргоит; аҫсуаа дара рхатақәаггы изланхо арабцәаггы ибзианы ирдыруеит шьтрала изуствәоу; аҫсуа хәсақәә арабцәә ирыццазом; Иорданиатәи аҫсуаа рҫы еиха еигәыцхәу роуп аибагара иашьтоу; анацәеи абацәеи еихыраазалахәоу аҫкәыни азгаби реибагара еихаггы иахәтаны ирыпхьазоит; аҫсуаа арабцәә рааста аамта ганы атаацәара иалалоит; ачарақәә шыруа арабцәә ртасқәә рылоуп; изакәызаалак арыжәтә цьбара ржәуам, аҫсылманра рылаезаны икоуп; ирацәоуп ҫыцәа ахәса змақәоу; ҫыцәа-хәы иреиханы хшара раазазом (Иара уа: 77–79). Анаҫс аетнограф инартбааны дазаатгылоит ажәла «Абаза» атоурых (Иара уа: 79–81).

Афольклорттааҫ Сергей Зыхәба аҫсуа диаспора рфольклори ртрадициатә культуреи дрызхьапшуа далагеит 1964 шықәсазы, аҫхын, Ачара имҫапысуаз аекспедиция даналахәха инаркны. Ускан ианитҫеит ирацәаны афольклортәи аетнографиатәи материалқәә. Урт рхыпхьазараҫы икоуп: алакәкәә, ахәамтәкәә, алегендақәә, ажәапҫақәә, ацуфарақәә. Аекспедиция ашьтахь ииҫыз Ачара инхо аҫсуаа рыбзазара иазку астатиаҫы дырзаатгылоит: ихдыртәаз аҫсуаа ртоурых, реиланхашьа, ртасқәә, рқьабзқәә, рфольклор, рбызшәә ирызку азтаарақәә (Зыхәба 1967; 19766: 53–61).

Атцарауаф 1972 шықәсазы ажурнал «Алашара» адакьа-кәа ирнитцеит Жорж Диумезил 1967 шықәсазы Париж итижьыз «Ацсуа етиудкәа» (Dumezil 1967) иагәылоу Тьрқәтәылан иантцоу ацсуа фольклор аматериалкәа 11, алатын графикахьтә иахьатәи ацсуа ырахь ииаганы, алагалажәа рыцтцаны (Зыхәба 1972).

Тьрқәтәылака иагаз ацсуаа рхылтцшьтракәа ркынтә афольклорист атексткәа анитцо далагеит 1975 шықәсазы. Тьрқәтәылантә Ацсныка иааз 11-фык ацсуаа рфынтә ианитцеит «150 напылафыратә дакьа инареиханы еиуеипшым афольклортәи аетнографиатәи материалкәа» (Зыхәба 1976а: 72) – ақьабзтә ашәакәа, амифкәа, ажәапқақәа, афырхатцара-тоурыхтә хәамтақәа, алафкәа. Анафс 1990 шықәса нанхәамзазы Тьрқәтәыла ацсуа қытақәа акырцъара рфы аекспедициатә цшаарақәа мфацигеит. Атцдаафы 1975 шықәса раахыс еизигаз абарт аматериалкәа, насгьы Тьрқәтәылантә (Орхан Шамба, Цьенгьиз Бганба ухәа) изаартиуаз абжынтцамтақәеи анапылафырақәеи рыхәтак ажурнал «Алашареи» агазет «Ацсни» рдакьақәа рфы алагалажәакәа рыцтцаны икьыпхьхьейт (Зыхәба, Хьа-циа 1976: 74–78; Зыхәба 1977; 1996а; 1996б; 1997), аха урт аматериалкәа ргьырак зегьы макьанагьы анцафы ихатә архив афы ишьтоуп. Цьенгьиз Бганба мацара изааишьтит 200 инареиханы ажәапқақәеи акымкәа-фобамкәа жәлар рашәакәеи (Зухба 1978; Зыхәба 2004).

Атцарауаф «Нартаа репос Тьрқәтәыла инхо ацсуаа рфольклор афы» хәа хьзыс измоу истатиафы дырзаатгылоит: мшын-нырцә инхо ацсуаа рфольклор аизгарафы икатцоу ацхьатәи ашьафәкәа, нартаа рхәамтақәа адиаспораа ргәалашәарафы макьана инханы ишыкоу, иантцоу аепикатә хәамтақәа ацснйтәи рварианткәа ишырцәыхарам (Зухба 1994).

Даеаки иузадкылом XIX ашәышықәсазы ихдыртәаз ацсуааи егырт ашьхарыуа жәларкәеи ртоурыхтә цабырг аазырцшуа аматериалкәа реизгарафы атоурыхтцааф, афольклорист Руслан Гәажәба икаитцахьоу. Уи ари аус хац-иркит зынза дышқәыпшаз. 1970-тәи ашықәсқәа рзы,

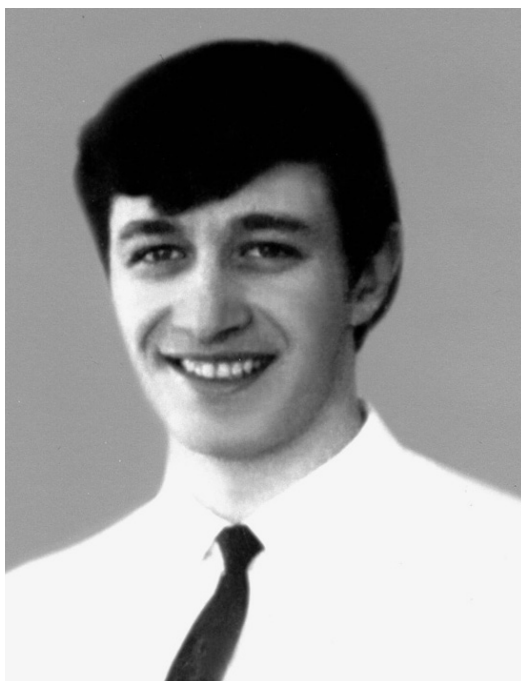
Москва Алитературатә институт ағы атцара анигтоз Сир-иантәи уа атцара згтоз апсуа Ахмат Кәыцбеи иареи анеи-бадыр инаркны, асалам шәкәкәа рыбжьалеит апсуа диаспора ахатарнакцәеи иареи. Ахәаанырцәынтәи апсуаа изаарыштыуа иалагеит рәапыц хәамтақәа. Атекстқәа изызыфуаз, ма амагнитолента изанызгтоз рахыгә апхьатәикәа иреиуоуп: Махинур Папа-пха, Ардашьен Бганба, Есат Ахба, Кансоу Ашәеиба. Анафска атцәафы агәыгыра зтахыз арт аимадарақәа еиха-еиха иргәгәон, имаз ацк-лацшрақәагы дырзаанымкылеит. Ашәкәкәа рыбжьысуа иалагеит Омар Беигәаа, Орхан Шамба, Цьенгыз Бганба, Цьамал Хараниа, Шьинаси Трапшь ухәа реипш иказ апсуааи иареи.

Абарт аимадарақәа ирыбзоураны, Руслан Гәажәба еидикылеит апсуа диаспораа рфольклор ағынтә 500 инареиханы хәы змам антцамтақәа. Зәыгыра 60 кыпцхь бгыц иназо ари аизга еидкылан икоижьтәи 30 шықәса иреитцам, аха, изыхкызаалак, макыанагы итыжымкәа икоуп. Цабыргуп, атцарауаф ажурналқәеи, агәзетқәеи, еиуеипшым егырт аизгақәеи рәы арт аматериалқәа ма-чымкәа икыпцхьхьейт (шәрыхә.: Гәажәба, Хьация 1977; Гәажәба 1980б; 1989б; 1991а; 1991б; 1996б; 1996в; 1996г; 2008б; 2008в; 2008г; 2010: 5–163; 2012б; 2012в; Гожба 2005; 2008; Абаза, Гожба 1996). Иикыпцхьхьоу афольклортә нтцамтақәа ржанртә еилазаара еиуеипшым: нартаа рхәамтақәа, Бырцкыыл изку ахәамта, амифологиатәкыабзтә, акульттә ашәақәа, атәхәақәа, атәыуарақәа (алақмарқәа), аныхәарақәа, афырхатцара-тоурыхтә ашәақәеи ахәамтақәеи, ажәапқақәа, аәапыцтә жәабжьқәа, ахьзыртәрақәа, алафқәа, ахәычтәы фольклор – ацуфарақәеи еиуеипшым ашәақәеи.

Атцәафы икыпцхьымтақәа реихарак апхьажәақәа ры-цуп (Гәажәба 1977; 1980а; 1989а; 1996а; 2008а; 2012а). Урт рәы ирзаатгылоуп апсуа диаспораа ртоурых, рфольклортә материалқәа антцаны изаазыштыуа русура атцакы, иикыпцхьуа атекстқәа анызгтоз, ишипшааз, рангашыа ухәа ирызку азгарақәа. Иара убас Руслан Гәажәба ажур-

нал «Алашара» адакыакэа рэы, аубых жэлэр ртоурыхи рфольклори ирызку апхыажэа рыццаны (Гэажэба 1986а), икыпхыт Тырқэтэылан Жорж Диумезил ианитцаз аубых материалкэа (афранцуз бызшэахтэ аурысшэах етеигеит Р. Криучков, аурысшэахтэ апсшэах еитеигеит ашэкэыффы Анатоли Лагэлаа) (Гэажэба 1986б; 1987).

Руслан Гэажэба имоуп хыпхызара рацэала ашьхариуа жэлэркэа рхыртэара иазку ахытхыртакэа еидкыланы. Ирацэоуп апсуа диаспораа ртоурых азы ииохоу аусумтакэа (шэрыхэ.: Гожба 1988; 1991; 1993; 1994; 1996; 2000; 2010а; 2010б; 2010в; 2012). Хықэкыла иеазишэоит апсуа-адыга диаспора рхатарнакцэа рахытэ бафхатэрала еицырдыруа икалаз ауаа рхатаракэа реилкаара. Абарт итоурыхтэ цшааракэа рышьадала Апснйтэи ахэынтқарратэ музеи ағы 1980-тэи ашықэсқэа рзы

Гэажэба Руслан

атцарауаф иааиртит XIX ашәышықәсеи XX ашәышықәса алагамтәи ирыбжьаркуа Апсны атоурых иазкыз ақәша. Напхгара зитоз ари ақәшафәи еидикылеит хыпхьазара ратәала хәы змам ахытхьыртакәа.

Тырқәтәыла инхо ацсуаа рфольклор анитдахеит, икыпцхьхеит алингвист Анатоли Хьация. Урт рхыпхьазарафәи икоуп Тырқәтәылан иантцаны иаарышьтыз аматериалқәеи ара Апсны дзыкәшәаз адиаспораа рхатарнакцәа рфәынтә ианитцаз атекстқәеи (Хьация 1978; 1992а; 1992б; Зыхәба, Хьация 1976; Гәажәба, Хьация 1977).

Ацара инанагаз ацсуаа ражәахәа иазкуп алингвист Емма Кьыл-пцха лдиссертациатә усумта шыатас измоу лышәкәы «Батымтәи ацсуаа ражәахәа ачыдарақәа» (Килба 1983). Автор лмонографияфәи дазаатгылоит Ацара инхо ацсуаа ртоурых, иара убас иазгәалтоит шәышықәса еиханы зыпсадгьыл иакәыгоу ражәахәа иаиуз ацсахрақәа шырацәам, дазаатгылоит уақа ацсшәеи абазы бызшәеи рдиалектқәа шеинырыз, ишеилазфаз атәы. Аратәи ацсуа бызшәафәи иалылкаауеит ангистәи феритәи ацәажәашьақәа.

Ашәкәы иацуп атцаафәы, адиссертациатә усумта дафнатцы (1976–1980), Батым инхо ацсуаа рфәынтә икалтцаз абжынтцамтакәа рфырпштәқәак. Рыцхарас икалаз, усқан ашәкәы иагәыламлаз лантцамтакәа аибашьраан (1992–1993) ибжьазит. (Еикәхаз рахьтә шәахә. ари аизга иагәылоу атекст №12).

Ацарауаф ацсуа бызшәа адиалектология азтцарақәа ирызку егырт еиуеипшым лусумтакәа рфәгы еихаразак шыатас икалтцо, итылтцаауа зыпсадгьыл иакәыгоу ацсуаа рфәынтә иантцоу атекстқәа роуп (Кьыл-пцха 1980; 1998; 2000; Килба 2000; 2012). Ацсуатцаратә институт афәи еиеқаау, Емма Кьыл-пцха напхгара зылто, адиалектологиятә лабораторияфәи Тырқәтәыла инхо ацсуаа, ма зыпсадгьыл ахыхынхәыз хцьынцбуаа ражәахәа атцаразы акыр аусқәа хачыркуп. Алаборатория аусзуфцәа реихарафык (Алина Ачпцха, Фатима Лакыр-пцха, Нурбеи Ламия) рдиссертациакәа абри атема иазкуп.

Убас, Алина Ач-пха Тыркетэыла инхо апсуаа ражэа-хэа алексикатэ чыдарақэа тылтаауеит. Уи апсуа диаспора рфольклори, ретнографиеси, рбызшэеи рзы аматериал аизгара далагеижьтэи акраатцуеит. 1990-тэи ашықэсқэа иаадыркны изныкымкэа Тыркетэыла дцаны, афольклортэ бжынттамтақэа калтахьеит (шэрыхэ. урт рышьбатала лкыпцхымтақэеи лытцаамтақэеи: Ач-пха 2003; 2004; 2010а; 2010б; Ачба 2012а; 2012б; Гэажэба 2010: 106–115, 127–148). Аамтак азы имшацылгон хдиаспораа ирызкны арадиодырратара «Апсадгьыл абжы».

Фатима Лакыр-пха, лдиссертациатэ усумта атема – «Апсны антытц инхо апсуаа (Тыркетэыла, Сириа) ражэа-хэа афонетикатэ, аморфологиатэ чыдарақэа» – инакэыр-шэаны, афольклортэ нтамтақэа аус рыдылулоит (Гэажэба 2010: 104).

Нурбей Ламиа ититаауеит зыпсадгьыл ахь ихынхэыз апсуаа ражэахэа ачыдарақэа (Ламиа 2011).

Адиалектологиатэ лабораториафы Емма Кыл-пха лнапхгарала Омар Беигэаа итцаарадырратэ усумтақэа (Махинур Папа-пха лыбзоурала апсшэахь еицагоу) атыжь-ра разырхиара иафуп, иркыпцхуеит иара ихатара иазку астатиақэеи, агэалашэарақэеи, агэаанагарақэеи (Килба 2011; Папа-пха 2012, 2013).

Ахэаанырцэтэи апсуааи абазақэеи рцэажэашыа ачы-дарақэа тылтаауеит, ажэарқэа еикэлыршэоит алингвист Сариа Амч-пха (Амичба 1993; Амч-пха 2000; 2002; Амч-пха, Поздниаков 2002; Амч-пха, Чкотуа 2010).

Иара убас абызшэадырфы Хыбла Амч-пха дрызф-лымхауп европатэи апсуааи абазақэеи рцэажэашыа ачы-дарақэеи ртоурыхи (Амичба 2003; Амч-пха 2009).

Хдиаспора рфольклортэ, ретнографиатэ материалқэа аныртыхьеит Сергеи Габниа (шэахэ. ари аизга иану иан-тамта №3), Марина Барцыц-пха, Нонна Тхэаз-пха, Шьа-зина Цьапуа-пха ухэа убас егыртгьы.

Апсуа-адыга диаспора ртоурыхи, рфольклори, рлите-ратуреи акыр инартбааны ититаауеит атцарауаф-алитера-турадырфы Виачеслав Бигэаа (Бигэаа 1996: 130–165; Би-

гуаа 1999: 77–101; 2000; 2008а; 2008б; 2011: 181–304; 2012а; 2012б). Атцаафы арт иусумтақаа рғы игәанагарақаа цәыригоит хыпхъазара рацәала ахытхыртақаа шыаас иқатцаны, насгы, зегь ирыцку, ахәанырцә инхо нхытцааи ацсуааи ртоурыхи ркультуреи ирызку атцаамтақаа инейтху рбиблиография шыақәиргылеит (Бигуаа 2011: 239–304; 2012б).

Нхытцкавказтәи адиаспораа рсахьаркыратә литератур-ра иазку атцаамтақаа ирейуоуп Казбек Султанови Лиубов Балагова-Кандури русумтақаагы (Султанов 2000; 2005; 2007; 2012; Балагова-Кандур 2007; 2009).

Иара убас тырқәтәылатәи ацсуа диаспора рлитературатә рғиара инейтху астатиа азикит Владимир Атцнариа (Атцнариа 1989: 400–424). Ахтцәара атема ацсуа сахьаркыратә литература ишаныцшуа иазкуп Уасил Аәзбеи Виачеслав Бигәаи еицырғыз астатиа (Авидзба, Бигуаа 1993). Фольклореизгафык, поетк иахасабала Цьенгыз Бганба астатиа изикит Владимир Агрба (Агрба 2010).

Мшын-нырцәка иахгоу хашыцәа ртоурыхи рразки раарцшрағы иқатцоу мацзам апублицистика ажанр ағыы. Дырмит Гәлиа («Алашара». 2008. №1. Ад. 70) иааиркны хаамтазтәи ажурналистцәа рқынза акыр статиақаа ркыпххъеит, акыр радио-теледырратара еиғыркаахъеит. Убарт иаарылукаартәйкоуп: 1920 шықәса иааркны агазет «Ацсны» (№30–31) ианылоз астатиақаа (Мыстафа Бытәба Ацсны иаара иазкыз ухәа); Руслан Гәажәба ааигәа иикыпххыз агазет «Ацсны қацшь» 1925–1926 шықәсқәа рзы ианыз астатиақаа (Гәажәба 2012б); Борис Тыжәба абри агазет ағы иикыпххъыз истатиақаа – «Тырқәтәылака – хашыцәа ацсуаа рахь», «Ацсара инаркны Адапазарынза», «Атәым жәған атцака, атәым дгыл ағы», «Аць-тцла цәажәозтгы зака ахәарыз...», «Стампыл ацсуаа анбананагеи?», «Уархан Ашамба», «Ацсны. Кавказ. Тырқәтәыла», «Азы ахышытрахь игъежъеит» ухәа («Ацсны қацшь» 1990. №№184, 186, 190, 193, 195, 206, 209, 219), иара убас ишәкәы «Ацсуа тоурыхтә публицистика» (Акәа, 2004); атоурыхтцааф Бацгығыр Сағариа иусумта (Сағариа 1995; Сағариа 1996);

Нелли Тарпха (лара лоуп еикэзыршээз, апхыажэа зфыз Омар Беигэаа иажэеинраалакэа реизга «Астампылтэи апсуа бжы». Акэа, 1990) лфымтакэа: «Шьардаамта Шьамтэылан», «Апсадгьыл ахыаа: Агэы еикэшаз ахыаа» (Акэа, 2007), «“Бычкэын сара, ччара зхаштыз...” Омар Беигэаа иуазашэа-ергыашэа» («Алашара». 2011. №3); Витали Амаршьан «Стампылтэи агэашэкэа» («Алашара». 2008. №2), «Аигэныфэра» («Алашара». 2009. №1) захьзу истатиакэа; Платон Бебиа – «Тыркэтэыла жэеинраалала сахысуан» («Апсны». 1991. 02.), Анзор Мыкэба – «Амфакэа, Амфакэа...» («Алашара». 1988. №1), «Акыр иапсоу апхыаф!» (Абыгба 2002: 3–35), еизга «Ххы хэаиааир...» (Акэа, 2004) иагэылоу истатиакэа (ад. 3–92, 106–117, 124–137), «Хафы-Османтэи аубыхцэа» (Мукба 2012), Кац Маан изку истатиа (Мукба 2003); Алыкэса Аргэын ахэаанырцэтэи иныкэаракэа рахьтэ игэалашэаракэа (Аргун 1982); Игор Марыхэба истатиакэа (Марыхэба 1977; 2006а; 2006б: 93–112; 2011: 263–670); Вахтанг Апхазоу аибашьраан (1992–1993) Апсны ахьчараз игылаз адиаспораа рхатарнакцэа, тыркэтэылатэи апсуа дернекькэа русура, ахэаанырцэтэи апсуаа ртоурыхтэ псадгьыли дарей реимадара азтэаракэа ирызку истатиакэеи иочерккэеи (Апхазоу 2002; 2004); Диана Шам-пха «Аигэныфэра» захьзыз лтеледырратара; Тыркэтэыла инхо апсуаа ирызкыз Виачеслав Сақания ителерепортажкэа; хазтагылоу аамтаз Сырма Ашэ-пха лтеледырратара «Агэыгра» (Ашэ-пха 2009); Геннади Ала-миа еикэзыршэаны итижьхыу ажурналкэа – «Абаза», «Ачеркьесцэа рдунеи»; Виачеслав Бганба редакторс дыз-маз агазет «Абазамфэа»; Вахтанг Апхазоу редакторс дыз-моу агазет «Апсадгьыл агэеисыбжь»; Тыркэтэылантэи иааны Апсны еибашьуаз ирызку Диана Ах-пха лыстатиа (Ахба 1995) ухэа убас егыртгы.

Арт атыжкымтакэеи ателедырратаракэеи хдиаспораа рфольклори ртрадициатэ культуреи рзы даара узызфлым-хэхаша аматериал ргэылоуп. Уи хазы иззаатгылатэу, ит-цаатэу зтэаароуп.

Ашәкәыџџы-атцарауаџ Борис Гәыргәлиеи тыркәтәылатәи ацсуа диаспораа рхатарнакцәеи акыр еимадан. Уи, ахәаанырцәтәи иныкәарақәа раан, насгыи Ацсныкәа иаауаз хдыынцъуаа рыґеґәажәараан, ианитцеит хыпхьазара рацәала афольклортә рґеиамтақәа: афольклортә жәеинраалақәа, ажәапқақәа, ацуфарақәа, алакәқәа, ахәамтақәа, ажәабжь кьаґқәа, ахәмаррақәа, иара убас ацсуаа рыжәлақәа (Гәыргәлиа 2000; 2002). Атцәаџы иантцамтақәа реизга иациттаз ацхьажәаґы дырзаатгылоит ацсуа диаспораа рфольклор аилазаашьа, уи ахатә хатара, аоригиналтә кәзшьа шамоу, иазгәеитоит иатахны ишыкоу уи системала аизгаразы аусқәа реиґкаара. Иаликаауеит иахьазы адиаспораа рґапыц рґеиамтақәа рґы еиха апыжәара рымоуп хәа иипхьазо ажанрқәа: аґапыцтә жәабжь кьаґқәа, ажәапқақәа, ацуфарақәа, атәхәақәа, аґапыцтә жәеинраалақәа, ахьзыртәрақәа, афырхатцаратә, агенеалогиятә хәамтақәа.

Борис Гәыргәлиеи, Анзор Мықәбеи, Олег Шамбеи, ацхьажәа аццаны, хазшәкәны итрыжыит «Тыркәтәыла инхо ацсуаа ражәапқақәа» хәа хьзыс измоу аизга (Акәа, 2003).

1993 шықәсазы, Ацсны аибашьра анцоз, Мирод Гәажәбеи, Рушьбеи Смыри, Фениа Аџ-цхаи Тыркәтәылака рныкәарақәа раан, Мирод Гәажәба ииџыз амшынцәґы («Тыркәтәылатәи аныкәарақәа рахьтә») иааигоит даара узызґлымхәаша ахтысқәа, аибабарақәа, аиґцәажәарақәа рымџапысшьа, ианитцоит Тыркәтәылан иуцыло ацсуа жәлақәа рацәаны, иахьынхо атыпқәа рыла еихшаны (Гәажәба 2006: 229–275; Гожба 2012).

Ахәаанырцә инхо ацсуааи аубыхцәеи ртоурых азы ацшаарақәа мџапыргоит Тарас Гыцба, Денис Чачхалиа, Светлана Цьергьения-цха, Лариса Цәыць-цха, Георги Чочиев, Есма Гәыргәлиа-цха, Баграт Шьынқәба (Б.У. Шьынқәба имата) ухәа убас егьырт атцәаџцәаґы (Гыцба 1972; Чачхалиа 1998; 1999: 104–121; 2012а; 2012б; 2012в; 2012г; 2012д; 2012е; Джергения 2010; Цвижба 2001; 2012; Чочиев 2004; 2011; Гәыргәлиа-цха 2006; Шинкуба 2004).

Аңсуаа рхәычқәа аңсшәа, аңсуа кәашарақәа, ашәақәа дыртаразы акырынтә мшын-нырцә ицаны аус рухьеит Алла Ашә-пха, Лиудмила Хыбб-пха, Кандид Тарба, Валери Таниа, Анатоли Къецба, Роза Чамагәуа-пха, Алықьса Аршба, Мазлоу Ақафба ухәа убас егьыртгьы.

XIX ашәышықәсәзтәи аңсуааи ешәарала урт ирзааи-гәоу ажәларқәеи рхыртәара атрагедиа асахьаркыратә литературей аказарей ишырныцшыз атәы ххәозар, ша-махазак акәымзар, цыгуа шәкәыффыкгы дыкам ари ате-ма иазкны арфеиамтақәа апызымтац. Урт ирылхәхәо икоуп Самсон Чанба идрама «Амхаңыри» Баграт Шьынқәба ироман «Ацынтәарахи», Даур Зантария иповест «Чыу Иа-қәып иуахтеи». Иара убас аңсуа сахьатыхыффеи акомпо-зиторцәеи амхаңырыра иазку рырфеиамтақәа рхыпхәазара мачзам. Акәа Амхаңырыцәа рыпшахәафы иргылоуп ас-культиор Геннади Лакоба авторс дызмоу, ахтәара иасим-волу абака.

Тыркәтәыла инхо абазақәа ртрадициатә культуразы акыр аттәамтақәеи антцамтақәеи кайтахьеит аетнограф Михаил Тхайцых (Тхайцухов 1992; 2003; 2005).

Адыга тцарауаа ракәзар, урт мшын-нырцә инхо рашыцәа рфы рекспедициатә усурақәа еихаггы асистема рыманы еифкаан, ианыртахьоу аматериалқәаггы рхыпхәазара рацәоуп. Аскер Гадагатль ипшааарақәа рнафс афолькло-рист Раиса Унарокова еикәлыршәаз аттәаратә проект «Адыгаа – Тыркәтәылан» инакәыршәаны, афольклор-етнографиатә экспедицияқәа мфәпган Тыркәйтәыла еиуеипшым ақалакьқәеи ақытақәеи рфы 1997–1999, 2002 шықәсқәа рзы. Урт рылтцшәақәа рыхәтак кыпцхьуп «Тыркәтәылаинхоадыгаарфольклор» захьзуаизгафы (Уна-рокова 2004а). Арт аекспедицияқәеи егьырт апшаарақәеи ирылахьыз афольклортцәаффеи аетнографцәеи акыр аматериалқәеи аттәамтақәеи трыжхьеит (Унарокова 2004б; Гутов 2000; Ципинов 2000; Соколова 1995; Бижоев 2006). Хаамтазы Тыркәтәылан адыга фольклор активла еизыргоит афольклористцәа Мадина Паштовей (Паштова 2011а; 2011б; 2012а; 2012б) Мурат Табишеви.

2004 шыкәса, рашәарамзазы Апсуаттцааратә институт апхьаза акәны еиҕенакаант аофициалтә экспедиция, Тьркәтәыла инхо апсуаа рфольклор аизгаразы. Аекспедиция халахәын Шотә Салакаиеи, Адгәыр Какобеи, сареи. Апшаарақәа моапахгеит апсуаа еиха ирацәафны иахьынхо атыпқәа – Диузцье, Адапазары, Инегьиоль ақалақьқәа рыкәша-мыкәша ишьтоу ақытақәа рғы. 30-оык иреиханы аинформантцәа хрыҕцәажәеит. Урт рахьтә зәапыцтә дырра еиха инейтцыхыз иреиуоп: Мыса Қапба (Стампыл), Бахрәттин Қәтарба (Кәтыбла) (Диузцье, Мтцара ақыта), Зеқыы Қапба (Диузцье, Уанағаа рқыта), Адем Махариа (Болу ақалақь ағынтә Диузцье иахзааз), Рушьты Қәтарба (Адапазары, Малан ақыта), Садие Маанпха (Адапазары), Фуат Бытәба, Недим Агрба (Инегьиоль, Мезит ақыта). Хыпхьазара рацәала (15 кассета рғынза) аудио-видеонтамтақәа қахтцеит, афотосахьақәа таххит.

*Цьапуа Зураб, Салакаиа Шотә, Какоба Адгәыр
(Стампыл ақалақь)*

Иантдоу аматериал ажанртә еилазаара тбаауп, урт рхы-пхьазарафь икоуп: нартаа рхәамтақәа, атәхәақәа, ами-фологиатә хәамтақәа (еихаракгы аамиф-табыргқәа), абзааратә лакәқәа, афырхатцара-тоурыхтә хәамтақәа, ажәапқақәа, егырт ажанр ссақәа, аетнографиатә матер-иал рацәаны.

Хекспедициатә усура мѡақәыртцон, иахъеи-уахеи их-вагылан: Гиви Дапуа (Апсны Арепатриациазы акомитет уыскан еихабыс иказ), Владимир Аѡзба (Тырқәтәылан Апсны ахатарнак), Илхан Кәазба, Махинур Папа-пқа (Стампыл), Ферит Смыр, Ерол Уанаѡа (Диузце), Зехра Цәыць-пқа (Адапазары), Таифур Ақаѡба, Тургут Карчаа (Инегьиоль) ухәа убас егыртгы.

2007 шықәса, цәыббрамзазы Анкара имѡапысуаз Ам-рагылатцара адунеитә конгресс (ICANAS-38) Апсуатцаа-ратә институт афьнтә халахэын Сима Тар-пхаи, Арда Ашәбеи, сареи. Ихамѡатәны Адапазары азааигәара ишьтоу Бычқыдере ақытан хаанѡасны, аекспедициатә пшаарақәа мѡапахгеит амза 7 инаркны 9-нза. Хзыѡцаажәаз – Нець-меттин Цәлохәа (аубых), Лиутфи Арзынба (ахалтцыс), Иахиа Акәытба ухәа – ажәабжьхәаѡцәа рфьнтә имацым-кәа аудио-видеонтцамтақәа кахцеит, хзыниаз апсуа чара таххит, иара уа иахбаз аинформантцаагы маѡым. Арт адәынтәи хатцаарақәа зегь рыла идьрманшәалеит – Се-льями Агрба (зыѡнатә хаказ аполициа аполковник), Биу-лент Аѡзба, Бедиз Кәарацхәалиа-пқа, Ерсин Кәытцниа, иара убас хыхь зызбахә схәахьоу Владимир Аѡзбеи Илхан Кәазбеи.

Абарт адәынтәи атцаарақәа ѡѡба аргам асдыр-беит, ганкахәала, мшын-нырцә «даѡа Апснык шыказ», ихдыртцәаз хажәлар рхылтшьтрақәа рфольклор зака ибе-иаз, еилазаашәала зака еипшымыз; даѡеганкахәала, апсуа қытақәа тазырцәуа урбанизация, абызшәатәи акультуратәи алазытра, ассимиляция арака зака иц-цакны ицо. Тырқәтәылатәи Ареспубликафь иаанхе-ит (ахәара стахым, аха ахатә иашоуп) инагзаны апсшәа зхәо, афольклортә дырра змоу атыхәтәантәи абицарақәа.

Убриазы апсуа тцарауаа убри афольклортә дырра системала, ттцарадыррала ииашаны аизгара уажәнәтә (уашьтан акәымкәә, уажәнәтә!) ханаламга, абри адоухатә хьыртцәатцәа нықәзаа ицар алшоит.

Абас иуадафу атагылазашьязы, ахәаанырцәтәи апсуаа рфольклортә культура иахьынзауа айқәырхара зака иактуалтә зтцароу азгәатаны, 2008 шықәсазы (алингвист Виачеслав Чрыгба далархәны) ишьақәсыргылеит ахәаанырцәтәи аекспедициатә проект – «Апсуаа – Тьркәтәылан». Апроект ахәаакәа иртагзаны, инеипынкылан 10-шықәса рыфәнытцка аттцарадырратә експедициақәа мфәагалахоит.

Апроект ишьтнахуа ахасабтәкәа рахьтә ихадарақәоуп: Тьркәтәылан апсуаа реиланхарта тыцқәа, ақытәкәа ртаара, рыттцара, атрадициа мырзкәа иаазго ауаа рыцшаара; хьыпхьазара рацәала аинформантцәа рыфцәажәара; жәлар ртрадициақәа еиха ибзианы, активла еикәханы иахьыкоу атыцқәа рыцшаара; Апсны еизгоу аматериали тьркәтәылатәи антцамтәкәеи реидхәалашьа, реихьлфәиашьа, иахьынзеизааигәоу, ма иахьынзеицәыхароу агәатара; афольклор-етнографиатә нтцамтәкәа рархиви уи аелектронтә версиеи рацтцара. Хымпада, апроект аус хадақәа рацхьа игылоуп иантцахо аматериалқәа аус рыдулара: урт рыхьылаара, асистема рытара, рыттцара, аудиои авидеои рыцтцаны ртыжьра.

Арт адәынтәи аттцарақәа рылтцшәақәа шьәта бзианы икалар рылшоит Тьркәтәыла инхо апсуа диаспораа ртрадициатә культура нартцаулан аттцаразы, атекстқәа згәылоу аизгақәа рсериа атыжьразы, адиалектологиатә цшаарақәа рзы, иааидкылан апсуаа ртоурых-культуратә тынха ашьәтақәа рцәыргаразы, аихахаразы. Аматериалқәа анахтдоит еицамкыкәа, дара рыцсабара хатә иалымхыкәа, абыжьгы асахьагы еилазыгзо, хаамтазтәи ацифратә техника ахархәарала.

Апроект Апсны Ахадара анадгыла ашьтахь (хатала усқан Цыза-Министрс иказ Александр Анқәаб), 2009 инаркны есышықәса Тьркәтәылака аекспедициақәа рымфәагара халагеит. Урт ирылахәхәыоу атцарауаа апсуаа ахьынхо

Тыркәтәыла ахы-атдыхәа хрылсхьейт, хыпхьазара рацәала хәы змам атекстқәагы анахтхьейт.

Иазгәататәу, 2011 шықәса раахыс, Ацснытәи ахьын-тқарратә университет аґы Нартдыррей адәынтәи афольклортцаарей рцентр анаартха инаркны, арт аекспедициатә ттцаарақәа рейґкаара мґапысуейт Ацентр атематика ахәаакәа иртагзаны.

2009 шықәса, рашәарамказы ихацхаркыз адәынтәи афольклортцаара иалахәыз (Виачеслав Чрыгбей, Арда Ашәбей, сарей) хацшаарақәа ргеография акыр ихартбааит, аттцаарадырратә цшыхәра ахасабала. Хаґан Инегьиоль, Ескьишьехир, Билецық, Қәтаґия, Измит, Адапазары ақалақькәа ирытцаркуа ақытақәа рґы.

Стампыл хзыниаз Кадыр Арзынба, Есат Ахба ухәа рґынтә афольклортә информация ананахтхь ашьтахь, Инегьиоль (Мезит, Қыстанеаланы, Рушьтиакьеф / Қаґаа рқыта ухәа, далаа, тцабалаа ахьынхо атыцқәа рґы) хзыґцәажәаз ажәабжхәафцәа ирейуоп: Ипекьнур Саґария, Тенгьиз Ақаґба, Надгәа Кәазба, Кадем Гәлия, Фуат Бытәба, Недим Агрба ухәа убас ирацәафны.

Ескьишьехир ақалақь акәша-мыкәша ишьтоу, апсуаа ахьынхо ақытақәа (Немли, Мысьиуз / Баґхабла ухәа) хрылсит, хрыґцәажәейт Танашаа рыжәла еиуоп апсуаа, абазақәа (ашьхарыуаа), акыр атекстқәа анахтґейт хамґапызгоз, Ташьқьопры инхо Тургут Кәазба иґынтәгы.

Билецық иатәу ақытақәа (Саарныч, Алынцъа, Елмалы ухәа) рґы хрыґцәажәейт – Фахрия Карач (Аанаа)-цха, Феридун Аанаа, Биулент Абыгба, Аикәут Азынба, Назми Хьацця, Орхан Цьакыуа ухәа аинформантцәа.

Анафс хаиасит Қәтаґия иатцанакуа ақытақәа (Аикырықчы, Кызылцъора) рахь. Уа хрықәшәейт Ақьылье Кыаґ-цха, Сеийт Хылца-хтцәа, Бесим Хәмат ухәа ажәабжхәафцәа.

Ашьтахь Измит иатцанакуа ақытақәа (Машьукьие, Дербент, Узунтарла) рґы хрыґцәажәейт – Шьиукриу Емин-Берзеқь (аубых), Леила Уанаґа (Лакыр)-цха, Ерсин Чан-пха, Иулке Пал-пха, Севгы Тәан-цха, Ерқул Тәанба ухәа аинформантцәа.

Измитынтə Адапазариҥа ханиас, акыр қытақəа – Кəузлуқə, Кəуртқьеф, Соуксу (Цьгьарда), Малан, Будаилы (Псырцха) – хрылсны, азəырфы ацсуаа хрыҕцəажеит. Урт иреиуоп: Хасан Абашь, Иашьар Латба, Енвер Иашба, Махир Палба, Ашьық Афз-пха, Месут Аиқəысба, Фети Кəачба, Фети Цьапуа, Рушьты Кəтарба, Севим Бадиа-пха, Оымран Арзынба.

Иааидкылан 2009 шықəсəзтəи хекспедициатə ныҕəарақəа иахдырбаз даара ирацəахеит, иахцылаз аҕапыцтə дырра аартрак иахзафызан. Убыскан еихагы ағра згеит хазлагаз апроєкт зака иахəтаны иказ. Арт хусурақəа зырманшəалоз, ихадгылаз иреиуоп – Тальат Капба, Тургут Карчаа, Феизи Апхəзоу (Инегьиоль), Мухаррем Тамба, Тургут Кəазба (Ескьишьехир), Несрин Цыс-пха, Ерсин Ашəыкəба, Ердинць Цəлохəа (Билецьык), Ниази Чкəы, Цьеват Гырцьын (Кəтəхиа), Сами Гожь, Гəында Анкəаб-пха (Измит), Фаарықə Ажьиба, Биулент Афзба (Адапазари).

Даара рылтцшəақəа бзиахеит 2010 шықəсəзтəи хацшаарақəагы (урт еиха иалкаан сырзаатгылоит аладахька). Ускан хусура даара идырманшəалеит: Илхан Кəазба, Аицьян Бадиа, Аидын Афзба, Цьеихан Сангəлиа.

2011 шықəса, цəыббрамзазы хекспедициатə гəып (Адгəыр Какобеи, Сима Тар-пхаи, сареи) аус аауан ақалақькəа Инегьиоль, Цазарцьық, Ескьишьехир ирыцтаркуа ақытақəа (Кьестəне, Мезит, Кафаа ркыта / Рушьтие, Карақьеф / Османие, Диуздаа, Алынцьа, Ташькьиупру ухəа) рəы. Хзыҕцəажəаз ажəабжьхəафцəа (Несрин Цəыз-пха, Нааильаи Ресмиаи Кап-пхацəа, Муаззез Уардания-пха, Набахат Апхəзоу, Сервер Амчба, Фаиз Цьапра, Недим Агырба, Гаази Бытəба, Наафизи Баақи Абыгбақəа, Хəсини Цьаамалеттџини Кафаа, Кадем Гəлиа, Ерол Хəараа, Ремзи Абырскьыл, Мухлис Абағба, Нурхан Аан-пха, Гаази Цьапра, Бекьир Ашьхараа, Хицьмит Мац-пха, Тургут Кəазба, Суаат Иылдырым (иацсыуахаз атырқəа), Мецьит Клыч ухəа) рəынтə иҕахтцeit хыпхьазара рацəала аудио-видеонтамтақəеи афототыхымтақəеи. Ари хусура аиҕкаараҕы ихадгылеит, хамфапыргеит: Таифур Ақафба,

Тальят Қапба, Кәыркәмаз Кәазба, Ирфан Қапба, Аира Қап-
пқа.

2012 шықәса, рашәарамзазы адәынтәи хаттаарақәа
хацхаркит Синоп ақалақь аҭы. Аекспедициа иалахәыз
(Адгәыр Какобеи, Есма Тодуеи, сареи) хрыҭцәажәеит
Ендьамеидан ақытаҭы – Кәашьар Лакәаф-пқа, Османие
ақытаҭы – Хаиреттин Мельбыхә (ашацсыҭ), Ақлимақ
ақытаҭы – Нацьметтин Афзба. Синоп хусура еиҭыркааит
Ецье Трацшь-пқа (зыцсадгьыл ахь ихынхәхьоу археолог),
Сизаи Шларба, Иқсан Трацшь, Иуксель Афзба ухәа убас
егьыртгьы.

Синопынтә хамфа хан Хаузақа. Ари ақалақь иазааи-
гәоу Хурдас ақытан хрыҭцәажәеит абазақәа (ашьхарыгуаа)
азәырфь. Урт рахьтә ифольклортә гәалашәара акыр ит-
баауп Рамазан Барчан (Зоурым). Уиашьтахь ақалақь Тур-
хал иатцанакуа ашьха қыта Фындацбах инхо абазақәа
(тапантаа) хрыҭцәажәеит. Ара хусура зырманшәалаз иреи-
уоп: Раҳми Ажьиба, Оуз Зғала, Ерқәут Арзынба.

*Ашәба Арда ажәабжьхәаф лыҭцәажәараан
(Тырқәтәыла)*

Арт ақалақьқәеи ақытақәеи еимданы, ҳаиасуеит Ада-пазарыка. Аратәи ақытақәа (Сариер, Балбаллы, Ады-ельма, Карачоқьекь ухәа) рҕы азәырфы аинформантцәа хрыҕәәжәеит – 101 шықәса зхытүаз Лиутфи Ажыба, Цыавит Ашәба, Сеифеттин Уасиа, Хыльми Инапха, Му-зиен Жыи-пха, Иахиа Акәйтба, Ардахан Абганба, Ниҳат Бадиа, Наавиль Қәачха ухәа ирацәафны. Адапазарытәи ҳапшаарақәа даара ибзианы еиҕыркааит адернеқь аҕы зхы еидкылоу ацсуаа. Урт иреиуоуп: Мухарем Акалц-ба, Фаарықә Ажыба, Ирфан Хәачаа, Озқан Чок, Ерги-ун Самаххәа, Екрем Хышба, Атилла Чанба, Ерол Лапшь, Гәында Анқәаб-пха ухәа убас егьыртгьы. Еизахгеит 30 саат инареиханы аудио-видеонтцамтақәа, аинформантцәа рфотосахьақәа 1000 ркынза. Ианахцеит 70-фык ажәабжьхәафцәа рҕынтә 300 текст инарзынапшуа. Урт рхыпхьазараҕы иҕоуп: нартаа рхәамтақәа, анашанатә, абзазаратә лакәқәа, амифологиатә хәамтақәа, амиф-та-быргкәа, алафқәа ухәа арҕеиамтақәа рацәаны.

2013 шықәсазы (рашәарамза 11 инаркны цхынгәымза 1-нза) ҳапрокет «Ацсуаа – Тьрқәтәылан» ала аусурақәа мфәапахгеит Адапазары авилоет иатцанакуа ақытақәа рҕы. Аекспедиция иалахәыз – Адгәыр Какобеи, Мадонна Цлиеи, сарей – хартааит ацсуаа ахьынхо 17 қыта: Ионгалық (асазқәа ахьынхо), Балбаллы / Калдахәара (бзыцаа ахьынхо), Кәузлукә (асазқәа ахьынхо), Сариер (бзыцаа ахьынхо), Алтындере / Беинаут (абжьыуаа ахьынхо), Апсара (ах-чыпсаа ахьынхо), Каилар (бзыцаа ахьынхо), Карапынар / Члоу (абжьыуаа ахьынхо), Бычқыдере (асазқәа ахьынхо), Соуксу / Цығарда (абжьыуаа ахьынхо), Реишьитбеи / Лыхны (бзыцаа ахьынхо), Узунцъорман (абжьыуаа ахьынхо), Месудие (асазқәа ахьынхо), Ирфанисаани / Цсырцха (бзыцаа ахьынхо), Харманлы / Цхынара (бзыцаа ахьынхо), Хармантепе (абжьыуаа ахьынхо). Иара убас Адапазары ақалақь афнытқәа азәырфы аинформантцәа хрықәшәеит. 80-фык ркынза атрадициатә дырра зцәымзыщ ауаа хрыҕәәжәеит. Қытапцхьаза инхо, уаанзагьы инхоз ацсуаа рыжәлақәа анахцеит. 80 саат рҕынза аудио-видеонтцамта ҕахцеит, 3000 фотосахьа таххит.

Ханттамтақәа рҕы иҕоуп, шамахазақ акәымзар, апсуа фольклортә жанрқәа зегы ирытцаркуа арҕиамтақәа. Урт рахытә апыжәара рымоуп амиф-цабыргқәеи, атоурыхтә хәамтақәеи, аҕапыцтә жәабжықәеи, алафқәеи. Хажәабжыхәащцәа рахытә ҕазарыла иалукаауеит: Сельахаттин Чым (Ладаа), Ерсин Арабаа (Арац-ипа), Ердан Гәзаа, Икьмет Цабриа, Феизы Азынба, Цыхат Хәатышь, Ешьреф Гындиа, Илхан Аилысырба, Нихат Карачы, Баақи Матуа, Бекыр Кәырниа, Ферудун Пасаниа, Сельааттин Сергыегыа (Чыкь-ипа), Фикьри Хәыпат.

Хекспедициатә пшаарақәа реиҕкаараҕы ацхыраара хартеит: Фаарықә Ажыба, Ирфан Хәацаа, Ергиун Самаххәа, Ерол Лацшь, Межди Чқәаниа, Али Инацха, Мухарем Акалцба ухәа убас егыртгы.

Хыхь зызбахә схәаз аекспедицияқәа зегы рышьтахь, атцарадырратә еихшьалақәа рнащсгы, Апсны амассатә хархәагақәа зегы (ателехәапшра, акыпцхь ухәа) ирытан адәынтәи хапшаарақәа рылтцшәақәа рзы инартбаау аинформация (шәахә., иаххәап: Гәажә-пха 2012а; 2012б; 2012в; Чхамалиа 2013).

Уиадагы ианахтцахьоу аекспедициатә материалқәа рышьатала сара (апроект анапхгафык иахасабала) сөз-зыскхьейт ацхатәи атцамтақәеи (Джапуа 2012а; 2012б; Джапуа, Какоба 2013) ажәахәқәеи рыкатцара: «Жәларкультуреи уи атцара апроблемақәеи» захьзу аконференцияҕы (Воронеж, 2012 шықәса, латцарамза 15 рзы) – «Афольклор-експедициатә проект “Апсуаа – Тьркәтәылан”: аизгаратә усура атоурых»; «Ахпатәи Урыстәылазегьтәи Миллертә пхыарақәа» рҕы (Владикавказ, 2012 шықәса, жьтаарамза 4–5 рзы) – «Нартаа репос ахәаанырцәтәи апсуаа рҕы»; Адунеижәларбжыратә тцарадырратә конференция «Нартаа ирызку ахәамтақәа – акзаареи аифызареи репос» (Нальчик, 2012 шықәса, абцарамза 21–24 рзы) – «Ахәаанырцәтәи апсуаа рҕы икатцоу нартаа рхәамтақәа раудио-видеонтцамтақәа»; Апсуатцаратә институт 57-тәи аихшьаларатә тцарадырратә сессия (Акәа, 2013, мшакымза 23–25) – «Тьркәтәыла инхо апсуаа рфольклортә дырра (аизгареи атцареи ртоурых)».

Иазгәататәу, апрое́кт «А́псуаа – Ты́ркәтә́ылан» ала им-
џапахгахьоу арт аекспеди́циақәа хәба, иара убас 2004, 2007
шықәсқәа рзтәи аныкәарақәа рматериалқәа текстология-
ла аус рыдулара шцац ицоит. Убри а́кынтә Ты́ркәтә́ылан
инхо апсуаа рфольклор атагылазаашьеи ачыдарақәеи рзы
алкаақәа рыкатара (хаттарақәа уажәнәтә иаадырпшыз
шмачымгы) макъана изаацәоуп хәа сгәы иаанагоит. Абра
иналкааны, иханатаз зларацәоу ала, сырзаатгылар стахуп
2010 шықәса, нанхәамза 15 инаркны 29-нза имџапгаз аек-
спеди́циа алтцшақәа.

Ари аекспеди́циа иалахәыз (Адгәыр Какобеи, Арда
Ашәбеи, сарей) аус хуан апсуа диаспораа еиха иахьыра-
цәоу ақалақьқәа Диуцье, Адапазары авилоетқәа
ирытцаркуа 13 қыта рғы. Хзыҟцәажәаз 50-џык
аинформантцәа рықәра нәзон 57 инаркны 88 шықәса
рғынза, наsgы рейхараџзак хацәан. Ааигәанза арт
ақытақәа рғырак рғы апсуаа рымацара ракәын инхоз,
аха урбанизация апроцесс ианалага инаркны азәырџы
ақалақьқәа рахь ииасит. Ари, хымцада, ақытақәа рғы
апсшәеи апсуа традициятә культу́рей ртагылазаашья акыр
негативла иапсахит. 1920 шықәсазы Ты́ркәтә́ылантәи
Апсны иааз апрофессор Мыстафа Бытәба Ты́ркәтә́ыла
инхо апсуаа рбызшәа рхамштзеит, ажәлар реизарақәа рғы,
абзиа-ацәгьа рғы апсышәала мацароуп излеицәажәо,
атыркәшәа ззымдыруагы рацәоуп (Инал-ипа 1990:
60) ихәозтгы, иахья уи атагылазаашья шыа́танкыла
аеапсахит, атыркәшәа ззымдыруа апсыуакгы дубом,
апсшәа ззымдыруагы рацәаџеит.

Адәынтәи хаттарақәа излаадырпшыз ала, Ты́ркә-
тә́ыла инхо апсуаа хара хғынза иааргеит Апсны иупыло
апсуа фольклор ажанрқәа ирытцаркуа арҟиамтақәа зе-
ггы. Хатала иугозар, урт рахь иатцанакуеит: архаикатә
фольклор ахьтә – нартаа ирызку афырхатцаратә эпос;
аклассикатә қыабзтә фольклор ахьтә – ашәарыцара
ашәақәа, егырт акульттәи ақыабзтәи ашәақәа, ачара-
шәақәа, атәхәақәа, аныхәарақәеи ашәирақәеи; акласси-
катә иқыабзтәым афольклор ахьтә – алакәқәа (апстәқәа

ирызку, анашанатә, абзазаратә, иҕам-ианым), ахәамтәкәа (аетиологиатә, амифологиатә, агенеалогиятә, атоурыхтә, амиф-табыргкәа), афырхатцара-тоурыхтә ашәакәеи ахәам-тәкәеи, ацәажәаратә фольклор (ажәапҕакәеи ажәахәа-хәакәеи ухәа), хаамтазтәи афольклор ахьтә – алафкәа, аҕа-пыцтә жәабжыкәа; ахәычтәы фольклор ахьтә – еиуеипшым ажәеинраала хәычкәа, ацуфаракәа ухәа. Арҕеиамтәкәа акыр варианткәа рыманы ицәыртцует, иҕоуп еицырдыруа асиужеткәа рвариант «ҕыцкәа». Иаххәар халшоит, Тыркә-тәылатәи ацсуа фольклор, ажанртә еилазаара зеипшоу ала, махьаназы зыцсы тоу традицианы иҕоуп хәа.

2010 шыкәсазтәи адәынтәи хусуракәа рҕы зегь иреихау кәҕеиарахеит ацсуа нарттә хәамтәкәа цшыба рантцара. Хара хҕынза ҕапыцла иаазаз нартаа репос активла еитархәон ухәар ауеит XX ашәышыкәсазы, аха XXI ашәышыкәса хталазар аахыс арт аепикатә тексткәа еиха-еиха ипсыҕены ицәыртцует. Убри аҕынтә нартаа рхәамтәкәа рахьтә антцамта ҕыцкәа аепостцаразы ичыдоу атцакы рымоуп.

Тыркәтәыла инхо ацсуаа аҕабзтә поезиа атексткәа ма-чымкәа иргәалашәоит. 2010 шыкәсазы рантцара халшеит Ажәеипшыаа рашәа ацыптәахақәак(1), аарҕараан ирхәоз ашәакәа(7), атацаагарашәакәеи еҕырт ачарашәакәеи(7), атәхәакәа(4), аныхәарақәеи ашәирақәеи(10). Араҕа аҕиара бзиа рымоуп ахортә-хәмарратә таскәа, ачаратә қабзкәа, урт ирыцу ашәакәа, акәашарақәа («Радеда», «Аураашья»). Урт анынарыгзо, амырзакан адырхәоит, нас ритмла еиқәыршәаны, лабала аҕы еицасует.

Алакәкәа рахьтә ианахтәеит апстәкәа ирызку(1), ана-шанатәкәа(7), абзазаратәкәа(12), иҕам-ианым(3). Урт иры-шьяшәалоу асиужеткәа упылоит Ацсны ианцоу афольклор аҕы.

Ахәамтәкәа хәа иалхкааз ажанртә акзаара иатцанакуа арҕеиамтәкәа рахьтә ианахтәз атексткәа даара еиуеип-шым: аетиологиатә(1), амифологиатәкәа(3), агенеалогиятә-кәа(5), атоурыхтәкәа(13), амиф-табыргкәа(37). Еихаразак ирылатәоуп, активлагы рыцсы тоуп амиф-табыргкәа. Тематикала урт рахьтә еиха апыжәара рымоуп Зылан

илызку атексткәа. Иазгәататәу, апсуа диаспораа ртоурыхтә хәамтәкәа рҕы леитмотивны рҕалыркаауеит дара рабдуцәа рхыртцәара, мчыла рыпсадгьыл рахгара иад-хәалоу атрагедиятә хтыскәа.

Афырхатцара-тоурыхтә ашәакәеи ахәамтәкәеи рахытә Тыркәтәыла инхо апсуаа ргәалашәараҕ еикәхеит Ажыҕе-ри-ипа Кәчыкә(7), Адагәа-ипа Зақьиари(3), Катмас-ипа Халыбеи(2), Инңыи-Ханым, ма Есма-Ханым(3), Аҕзы Гьед-лач(4), Габниа Батакәа(1), Бгажә Салуман(1) ирызку асиужеткәа. Иазгәатазар ауеит, XIX ашәышықәса иатәу арт афырхацәа ркынтә еихаразак ирылатцәеит зфырхатцаратә хтыскәа Тыркәтәыла иадхәалоу аперсонажцәа (иаххәап, Адагәа-ипа Зақьиари, Инңыи-Ханым реицш икақәоу).

Абазаратә лирика акынтә ианахтцеит атексткәа 8, ацәажәаратә жанркәа рахытә – 10 ркынза жәапкеи ажәа-хәахьеи. Зегь реиха лассы-ласс ражәахәа иалоу рҕиам-тәкәоуп алафкәа(60). Иара убас акыр имачымкәа иупылоит атоурыхтә, ма алаф кәзшыа змоу аҕапыцтә жәабжыкәа.

Ахәыгтәы фольклор иатцанакуа арҕиамтәкәа рахытә ианцоуп ацуфарақәеи ашәакәеи. Уиадагьы ирацәаны ианахтцеит (80 ркынза) амагиатә дунеихәацшышыа иад-хәалоу афольклор-етнографиатә еицәажәарақәа (адис-курскәа). Арт адискурскәа хәамтазтәи жәлартә культура иатәу, ацстазаареи адунеи ауаҕы дшырзыкоу зныцшуа жәабжыкәоуп (Боганева 2005: 73).

Хзыҕцәажәаз аинформантцәа рахытә фольклортә дыр-ралеи жәабжыеитахәаратә кәзарылеи рҕалыркаауеит: Садеттин Аикәысба (98 шықәса), Фети Габниа (80 шықәса), Хасан Аҕзба (80 шықәса), Тәлыат Атрышба (82 шықәса), Суат Хәатышь (65 шықәса). Урт даара исахьар-кны, псышәа цкәала еитархәоит шәышықәсалатәи апсуаа рфольклортә традициякәа, рхәамтәкәа рҕы зны-зынла тыркәтәылатәи апсуа жәахәа иалалахыоу атыркәа ажәа-кәеи ажәеидхәалакәеи шцәырцуагьы. Ажәабжыхәафцәа рказареи, аҕапыцтә культура аҕиашьеи, аеыпсахшыеи ргәатаразы икатцан еиуеицшым аинформантцәа рҕынтә атексткәа реицантцарақәа.

Тыркэтэылатэи апсуаа рфольклортэ традиция хаамтаз-тэи атагылазаашьяфэ, уи айкэхашьеи афеиашьеи рфэи алкаазар калоит аформақэа ѿба – пассивлатэи активлатэи.

Иахъазы апассивтэ форма шытызхыз фольклортэ рфеиам-тақэаны икоуп ухэар калоит: ажэытэзатэи нартаа рхэам-тақэа, анашанатэ лакэкэа, атэхэкэа, ақабзтэ ашэкэа, аетиологиатэ, амифологиатэ хэамтақэа, ахэычтэы фольклор. Цабыргуп, урт макъанагы рыцсы тоуп, атрадициатэ гэалашэара итаулазоу афэгхарақэа рахьтэ «иаахэытцчалоит». Ажэабжьхэаѿцэа уажэраанзагы иргэалашэалоит арт архаикатэи аклассикатэи текстқэа. Урт «рыгедырфэыцуеит» азырѿы, ма антэѿы аинформант атрадициатэ сиужетқэеи амотивқэеи анигэалаиршэо, ахтысқэа данрылеихало. Ускан еихагы иубартахоит арт ажанрқэа ирыцаркуа афеапыцтэ дискурсқэа макъана атып рацэа шрымоу.

Хаамтазы активтэ форма змоу фольклортэ жанр-қэоуп: амиф-цабыргқэа, афеапыцтэ жэабжьқэа, алафқэа, хэтакахъала – афырхатцара-тоурыхтэ ашэкэеи ахэамта-қэеи.

Абриаан иубартоуп апсуа қабзқэа рыхэтаки урт ирыд-хэалоу афольклортэ рфеиамтақэеи ракуалреи рпрогматикатэ цэки шырцэызуа. Убас Тыркэтэылан, иаххэап, Апсны макъаназы еикэханы икоу апсуаа ртрадициатэ цсыжратэ қабзқэеи атэыуарақэеи апсылмантэ цасқэа зынза ирыпсахит.

Ганкахъала, иухэар калоит, Тыркэтэылан апсуаа рхатара, рказшыа айкэырхара алзыршаз ртрадициатэ культура ауп хэа. Зыпсадгъыл иахыган атэым дгъыл ахь иагаз апсуаа изланагалаз ауааи, аамтэи, атыци рфэи рыцстазаара ирылаазаз ахымѿапгашья имѿакэнатцон. Даеа ганкахъалагы, иара атрадициатэ культура ахата айкэхара, хара хкынзагы аазара зыбзоурахаз еиуеипшым аныхэкэа, ариуалқэа ухэа рфэи иамаз ахархэароуп.

Апсуа диаспораа дара-дара реибабара, реигэныѿра ада цсыхэа рымамызт жэынгы фангы. Уи ус шакэу дыртца-

быргуеит қалақыцыпхыза еиҕыркааз акультуратә центрқәа (адернекьқәа). Уаҕа аиҳабацәа аҕарацәа ирабжьоит, хтасқәеи хқыабзқәеи рылараазоит, псышәала еицәажәоит, ашәа рхәоит, икәашоит. Насгы, псуатцас ишапу еипш, еибабоит ацәгьеи абзиеи рҕы, лассы-ласс имџапырго жәлар реизарақәа, аимтаҳарақәа рҕы. Уи, хымпада, акыр ишьяқәнархоит (издыруада, еиқәнархаргы?) апсуа диа-спораа рфольклортә дырра, ртрадициатә гәеисра, рыхдыр-ра.

4

Апсуаа рфольклортә культура зегьы цәахәа қапшыны иагәылсуеит афырхатцара. Уи ус иахьыкоу «тоурыхтә шыатас» иамазар калоит апсуаа (ма апсуа хылтцшьтрақәа) жәйтәнәтә аахыс рыпсадгыл рымызхырц иашьталоз хыпхызара рацәала атәым тәылатәи ақәылаџцәа (нартаа зәагылаз адауцәагы Цшькьаҕ-ица Манчараа забашь-уазгы уахь иналатцаны) ирҕагылан лассы-ласс ақәцара ахьрықәшәоз. Апсуаа абри рфырхатцаратә тоурыхи рышьха псабарей ишьяқәдыргылеит дара ирышьашәалоу амифологиатә дунейдкылашьа. Афырхатцаратә эпос абас апсуа фольклор аҕы ирылхәхәо жанрны, ма ажанрқәа иракзаараны излакоу ала, аепосдыррагы (нартдырра) апсуа фольклортцаара иахәта хаданы иаан-хоит. Уи иазкны апсуа царауаа иапыртцахьеит 7–8 рқынза монографиатә тцаамта.

Апсуа епикатә традиция афырхатцара-архаикатә ҕыг-ҳара шыақәдыргылоит нартааи Абрыскыли ирызку ахәамтақәа. Апхызатәи шытралатәи ауаажәларра рми-фологиен рсоциалтә еизыказаашьей рышьатала иҕиаз арт ажәйтәзатәи абакақәа ҳара хқынза иаазеит ҕапыцла ишеитархәоз, рсемантикагы заатәи амифологиатә аамта иадхәалоуп.

Апсуаа рҕапыц фольклортә культураҕы нартаа репос зегь реиха ихадароу, аетнос ахатара узырбо рҕиамтоуп. Иара апсуаа рмифоепикатә дунеихәапшышьа убыскак игәҕәаны иаларсуп, дара рхатақәа рхылтцшьтра нартаа

ирыдырхэалоит. «Адунеитэ тэакы змоу абака» (Пропп 1958: 395), «Махабхарата», Гильгамеш изку аепос, «Нибелунгаа ирызку ашэа», «Илиада», «Едда», «Калевала» реипш икоу адунеитэ культура ашедевркэа ирышьашэалоу нартаа репос рымоуп Кавказ ашьхарыуа жэларкэа гэыцфык, еихаракгы – апсуа-абазаа, аубыхцэа, адыгаа, ауапсаа, акарачцэеи абалкарцэеи, ачеченцэеи аингушцэеи.

Кавказтэи Нартиада аверсиа хадакэа ируаку апсуа нарттэ епос мшын-нырцэ инхо апсуаа зака ирылатцэан иказ бзиан иаадырцшуеит, аепос еизаку атекст (Инал-ипа, Шьакрыл, Шьынкэба 1962) антэйт, Омар Беигэаа иххэаз ажэакэа: «Ари даара ибзиоуп, аха сара инагзаны сызрыкэшахатхом айкэыршэафцэа, апсуаа нартаа репос итцегь инартбааны, итцегь ибеианы ирдыруеит» (Инал-ипа 1990: 67). Иара убас 1970-тэи ашыкэскэа рзы Махинур Папа-пха ишылыфуаз ала, Тыркэтэылан апсуа нарттэ хэамтакэа здыруа даара ирацэафуп (Гэажэба 1977: 81).

Ахэаанырцэтэи апсуаа рнарттэ хэамтакэа рапхьаза рантара иалагаз дреиуоуп (икалап, дапхьатэизаргы) Омар Беигэаа. Уи ишэкэы «Апсуа мифология жэитэзатэиума?» (Стампыл, 1971) афы, ихшыфцаккэа рышьахэыргэгэаразы, ихы иаирхэоит нартаа рхэамтакэа рсуижеткэа (Büyüka 1971: 249–251). Махинур Папа-пхаи иареи атыркэшэахьтэ апсшэахь еитаргаз ари аусумта анапылафыра ахьышьтоу Апсуаттцааратэ институт адиалектологиатэ лабораториа аусзуфцэа рыбзоурала уантэи иалсхит нартаа рхэамтакэа хэба. Арт атексткэа антдан хэа сгэы иаанагоит 1950–1960-тэи ашыкэскэа рзы, насгы дара зфынтэ иантцоу рытцафымкэа, еитеитахэарахэаны икоуп.

Актэи иаазыркыафэу атекст (Иара уа: 249–250) Сасрыкэа доухала иира иазкуп(1.2)⁴. Афбатэи атекст (Иара уа: 249–251) афы еицылоит еиуеипшым аепикатэ сиужеткэеи амотивкэеи: Сасрыкэа доухала иира(1.2) + Аинар-жыи Сасрыкэа изы аихатэ гара шыкаитцо(2) + Сасрыкэа ирашь

⁴ Ахыцкэа иртаку ацифракэа аладахька иану, нартаа репос мшын-нырцэтэи аварианткэа рсиужеттэ еилазаараф иарбоу атемакэа рномеркэа роуп.

[illegible]

Омар Беигәәа иантѡамтѡкѡа (ма игѡаларшѡаны ииѡуаз) рахѡтѡ нарѡаа репос аѡѡптѡѡахаѡа ѡѡба ихатѡы архив аѡны исѡиѡшааит Руслан Гѡажѡба. Урт рызкуп нарѡаа рхылтѡшѡтреи, рыѡазѡѡкѡеи, рыхѡзѡкѡеи(12).

1975 шыкѣса, цѣыббрамзазы Стампыл акалакъ аѣы ажѣабжьхѣаѣ Ниѣат Пасаниа иѣынтѣ Орѣан Шамба амагнитолента ианитѣит нартаа рѣамтакѣа ѣѣба. Хѣамтак (Зыхѣба, Хъаѣиа 1976: 76–78) Сасрыкѣа ифырхатѣара хада – амѣаагара – иазкуп(4.1). 1980-тѣи ашыкѣскѣа рзы абри аѣамта иара ажѣабжьхѣаѣ ихатѣ иѣынтѣ амагнитолента ианылтѣит Алина Аѣ-ѣѣа. Аѣамта аперсонаж хада ихъз актѣи антѣамтаѣы Сасрыкѣа акѣзар, аѣбатѣи антѣамтаѣы Тасрыкѣа хѣа иѣоуп. Аѣ-тексткгы реиѣартѣышъа, ах-тыскѣа реибаркышъа злаѣоу ала, асиужет хаѣыркхоит «адгыл атѣан азы ахаѣѣиттѣра» иазку аѣамта еипшны: афырхатѣа дзынио адауы, амѣа акѣымкѣа, азыхъ ауп иихъѣо. Аха анаѣстѣи ахтыскѣа «амѣаагара» иазку асиужет еипшны иѣеиоит: адауы иѣѣшѣара + афырхатѣа изым-

амч змоу дрыниоит; ус шакәугъы, Бжаѡа-Бжаза иҕаитѡаз аҳәарала, Сасыҕкәа дахьнанагаз адгъыл иқәынхоз ауаа таха рызымтөз ақәылаѡцәа ниртцәоит.

Иара абри ажәабжьхәаѡ Беқьир Агәмаа иҕынтә Цьамал Хараниа даеа тексткгы анитцәоит абтцарамза 10, 1981 шықәсазы (Иара уа: 88–91). Антцамта Гәында-пшза лхаҕсахьа иадхәалоу, иахдыруа аҳәамтақәа зынза иреипшзам. Арака ахтысқәа рцашьа даеакала икоуп: Гәында-пшза бзиа дылбоит ачкәын пшза Хьгәы (урт реизыҕазаашьа даара ипшзаны, исахьаркны ицәыргоуп); Хьгәы Гәында-пшза лхаҕсахьа атцлақәа рҕы итихуеит, ахахә иалхны лбака ҕаитцәоит; лара идылтцәоит иуадаѡу аусқәа – апсуаа ықәзмыргыло адауцәа ықәихырц, рчара аены адауцәа аматц диурц; Хьгәы, идтцәқәа дшырҕу, дтахоит, Гәында-пшзагъы, лгәырѡа лызхымгакәа, дыпсуеит(11). Нартаа репос аҕы иахзымдыруа ас ахтысқәа рыҕиашьа ахҕьазар ҕалоит ажәабжьхәаѡ импровизация, ма иара антцәаы ихатә (алитературатә баѡхатәра злаимаз ала) атекст инапы ахигазар, исахьаркыратә лапшхәаа итцижьзар ауеит.

Цьамал Хараниа ахцатәи итекст антцәоуп ажәабжьхәаѡ Раиф Хараниа (ақалақь Хендекь, ақыта Кәарацәгьа) иҕынтә (Иара уа: 86–87). Аҳәамта Кавказ ауаа тынчра рызымтөз, ѡыць захьзыз адауы-уаѡжыѡаѡ Сасыҕкәа дшишьыз иазкуп(7).

1982 шықәсазы нарттә хәамтақ ѡрала ианитцәеит Серге́и Габниа, Акәа дзыниаз, Тырқәтәылантә (ақалақь Адапазары) иааз Шьаѡааттин Чанба иҕынтә (Гәажәба 1991а: 183–184). Зҕыгхара мачуари атекст еиднакылоит Сасыҕкәа изку еиуеипшым асиужетқәеи амотивқәеи: Сасыҕкәа доухала иира(1.2) + афырхатцә ирашь шициуа, ишааиго, ишибжьо(3) + аетцәа шкыдицаауа(4.2) + афырхатцә аетцәа злакыдицааз ихәа ишьапы ишалалаз(8.1) + афырхатцә ажәѡан ахь дышхалаз(8.2).

1982 шықәса, цәыббрамза 19 рзы нартаа рхәамтақ ѡрала ианитцәеит Дурсун Начҕьебиа (Саҕариа) 27 шықәса зхытцәуаз аинформант Намықә Кьылба (ақалақь Диузцье, ақыта Дариер) иҕынтә (Гәажәба 1989б: 91).

28 шықәса рышытахъ, нанхәамза 16, 2010 шықәсазы, ари аинформант ицшаара халшеит уи ашықәсазтәи аекспедия иалахәыз – Адгәыр Какобеи, Арда Ашәбеи, сареи. 28 шықәса рацхьа иихәахьаз ахәамта аудио-видеонцамта кхәтцеит. Текстк еиуеипцшым аамтақәа рзтәи антцамтақәа реиҕырпцшра иаанарпцшит аинформант игәалашәараҕ ахәамта атцаки ашәа-прозатә формеи еикәханы ишықоу. Аха уеизгыи иубартоуп аитантцарақәа рҕы атекст аиҕар-тәышыбатәи алексикатәи цсахрақәагы. Насгыи актәи антцамтаҕы аперсонаж хада ихьз Нашьбабух акәзар, аҕбатәи аҕы Сасраныкәа ауп. Икалап, уи ажәабжьхәаҕ ихаштра, ма атекст антцашьа акәзар изыхкьо. Ахәамта Сасрыкәеи адауы-ацәаҕәаҕи реикәшәара иазкуп(5).

1987 шықәсазы, азын Цьенгьиз Бганба ажәабжьхәаҕ Бахрие Тькәа-пҕа (ақалақь Диуцье, ақыта Гәма) лҕынтә ҕрала ианитцеит нартааи адауцәеи реибашьра иазку(7) инейтцыху ахәамта (Гәажәба 1991б: 176–185). Ашәақәа згәылагалоу ари апрозатә рҕеиамтаҕы иаарпцшуп шықәсырацәала, иааипмыркьазакәа нартаа (еиуеипцшым абицарақәа) агәылшыапкәеи адауцәеи ирҕагылан рабашьра. Ахәамта афабула даара еитцыхуп, иалоу афырхацәа рацәаҕуп, рыхьзқәагы иахдыруа нартаа рыхьзқәа ирейпцшам.

Атцарауаҕ Сергеи Зыхәба излазгәейто ала, Адапцары ақалақь аҕы, нанхәамза 31, 1990 шықәсазы иара Цьенгьиз Бганба ихатә иҕынтә ианитцеит нартааи агәылшыапкәеи реибашьра иазкыз хәамтак (Зухба 1994: 137). Антцамта макьана цьаргыи икьыпцхьым, аха уи шыатас иамоу Бахрие Тькәа-пҕа лҕынтә аамтаказ Цьенгьиз Бганба ианитцахьаз (иахәхьаз) атекст акәзар калоит.

Шықәсык ашьтахъ (1988 шықәсазы) Цьенгьиз Бганба ҕрала ианитцеит нартаа рхәамтақәа даҕа хҕа (Гәажәба 1991а: 172–183). Али Чаушь Кәазба (ақалақь Адапцары) иҕынтә иантцоу ахәамтаҕы (Иара уа: 174–183) еиуеипцшым асиужетқәа еилоуп: Апсны аҕы шцәыртцыз(9) + Сасрыкәа адауцәа дышрабашьуа(7) + Сасрыкәа ажәҕан ахь дышхалаз(8.2) + Сасрыкәа амца шааигаз(4.1). Урт рахьтә ахәамтаҕы ихадараны икоуп адауцәа рабашьра иазку асиужет.

Афбатәи атекстгыы антдоуп иара Али Чаушь Кәазба ифынтә, аха арака уи ицхраауеит Шьақыри Беқыри Тәанаа (Иара уа: 173–174). Ахәамта Сасыркәеи агәылшьапкәеи реибашьра иазкуп(7). Ахцатәи ахәамта хәтакахьала афбатәи атекст аитантцароуп ухәар калоит, избан акәзар ажәабжьхәаф Шьақыр Тәанбагы уи атекст аитахәара дацхраауан.

Иаидкылан, иухәар калоит, хыхь зызбахә сымаз Цьа-мал Хараниеи Цьенгьиз Бганбеи рантцамтакәа рфы иалкаау атыц амоуп афырхатца агәылшьапкәеи адауцәеи дышрабашьуа, дшыриааиуа атема. Насгы дара ианыртцаз (ма ирфыз) арт атексткәа рхатәи кәзшьа рымоуп. Уи зыхкьоугы, сгәанала, антцашьа форма акәхоит. Ажәабжьеитахәараан урт инеипынкылан акәымкәа, ирхазмырштыша атыцкәа адырбон хәа сыкоуп, нас иргәаларшәаны, литературатә ҫымтак еипш, ирыфуазар каларын.

1991 шықәсазы Виачеслав Чрыгба Тьрқәтәылан адиктофон ианитцеит нартаа рхәамтак, абафхатәра бзиа злаз ажәабжьхәаф асаз Садеттин Аиқәысба (ақалақь Адапазары, ақыта Ақбалық) ифынтә. Атекст шьақәгылоуп ҫо-сиужетк реилаларала: Сасыркәа нашанала иира – ахьча азнырцәынтәи иаишьтыз Сатаныи-Гәашьа илықәшәоит, уи лара лыпхашьара иахьылшьуеит(1.1) + Сасыркәа адауы ифынтә амца шааиго(4.1). Ажәабжьхәаф арт асиужеткәа даара ихартәааны, исахьаркны, кәзарыла, емоциала ихаракны еитеихәоит. Сасыркәа ииреи амцаагареи ирызку асиужеткәа реилалара акыр итрадициатәу цәыртцроуп апсуаа репикатә репертуар афы.

2010 шықәса, цхынгәымзазы антцәфы даеазнык диқәшәоит ари ажәабжьхәаф, 19 шықәса рацхьа иирхәаз атекст аудио-видеонтцамта еитакаитцоит. Ари антцамтафы ажәабжьхәаф актәи асиужет (афырхатца нашанала иира) агижьуеит, афбатәи асиужет – Сасыркәа адауы ифынтә амца шааигаз(4.1) – иацитцоит Сасыркәа гызмалрыла адауы-аеыуаф дшишьыз(6) иазку асиужет. Атцарауаф иара убри аены ажәабжьхәаф Садеттин Аиқәысба ипцха Аисун Аиқәыс (Ашьхараа)-пцха длыҫцәажәаны, лаб

иҕылтааз нартаа рхэамта аудио-видеонтамта кайтоит. Уи атекст ҕо-сиужетк рыла ишыаҕылоуп: Сасыркэа адауы амца шицэиго(4.1) + Сасыркэа гызмалрыла адауы-аеыуаҕ дыштаирхо(6). Ацха даара дазааигэоуп лаб иажэабжхэаратэ традиция, аха уи лтекст аҕы иубартоуп ахтысқэа рцашыа армариара, арласра, айтахэарақэа ыркыаҕара, ма ырыбжыршэара ухэа ацсахрақэа.

Мызкашытахь (нанхэамза 25, 2010 шықэсазы) Тыркэ-тэылан аекспедиция иалахэыз (Адгэыр Какоба, Арда Ашэба, сара) ари ажэабжхэаҕ кэза (Садеттин Айкэысба) деиҕахпшааит, хыхь ыызбахэ схэаз ихэамта аудио-видентамтаҕы кэхтцеит. Атекст композициатэ еиҕекаашыала актэи антэамта (1991 шықэсазтэи) еиҕа иазааигэоуп. Уи еиднакылоит афырхатэ нашанала ии-реи(1.1) амцаагареи(4.1). Аҕбатэи (2010 шықэса, цхын-гэымзатэи) антэамтаҕ ицэыртцау, Сасыркэа гызмалрыла адауы-аеыуаҕ дахыишыуа иазку асиужет(6) ажэабжхэаҕ хара ханиҕцэажэоз хазы, зхала икоу хэамтаны еитеихэоит.

Арт атекстқэа ырыпшыбаҕы (аитантарақэаҕы нала-цаны) даара еишыашэаланы еиҕахэоуп. Цабыргуп, ажэабжхэаҕ итекстқэа еитеихэацыпхыаза, ажэақэеи, ажэеидхэалақэеи, ахэоукэеи рхэашыа, ма рхатақэа ахып-сахуа адаҕы, зны-зынла атекстқэа рҕы еилало асиужетқэеи амотивқэеи ртыцқэа еитеикуеит. Иазгэататэуп атцыхэтэантэи антэамтақэа реилазаара ажэабжхэаҕ икэреи ичымазарейи шаныпшыз.

2001 шықэсазы Виачеслав Чрыгба ақалақ Адапазары, Малан ақытан, абаҕхатэра бзиа злаз ажэабжхэаҕ Рушыты Қатарба иҕынтэ амагнитолента ианитцеит нартаа рхэамтақэа даеақы. Атекст Сосрыкэеи адауы-ацэаҕаҕи реикэшэара(5) иазкуп. 2004 шықэса, рашэарамза 14 рзы ари ажэабжхэаҕ ихата иҕынтэ ахэамта еитанахтцеит (аудиои авидеои рҕы) Шоҕа Салакаиiei, Адгэыр Како-беи, сареи. Ахэамта хынтэны аудио-видеонтэамта кэх-тцеит Арда Ашэбеи сареи 2009 шықэса, рашэарамза 27 рзы. Антэамтақэа ырыцпаҕы акыр еизааигэоуп, ихеи-

бартәаауеит. Ус шакаугы, атыхәтәнтәи антцмта поетикатә еилазаашыала еиха ицсыгеуп (ажәабжьхәаф игәамбзиареи икәреи ирхыркъаны).

2010 шықәса, нанхәамза 22 рзы ақалақь Хендекь иатцанакуа Адсара ақытан, ажәабжьхәаф қаза Суат Хәатышь иҝынтә нартаа рхәамтак аудио-видеонтцмта қахтҝеит Адгәыр Какобеи, Арда Ашәбеи, сареи. Антцмта Сасрыкәа адауы иҝынтә амца шааиго иазкуп(4.1).

2012 шықәса, рашәарамза 13 рзы ақалақь Адацазары, Сарьер ақытан, Адгәыр Какобеи, Есма Тодуеи, сареи хиҝәажәеит Сасрыкәеи адауы-ацәағәафи реикәшәара иазку нартаа рхәамта(5) здыруаз Ердан Гәазаа. 57 шықәса иреихам ажәабжьхәаф ари асиужет 12–13 шықәса анихытцуаз ианду лҝынтә иаҳаит, иахьанзагы ибзианы игәалашәоит, даара ацсы ахатцаны, ажәытә лексика еикәырханы, ажестқәеи амимикеи ацны еитеихәоит. Ари атекст аудио-видеонтцмтақәа (саатбжак рыбжьатцаны) ҝынтәны иқахтҝеит. 2013 шықәса, рашәарамза 16 рзы ари ажәабжьхәаф ихата иҝынтә атекст еитанахтҝеит Адгәыр Какобеи, Мадонна Цлиеи, сареи (ақалақь Адацазары, Сарьер ақытан).

Ахәаанырцә инхо ацсуаа рҝы нартаа репос антцара атоурых азы имҝапгаз ацшаарақәа рышьатала макъаназы икатцазар қалоит абарт алкаақәа:

1. Иахьазы еидкылан иқоуп тырқәтәылатәи ацсуа диаспораа рҝынтә иантцоу нартаа рхәамтақәа 30 инареиханы. Атекстқәа аныртҝеит тырқәтәылатәи аизгаҝцәа (Омар Беигәаа, Орхан Шамба, Цьамал Хараниа, Цьенгьиз Бганба, Дурсун Нацкьебиа) реипш, ацснытәқәагы (Емма Кыл-пха, Виачеслав Чрыгба, Алина Ач-пха, Сергей Габниа, Шотә Салақаиа, Зураб Цьапуа, Адгәыр Какоба, Арда Ашәба, Есма Тодуа, Мадонна Цлиа). Аматериалқәа антцоуп ҝрала, аудиола, видеола. Урт рхыцхьазараҝы иқоуп 10 рқынза ажәабжьхәаҝык иҝынтә аитантцарақәа. Арт атекстқәа ҝырпштәы бзиақәоуп ажәабжьеитахәаратә қазареи, аепикатә традиция аиқәхашьеи, аеыпсахшьеи рытцаразы.

2. Хыхь сызлацэажэаз нартаа рхэамтақәа абарт аепикатә персонажцәа рхаҕсахьақәа ирыдхэалоуп: Сасрыкәа(26), нартаа аишьцәа(4), Иарчхьауи, Гэында-пшзеи, Хэажэарпыси(2), Сатәнеи-Гэашьа(1). Ишаабо еипш, мшын-нырцэтәи апсуаа репикатә репертуар аҕы, зыпсадгьыл аҕы инхо апсуаа рыкнеипш, ихадароу ароль наигзоит Сасрыкәа, уи ихаҕсахьа чыдала ирылатцэоуп, иара изку ахэамтақәа апыжэара рymoуп. Ари ахшыотцак даҕазныкгы иартцабыргуеит апсуаа нарттә хэамтақәа рҕы (адыга версияҕгы ишыкоу еипш) аепос атематикатә еилазаара зеггы еибаркны изку асиужетқәа Сасрыкәа ихаҕсахьа шакәу изыдхэалоу.

3. Тьырқэтәыла инхо апсуаа зегь реиха иргэалашәо нарттә сиужетқәа иреиyoуп: Сасрыкәа нашанала иира(1.1); Сасрыкәа адауы амца шицәиго(4.1); Сасрыкәа адауы-ацәаҕәа дышиқәшәо(5); Сасрыкәа (ма нартаа зеггы) агәылшьапқәеи адауцәеи шықәырхуа(7).

Арти егырт нартаа рхэамтақәеи мшын-нырцә инхо апсуаа ргэалашәараҕы еикәхеит, рабдуцәа Апснынтә уахь ишнаргаз еипш, псахра дук рымамкәа. Атәым бызшәеи акультуреи рыфнытқагы апсуаа ржәйтәзатәи нарттә хэамтақәа, аханатә ишыказ еипш, 150 шықәса ирылган раагара рылшеит. Ахэамтақәа злашьақәгылоу ахәтақәа зеггы апсуаа епикатә традиция иакәшәоит. Атырқәа нырра еихарак иахьубартоу алексика афазараҕоуп: имацымкәа атырқәа ажәақәа апсшәа иаланагалеит, уи, хымпада, ианыпшуеит ажәабжьейтаҳәарагы. Апсуаа диаспораа ррепертуар аҕгы апсуаа епикатә традиция шыкац ишынхаз дыртцабыргуеит атекстқәа рҕы иуцыло атыпқәа, аматәартә дуней адыргақәа, ихадароу афырхацәа рыхьзқәа ухәа егырт ачыдарақәагы. Нартаа рхэамтақәа апсуаа диаспораа рфольклор аҕы рейқәхара, нартаа репос атрадиция ахата апсуаа рҕы адацқәа даара ишыгәгәо зыртцабыргуа тагылазаашьоуп.

**Тыркөтөыла иантдоу нартаа рхәамтәкәә
рсиужетеилазаара**

Асиужет ахьз	Ахала	Асиужеткәә ирыланы	Ахыцхәа- зара
1.1. Сасыркәә нырцә-аарцә- ла иира	2	5	7
1.2. Сасыркәә доухала иира	1	2	3
2. Нартәа ржьи Сасыркәә изы аихатә гара шыкаитдо	—	1	1
3. Сасыркәә ирашь шициуа, ишааиго, ишибжьо	—	2	2
4.1. Сасыркәә адауы амца шицәиго	3	6	9
4.2. Сасыркәә аетцәа шкыди- паауа	—	1	1
4.3. Сасыркәә иашьцәа шеи- кәирхо	—	1	1
5. Сасыркәеи адауы-ацәа- гәәфи реикәшәара	8	2	10
6. Сасыркәә гызмалрыла адауы-аеууаф дыштаирхо	1	2	3
7. Сасыркәә агәылшьапкәеи адауцәеи дышрабашьуа	5	2	7
8.1. Сасыркәә иагацәа еих- сны дшыршьуа	—	2	2
8.2. Сасыркәә ажәәан ахь дышхалаз	—	2	2
9. Ацсны афы шцәыртцыз	—	1	1
10. Иарчхьоуи Хәажәарцыси Гәында-цшза дшеимаркуа	1	—	1
11. Гәында-цшзеи Хьгәи рых- тыс	1	—	1
12. Нартәа рцәыртцшьеи, рка- зшьақәеи, рыхьзқәеи	3	—	3

* * *

Ашәкәы еиднакыло атекстқәа аагоуп «Нартаа: Апсуа фырхатцаратә эпос бжъ-томкны / З.Ць. Цьапуа иредакцияла» зыхъзхо атыжымтахьтә. Аматериалқәа аус рыдулараан, уаанза икьыпхьахьаз атекстқәа ифьцны афольклортцааратә редакция рызууп, аудио-видеонтцамтақәа ракәзар, даара ирызхәыцны, ражәахәатә чыдарақәа зегьы рызныжьны ихылаауп.

Атекстқәа рфы ахшыџтак аилкаара арманшәаларазы иаццоу ажәақәа ахыц цшъыркцақәа иртakup, зеилкаара уадаџхаз атыпқәа рфы азтцаара дырга, ма акәапрацәа ргылоуп, ацифрақәа рыла иаарцшуп еиуеипшым алкаарақәа. Ахәамтақәа ирыцу азгәатақәа рнаџс ицоит алитературеи антцамтақәа ирылацсоу атыркә ажәақәа (атекстқәа рфы урт аетцәа хәычқәа рыла иарбоуп) реилыркаагатә жәари.

Итабуп хәа расхәоит ашәкәы айқәыршәара хәфнатцы ацхыраара хазтоз, апхьажәа атыркәшәахь еитазгаз, айлыркаагатә жәар шыақәзыргылаз Октаи Чкотуа, иара убас апхьажәа арееирақәа алазгалаз Фаарықә Ажьибеи Ирфан Хәацааи.

TÜRKİYE'DE YAŞAYAN ABHAZ'LARIN SÖYLENCE BİLGİLERİ

1

Abhaz'lar Kafkasya'nın kadim halklarından. Yüzyılların içerisinde süzerek getirdikleri özellikleri dolayısıyla uygarlığa katkıları açıkça görülen bu toplum, günümüzde Güney - Kafkasya'nın kuzey-batı kesiminde, Kafkas dağları ile Kolxida ovası üzerinde bulunan 8.700 kilometre karelik benzersiz güzellikteki topraklarında yaşamaktadırlar.

Abhaz'lar köken olarak Abazinler, Ubıx'lar ve Adıge'lerle aynı kaynağa dayanmaktadırlar. Araştırmacıların önemli bir kısmı Abhaz ve Adıge'lerin kökenlerini Küçük Asya'nın yukarı kesiminde yaşayan ve dilleri de komşuları Hitit'lerin diliyle aynı köklere sahip olan Kaşka ve Abeşla'lara bağlarlar. Bilimadamları Abhaz ve Adıge'lerin eski isimleri ile Kaşag, Kasog, Kasag, Apsil, Abeşla ve Kaşka isimlerini birleştirip karşılaştırmakta ve eskiden beri Abeşla'larla Kaşka'ların Abhaz-Adige halklarının yaşadıkları yerlerin, yani Batı-Kafkasya ve Küçük Asya yakınlarındaki karadeniz kıyısındaki bölge olduğunda ortak bir kanaate varmaktadırlar (Ардзинба, Чирикба 1991: 10).

Abazince ile birlikte Kuzey Kafkas dil ailesinin Abhaz-Adıge koluna ait olan Abhazca, dünya'nın en eski dillerinden biri olarak kabul edilir. Bilimadamlarına göre Abhaz-Adige dil grubu M.Ö III-II bin yılları arasında eski Küçük Asya topraklarında yaşayan ve bu gün artık ortadan kalkmış olan Hititlerin konuştuğu dile dayanmaktadır (Чирикба 2012a: 23).

Bu gün sayıları 700.000 kişiyi bulan Abhaz halkı, Abhazya devletinde olduğu gibi, Rusya Federasyonu'nda, eski SSCB coğrafyasında, Batı Avrupa ülkelerinde, ABD'de, Acaristan'da,

Ortadoğu ülkelerinde, ama en çok da Türkiye’de yaşamak olup, dünya’nın dört bir yanına dağılmış durumda bulunuyor. Abhaz halkının buna rağmen, Abhazcanın (ya da Abhazca ve Abazincenin) yaşadığı yerlerde, Abhaz örf-adetleri ile folklorlerini ve kültürlerini yaşatmaya devam ettiğini, hatta yenileyip geliştirdiğini de söyleyebilmekteyiz.

Abhazlar ve diğer Kafkas toplumları, değişik tarihi olaylar nedeniyle ama daha çok Kafkas-Rus savaşları sonucu vatan topraklarından ayrılarak Türkiye, Ortadoğu ve Batı Avrupa ülkelerine sığınmak durumunda kaldılar. Bu gün çeşitli verilere göre sadece Türkiye’de 200.000 ile 500.000 arasında insanımız yaşamaktadır. İnsanlarımızı topraklarından eden bu sürgün dalgasında, 1864 yılına kadar Abhazya’da yaşamakta olan 13 etnografik grup, yani Dal-Tzabal’lılar, Pıshü’lılar, Aybga’lılar, Aхçıpsı’lılar, Abjaqua’lılar, Guma’lılar, Aqua’lılar, Xaltzıs’lar, Tçücaa’lar, Abzıp’lar, Abjuwa’lar ile birlikte Abazin’ler, Ubıx’lar ve Adige’ler de vatan topraklarından ayrılmak zorunda bırakıldılar. Дзидзария: 1982; Анчабадзе 1976: 84–90; Инал-ипа 1971: 257–310; 1990; 1992; 1995; Лакоба 1990: 26–44; Ачугба 2010: 94–152; Аргэын 2011; Аргун 2012; Чирикба 20126; Гожба 2010а; 2010б; 2010в; Джигетский сборник 2012; Бигуаа 2011: 181–304; Тхайцухов 1992: 54–79; 2003; Кумахов 2006; Ворошилов 2006; Хафизова 2010; Кумыков 1994; Кушхабиев 1993; 1997; 2007.

Bu trajik durumun tek iyi tarafı, soydaşlarımızın ayak bastıkları yeni coğrafyalarda daha önce yaşadıkları yerlere benzer bölgelere mensup oldukları etnografik gruplarla birlikte yerleşmiş olmalarıydı. Bu sayede hem değişik etnografik özelliklerini, hem de folklorik ve kültürel değerlerini daha fazla koruyarak günümüze kadar getirebildiler. Soydaşlarımızın bütün bu değerlerini, yaşadıkları ülkelerde hiç bir izin ve desteğe sahip olmadan, hatta bırakın desteği ciddi bir asimilasyon baskısı altındayken bile korumuş olmaları gerçekten de takdire şayandır. Özellikle Türkiye’de uzunca bir süre uygulanan inkar, asimilasyon ve Türkleştirme politikalarıyla anadilin konuşulması, soy isimlerinin

kullanılmasının yasaklanması sonucu insanlarımız adeta sudan çıkarılmış balık durumundaydılar.

2

Vatanlarından sürülen Abhaz ve Adige halklarının, dil, kültür, folklör ve geleneklerinin araştırılmasında Avrupalı seyyahların ve bilim adamlarının çok önemli katkıları bulunuyor. Özellikle sovyet sisteminin demir perdesini aralayamayan bilimadamlarımızın, ellerinin kollarının bağlı olduğu son yüzyıl içerisinde onlar çok daha fazla imkanlara sahip durumdaydılar.

1988 yılında Danimarkalı araştırmacı A. Benediksten çeşitli aralıklarla Ubıx'lar arasında kalarak derlemelerde bulundu. Ancak Benediksten bu derlemeleri yayınlama fırsatı bulamadı. Ubıx'lar arasında 1913 yılında Adolf Dirri, 1930 yılında da Wilius Fon Mesarosshi, Ubıx folklorü konusunda araştırmalar yaptılar. Bu araştırmalarda çok sayıda masal, atasözleri ve hikayeler kayıt altına alındı (bknz.:Dirr 1927,1928; Meszaros 1934).

Vatanlarından sürülen Abhaz ve Adige halklarının dil ve folklörlerinin araştırılmasında Fransız bilim adamı, mitolog, Hindo-Avrupa medeniyetleri ve dilleri ile Kafkas dilleri araştırmacısı George Dumezil önemli bir yer işgal eder. George Dumezil, İstanbul Üniversitesinde öğretim üyesi olduğu 1920'li yıllarda Ubıx diline ilgi duymaya başladı. 1931 yılından itibaren ise çeşitli Kafkas dillerinin gramerleri ve yapıları ile ilgili çeşitli çalışmalara imza attı. 1955–1971 yılları arasında Abhaz'lar, Ubıx'lar ve Adıge'ler arasında bir çok araştırma yürüttü ve 1960 yılında “Kafkas gelenekleri ve dilleri için Anadolu'dan belgeler” isimli seri bir yayına başladı. Bu seride, araştırmacının fonetik kayıtları ile onlara bağlı dil araştırmaları hep birlikte yayınlandı. George Dumezil ve H.Fogt bu araştırmalarda dünya'da Ubıxça'yı iyi derecede bilen son kişi olarak kabul edilen Tevfik Esenç'in (1904–1992) farkına vardılar. Esenç, annesinin Abhaz olmasından ötürü o dili de iyi bildiğinden, 11 değişik Abhazca folklorik metni de Dumezil kendisinden kaydetmiştir. (Dumezil 1967). Bilim

adamı, Linguistik çalışmalarının yanısıra, açıklamalı olarak Abhaz ve Adigece folklorik materyalleri de kaydetmekteydi (bknz.: Dumezil, Namitok 1955: 1–47; 1956:439–459; Dumezil 1957; 1959; 1960 a; 1960 b; 1962; 1965; 1967; Зыхэба 1972: 57–74; Гәажәба 1986б; 1987; Убыхский фольклор 2001).

George Dumezil, Norveç’li tanınmış Kafkasolog H. Fogt ile Fransız bilim adamı G. Şaraşidze’yi Ubıxça öğrenmeye teşvik etti (Charachidze 1965; 1989). H. Fogt, uzun yıllar süren çalışmaları sonucunda fonolojik araştırma metinlerini de eklediği kapsamlı bir Ubıxça sözlük hazırladı. (Vogt 1963). Bu çalışma Abhaz-Adige dilleri araştırmaları için son derece önemli bir kaynak oldu. Eşsiz değerdeki çok sayıda metnin, gramer açıklamaları ve fransızca çevirileri ile birlikte ele alınarak okuyucuya sunulması, aynı zamanda Ubıx dili ve folklörü araştırmacıları için de bu eseri paha biçilmez kılmaktaydı.

Adolf Dirr; İlius Mesaros, George Dumezil ve Hans Fogt gibi Avrupalı araştırmacıların izini sürerek Türkiye’de yaşayan Abhaz-Adige dilleri ile folklör, gelenek ve kültürlerini inceleyen araştırmalarda bulunan ve Hollanda’nın Leiden Üniversitesi öğretim üyelerinden olan Abhaz dilbilimci V. Çrıgba, 1991 yılından beri bu alanda çalışmalarını sürdürüyor. V.Çrıgba, Abhaz-Adige diasporasının yaşam biçimleri, etnografik grupları ve diyalektleri ile ilgili eşsiz çalışmalarda bulundu. Abhaz’lar, Ubıx’lar ve Abazin’ler arasında çok sayıda sesli kayıtlar da gerçekleştirdi (bknz.: Чирикба 1994; 1995; 2012a; 2012b; Chirikba 1996a; 1996b; ayrıca bu kitaptaki 8,9,11 ve 13 nolu metinler).

Türkiye’deki Abhaz-Adige diasporası ile ilgili araştırmalarda diaspora temsilcilerinin katkıları da önemli bir yer işgal ediyor. Zira onlar sürekli olarak halkın arasında bulunduklarından çok daha kapsamlı ve rahat bir çalışma ortamına sahiptiler. Ancak ne yazıkki bu araştırmalarda bulunanların sayıları oldukça sınırlı kaldı. Örneğin bu güne kadar aralarından çıkan bir tek folklör araştırmacısı dahi bulunmamaktadır.

Ancak burada Prof. Mustafa Butbay’dan bahsetmemiz gerekir. Bu kişi, iki üniversite bitirmiş, abhazca, türkçe,

fransızca ve almanca bilen donanımlı bir bilim adamıydı. Sekiz ay kadar Beşiktaş'ta açılan Çerkes okulunda yöneticilik yaptı. 1919 yılında ilk Abhazca alfabeyi hazırladı (Cerques elifbe apsifsele (Vizviz: Abitp M. Asigse 1 Istampeil, 1335-1919). Ancak bu alfabenin kullanılabileceği ortam bir türlü oluşmadı. Bu tarihlere kadar 1910 senesinde Çxalapua Şirin'de bir alfabe hazırlamıştı. Daha sonra Şapsığ Raşit Efendi eşi Çanıpha Hasibe ve o dönemlerde henüz 12 yaşında olan Ömer Beyguaa, Osmanlı harflerini temel alarak bir alfabe hazırladılar. Ömer Beyguaa çeşitli dini metinleri çevirirken bu alfabeyi kullanmaktaydı (Бигуаа 1999: 82).

Mustafa Bütba 1920 yılında Kafkasya'ya geldiğinde, Abhazya'ya da geçerek burada Dirmit Guliya, Andrey Çoçua, Simyon Afüqatzaa gibi önde gelen entellektüellerle görüştü. Ayrıca Sohum'da kurulu bulunan soydaşlarla ilişkiler komisyonu üyeleriyle bir araya geldi. "Abhazya" gazetesinde bütün bu görüşmeler ve Mustafa Bütba'nın Abhazya'ya gelişi ile ilgili o dönem çok sayıda makale yazıldı (Бҗажәба 1991: 196). Mustafa Bütba konuştuğu kişilere Türkiye'de yaşayan Abhaz diasporası hakkında bilgiler verdi. Bütba, Abhazya ileri gelenlerine, Türkiye'de 200.000 Abhaz yaşamakta olup tamamının çok iyi derecede abhazca bildiklerini, hatta aralarında türkçe bilmeyenlerin de bulunduğunu, Abhazya'daki gibi mısır ve tütün ürettiklerini, aralarında sadece altı-yedi kişi kadar üniversite mezunu olmasına karşın çok sayıda paşa bulunduğunu, sürgünü bizzat yaşamış olan çok sayıda kişinin halen yaşamakta olduğunu ve Abhaz'ların tamamının islam dinine mensup olduklarını ve nüfusun büyük çoğunluğunun geriye dönme işteğiyle yanıp kavrulduklarını söylediler.

Türkiye'de yaşayan soydaşlarımızın tarihi, kültürü, gelenekleri, mitolojileri ve folklörlerinin araştırılmasında Abhazolog, folklorist, tarihçi, dilbilimci, şair ve araştırmacı Ömer Beyguaa'nın eşsiz katkıları bulunmaktadır. Yüz yıl yaşayan Beyguaa yaşamının tamamını bu araştırmalara vakfetti ve Abhaz köylerini tek tek dolaşarak, etnografya, dil, tarih ve folklör ile ilgili derlemelerde bulundu. Çoğunluğu

yayınlanan bu bilgilerin önemli bir bölümü kitaplaştırılarak okuyucuya sunuldu. Bu eserler arasında “Abhaz Mitolojisi Anaç mı?” (Beyguaa 1971), iki ciltlik “Kafkas kaynaklarına Göre İlk yaratılışlar-ilk İnsanlık-Kafkas Gerçekleri” (Beyguaa 1985, 1986). Gibi eserler bulunmaktadır. Bu yayınlardaki çok sayıda folklorik materyal, abhaz toplumunun yaşam biçimi ve dünya görüşü hakkında bilgi edinmek isteyenlere sağlam bir kaynak niteliğindedir. Kitaplarda ayrıca, eski Abhaz tanrı ve tanrıcaları ile Nart destanları ve Abhaz mitolojisi, eski Yunan ve Asya toplumlarının mitolojileri ile karşılaştırmalı olarak ele alınmakta olup, Abhazya tarihi ile ilgili çeşitli bilgilere de yer verilmektedir (Инал-ипа 1990: 23–32; Бигуаа 1999: 82–84; Килба 2011; Папа-пха 2012, 2013; Гəажəба 1990а; 1990б; 1996а). Eserlerde çeşitli folklorik materyaller ya aynen, ya da açıklamalarıyla birlikte yer almaktadır. Tarihçi Ruslan Guavüba’ya göre Ömer Beyguaa’nın bu şekilde derlediği 6000’in üzerinde folklorik metin bulunuyor. (Гəажəба 1977: 81) Bu materyallerin bir kısmı Ruslan Guavüba ve Sergey Zuxba tarafından çeşitli çalışmalarında yayınlanmıştır (Гəажəба, Хьациа 1977: 82–83; Гəажəба 1980б: 47–48, 59–61; 1989б: 83–84; 1996а; 2008б: 108–118; 2008в: 181, 188; 2008г: 143–146; 2012в: 175–182; Зыхəба 1996б; 1997). Ayrıca Ömer Beyguaa’nın bizzat kendisi de bu tür derlemelerde bulunanlar için eşsiz bir kaynak durumundaydı.

Ömer Beyguaa’nın yayınlanamayan çok sayıdaki çalışmaları ve el yazısı notları ile ilgili, onun hem öğrencisi hem de yardımcısı olan araştırmacı, çevirmen ve yazar Mahinur Papapha ciddi bir çaba içerisinde olup bu çalışmaları okuyucuya kazandırma çalışmaları halen sürdürülmektedir. En son “Ömer Beyguaa ile birlikte 35 yıl adını taşıyan bir çalışma (Emma Kılıpha ve Nurbey Lamiya’nın redaksiyonuyla) abhazca olarak “Alaşara” dergisinde seri olarak yayınlandı (Папа-пха 2012, 2013). (2004 yılında Şota Salakaya, Adgur Kakoba ve Ben çeşitli derlemeler yapmak üzere Türkiye’ye gittiğimizde İstanbul’da Mahinur Papapha ile bir araya geldik. Kendisi bizlere bu materyalleri göstererek, bu bilgilerin elden geçirilmesi ve abhazcaya tercüme edilmesi gerektiğini, ancak

bu alanda çalışma yapan kimsenin bulunmadığından yakındı). Bizce de Ömer Beyguua'nın derlemelerinin ve notlarının elden geçirilerek abhazcaya çevirilerinin yapılması ve yayınlanması büyük bir önem arz etmektedir. Bunun ilk adımı olarak Beyguua'nın sağlığında bizzat kendisinin tercüme edip Mahinur Papapha'ya yazdırdığı "Abhaz Mitolojisi Anaç mı?" adlı eseri Abhaz Araştırmaları Enstitüsü Diyalektoloji Laboratuvarı'nda Doç. Emma Kılıpha'nın yönetiminde basım için yayına hazırlanmaktadır.

Mahinur Papapha, tüm bu çalışmalarının yanı sıra Türkiye diasporasında yaşayan soydaşlarımızın dil, tarih ve kültür bilinçlerinin geliştirilmesi ile ilgili tarihi ve kültürel yayınların tercüme edilip yayınlanması, koreografik çalışmalar, halk şarkıları gurupları gibi çeşitli çalışmalara da imza atıyor ve (bknz.: Şinkuba 2000; Beygua 2000; Papapha 2001b; Warada 2007; Şamba 2008; Zuhba 2009) folklorik-etnografik materyallerin derlenmesi vs gibi her alanda hizmetlerine devam ediyor. Mahinur Papapha, esasen uzun zamandan beri bu çalışmalarını sürdürdüğünden 1973 yılından itibaren yaptığı derlemelerini Abhazya'daki bilim adamlarına, özellikle de Ruslan Guavüba'ya gönderip araştırmacıların yararına sunmaktaydı (Papapha 2001a; Папба 2012). Gönderilen derlemeler arasında; edebi makaleler (Papapha 1998) atasözleri, şarkılar, hikayeler ve ağıtlar da bulunmaktaydı (bknz. Гəажəба, Хьаццц 1977: 83–84; Гəажəба 19806: 48–49).

Türkiye diasporasında yakından tanınan ünlü sporcu ve kültür adamı Orhan Şamba ise 1975 yılından itibaren Abhazya ile ilişki kurdu. Orhan Şamba, Abhaz kökenlilerin anavatanlarına ilgilerinin artmasını sağlamak amacıyla önemli çabalar sarfetti (Инал-ипа 1990: 32–33). Ve Abhazya'ya her gelişinde Türkiye'deki Abhazlar arasında yaptığı folklorik ve etnografik derlemeleri de beraberinde getirdi. Bu derlemeler, Abhazya'daki araştırmacıların kullanımına ve devlet müzesi arşivine emanet edildi. Şamba, 1975 yılında 11 kişilik grupla Abhazya'ya geldiğinde de çoğunluğu Kuaraçügea köyünde yaşayan Adzinba (Pafüipa) Şefket'ten derlenen son derce değerli ses kayıtlarını da getirdi. Yaptığı derlemelerin yanı sıra

Orhan Şamba'nın kendisi de derlemeciler için bulunmaz bir kaynaktı (bknz. Зыхәба 1977). Kendi sesiyle yaptığı kayıtlar arasında Nart destanları, tarihi ve kahramanlık şarkıları ve hikayeler gibi sayısız folklorik materyaller bulunmaktadır. (bknz.: Bu kayıtlardan yararlanılarak elde edilen materyaller S. Zuxba, A. Xeatsiya, R. Guavüba'nın yayınları (Зыхәба, Хьа-циа 1976; Зыхәба 1996б; 1997; Гәажәба, Хьациа 1977: 84–87; Гәажәба 1980б: 40–47, 52, 53–58; 1996в; 1996г; 2008б: 118–124, 130–131, 134–135, 136–138; 2008г: 137–139; 2010: 58–59, 119–121), ve aynı yayındaki 5 ve 21 nolu metinler).

Ancak Orhan Şamba'nın Abhazya'ya getirdiği bu eşsiz metryallerin bulunduğu kasetler, ne yazıkki savaş sırasında yok edildi. Bu gün Türkiye'de kalan kasetler ise (büyük ihtimalle yapılan derlemelerin çok az bir bölümü) kızı Zerin Şamha tarafından dijital ortama kaydedilmektedir. Zerrin Şamha'nın kendisi de derleme çalışmaları yapan, kültür ve sanat alanında yorulmak bilmeden halkının hizmetinde olan bir kültür emekçisi. Çocuklardan oluşan bir ekibe mızıka çalmasını ve abhazca şarkı okumasını öğreterek genç dimağların kültürlerine aşına olarak yetiştirmelerini sağlamaya çalışıyor.

Türkiye'de yaşayan Abhazların folklorik ürünlerini yaşatma ve kaydetme açısından yazarlar, Şinasi Trapş, Cemal Xaraniya, Cengiz Bganba ve Cemal Abıgba önemli katkılar sundular. Bu insanlar, 1970 yılından itibaren Abhazya'ya her gelişlerinde, ya da birileri gelirken onlarla, Türkiye'de yaptıkları derlemeleri, ya yazıya dökerek, ya da teyp kasetlerine kaydederek anavatana taşıdılar. Aynı zamanda kendi yazılarında da halkın folklorik değerlerinden bolca yararlandılar ve edebi ürünlerinde halkın tarihini, folklörünü, maneviyatını ve vatan sevgilerini dile getirmeye çalıştılar.

Dilini ve geleneksel kültürünü kaybetmemek için gece gündüz emek sarfeden bu yazarların kayıt altına aldıkları materyallerde, ünlü Nart destanlarından tutun, atasözlerine kadar her türlü zenginliğe rastlamak mümkün. Bu yüzden o kayıtlar, Abhaz bilimadamları için eşi bulunmaz kaynaklar arasında yer aldı. Ruslan Guavüba, Sergey Zuxba ve

Anzor Mukba bu materyallerden yararlananların başında gelmektedirler: Cemal Xaraniya (Гәажәба 1980б: 49, 51, 52–53, 62–64; 1989б: 84–91; 1996б; 1996в); Cengiz Bganba (Гәажәба 1991а: 172–183; 1996в; 2010: 12–45, 48–49, 74–123, 126, 141–153, 155–163, 221–230; Гожба 2005; 2008; Зыхәба 1996а; 1997); Cemal Abıgba (Абыгба 2002: 211–223); Şinasi Trapş (Гәажәба 1980б: 49–51).

Cemal Xaraniya, 1980’li yıllarda Adapazarı’nda kendi şiirlerinin yanısıra Eşref Gındiya, Filiz Bganıpha ve Cengiz Bganba’nın da şiirlerinin yer aldığı iki kitap yayınladı. Çeşitli şiirlerin, atasözlerinin ve Gogua Tzkuk adındaki hiciv üstadının fıkralarının da yer aldığı (Атһариа 1989: 418) “Yeybarşaaз” adlı kitabı ise 2005 yılında Abhazya’da tekrar yayınlandı (Хараниа 2005).

Derledikleri folklorik materyalleri Abhazya’ya gönderenlerin arasında Simber, Ardaşen ve Ayfer Bganba’lar (Гәажәба 2010: 45–48, 59–74, 123–126) ve halk müziği alanında uzmanlaşan Esat Axba da bulunmaktaydı: Axba (Гәажәба 1996б; 1996в; 2008б: 107, 117; 2008в: 175–176, 179–182, 184, 186; 2008г: 147; Warada 2007), Dursun Naçkebiya (Сағариа) (Гәажәба 1989б: 91). 1984 yılında Fehmi Ağırba ve Cemal Xaraniya ortak bir çalışmayla Abhazca-Türkçe sözlük yayınladılar. 1990 yılında ise bu sözlük daha da kapsamlı bir hale getirilerek Fehmi Ağırba tarafından Ankara’da tekrar yayınlandı (Арпба 1990).

1990’lı yıllarda Türkiye’de yaşayan soydaşlarımız arasındaki folklorik ve etnoğrafik çalışmalar ağırlıklı olarak Selçuk Sımsım ve Zehra Tcütçba tarafından yürütüldü. Selçuk Sımsım daha sonra kayıt altına aldığı hazine değerindeki bu materyalleri www.apsuvara.com adresinde yayınlamaya başladı.

Faruk Ajiba ve İrfan Axuıçba ise Sakarya ili sınırları içerisinde eskiden beri anadil eğitimi alanında önemli çalışmalar yürütüyorlar.

Abhaz diasporasının, dilinin ve geleneksel kültürünün korunması alanında Türkiye’deki soydaşlarımızla evlenerek oraya yerleşen Ayira Kapıpha ile Gunda ve Marina Ankuab da çeşitli hizmetlerde bulunmaktalar. Gunda Ankuab Abhaz

folklörü ve etnografyası ile ilgili materyalleri derliyor ve Abhaz düğünü ile ilgili bir doktora tezi hazırlıyor. Kendisi bir süre önce türkçe-abhazca bir konuşma kılavuzu ve sözlük de yayınladı (Ankuab 2007). Marina Ankuab ise, Türkiye’deki Abhaz çocuklarına Abhaz halk şarkıları öğretiyor.

İstanbulda bulunan Abhazya temsilcisi Vladimir Ayüdzba’nın da eskiden olduğu gibi günümüzde de sık sık derlemeler yaptığı biliniyor (Аѳзба 1974.).

1930’lu yıllarda ise Batum civarında yaşayan soydaşlarımız arasında Kazım Calakua önemli derlemelerde bulundu (bknz. Зыхѳба 1967: 217).

Türkiyedeki sivil toplum örgütlerimizin yayınladıkları “Nart” (Ankara), ve “Kafkasya” (İstanbul) gibi dergiler, folklorik ve etnografik materyallerin yayınlanması alanında da önemli bir işlev yürütmekteler.

Sürgündeki Abhaz halkının dil, tarih ve edebiyatlarının korunması ve anavatanlarıyla ilişkilerinin genişlemesi alanında artık anavatanlarına dönmüş olan Timur Açugba, Oktay Çkotua ve Hayri Kutarba’nın da önemli çabaları söz konusu.

Etnograf Timur Açugba, Acara’da yaşayan Abhazların dili, tarihi, kültürü ve gelenekleriyle ilgili çok sayıda eser verdi ve akademik kariyerini de bu alanda yaptı. Acara’da yaşayan Abhazların günlük yaşamları, soy kütükleri ve evlenme biçimlerine varıncaya kadar her türlü ayrıntıya Açugba’nın eserlerinde rastlamak mümkün durumdadır (Ачугба 1978; 1985; 1987a; 1987b; 1987в; 1988a; 1988b; 1989; Ачыгѳба 1986; Açugba’nın kısa süre önce yayınlanan eserinde ise Abhaz etnografik gruplarının tamamı ele alınarak sürgün öncesi anavatanlarındaki durumları, tarihleri ve sürgün dönemi hakkında değerli bilgiler dile getiriliyor. (Ачугба 2010: 94–152; 2012).

1991 yılında üniversite eğitimi için Abhazya’ya gelerek anavatanına yerleşen gruptan olan Oktay Çkotua, soydaşlarımızın anavatanlarına dönüşleri için verdiği hizmetlerin yanı sıra, dilbilimci Sariya Amçıpha ile birlikte Abhazca-türkçe ve Türkçe-abhazca sözlük ile konuşma kılavuzunu yayınladı (Амч-пха, Чкотуа 2010), Çkotua’nın çok sayıda

tercümelerinden, türkçe'den abhazca'ya çevirdiği Hayri Kutarba'nın "Sürdüler sürgün oldum" ve "Sürgün sessiz ölür" (Aqva, 2009), romanları ve Mustafa Bütba'nın Kafkasya'da bulunduğu sırada kaleme aldığı "Kafkasya Hatıraları" adı altında Türk Tarih Kurumu tarafından bastırılan anıları ile (Бытба 2009), türkçe'ye çevirdiği Adile Abbasoğlu'nun anıları (Abbasoğlu 2008) ve Ruslan Guavüba tarafından abhazca olarak yayınlanan Cengiz Bganba'nın derlemelerini konu alan "Kardeşlerimiz Abhazyamız" adlı kitabı ilk anda akla gelenler (Bganba 2013).

Yazar ve gazeteci Hayri Kutarba, tarihçi Gerg Amıçbanın eserleri (Amıçba 1993), başta olmak üzere çok sayıda çeviriyle birlikte Bagrat Şinkuba'nın "Son Ubıx" adlı romanını da türkçeye kazandırdı. Yukarıda bahsettiğimiz romanların da yazarı olan Kutarba, Abaza TV'de uzun süre büyük bir ilgiyle izlenen "Vatanın kalp atışları" adlı bir programın yapım ve sunuculuğunu da başarıyla sürdürdü.

Anavatanına dönüş yapan Dijin Çurey'de Türkiye'de yaşayan Abhaz-Adige diasporası arasında koreografik araştırmalar yapmaktadır (Чуреј 2006; 2008; 2011).

Türkiye'deki Abhaz Diasporasında tarihi ve edebi çalışmalarla, sahip olunan değerleri yeni kuşaklara aktarma görevi, Ömer Beyguua, Şinasi Trapş, Cemal Xaraniya, Eşref Gındiya, Filiz Bganıpha, Cengiz Bganba, Cemal Abıgba Mahinur Papapha, Alp Hunca ve Hayri Kutarba gibi yazarlar sayesinde gerçekleştirildi (bkzn.: Атнариа 1989; Бигуаа 1999: 77-101; 2000; 2008a; 2008b; 2011: 181-238; 2012a; Мықәба 2002). Bunlar arasında Hayri Kutarba'nın tarihi romanları önemli bir yer işgal etmektedir.

Türkiye'deki Kuzey Kafkas diasporası içinde, tarihi, etnografik ve folklorik araştırmalar yapanlar arasında Ağaçe Muhittin Ünal, Yediç Batıray Özbek ve Yısmeyl Özdemir Özbay da dikkati çekmektedirler. Yediç Batıray Özbek ve Yısmeyl Özdemir Özbay çeşitli derlemelerde bulundular ve Nart destanları ile ilgili çalışmalar sergilediler (Özbek 1982; Едыдж 2013; Özbay 1990; 1995).

Yurt dışındaki Abhaz-Adige diasporası arasında Tarihi, etnografik ve folklorik araştırmalarda bulunanlar arasında,

anavatandaki bilimadamlarının çabaları da özel bir tarihe sahip bulunmaktadır. Bu alanda ilk etapta sayılabilecek çalışmalar arasında Gerg Dzidzariya'nın "Muhaceret ve XIX yüzyılda Abhazya'nın tarihi problemleri" adlı eseri ile Bagrat Şinkuba'nın Tarihi romanı "Son Ubıx" önemli bir yer işgal ederler. Viyaçeslav Biguaa'nın da ifade ettiği gibi, "XIX yüzyıla ait tarihi gerçeklerimizi ortaya koyan, Kafkas araştırmaları ve edebiyatı ile ilgili ürünler arasında bu ikisinden daha önemlisi bulunmamaktadır" (Бигуаа 1996: 165). Elbetteki bunlar dışında da çok sayıda araştırma ve edebi eserler sözkonusudur.

Türkiye'deki Abhaz-Adige diasporasıyla temas kuran ilk bilim adamı Simon Basariya'dır. Simon Basariya, 1910 ve 1918 yıllarında Türkiye'de halkın arasında bulundu ve yazdığı makalelerde izlenimlerine ayrıntılı olarak yer verdi. Buna göre; İstanbul'da konuştuğu bilim damları Abhaz ve Adige'lerin ne kadar sağlam karakterli ve kahraman olduklarını, her şeye rağmen dillerini, kültürlerini ve ulusal bilinçlerini korumak için nasıl gayret içinde olduklarını, bu amaçla okul açtıklarını, alfabe oluşturdıklarını, Türkiye'deki önde gelen Askeri, siyasi ve diplomatik kişilerin kendi aralarından çıktığını, yeni oluşturulan Meclis'in de yapılanmasında önemli katkıları olduğunu, Paris ve Londra gibi merkezlerde bu Meclisin meşruiyetini savunanların da hep bu halkın evlatları olduğunu, eğer bu insanlar olmasaydılar Türkiye'nin yeni bir sayfa açmasının bile mümkün olamayacağını kendisine anlatırlar. Simon Basariya, Mustafa Butba'nın Abhaz çocukları için hazırladığı alfabeği de görür (bknz.: Басария 1913; 2003: 115-118).

1927 yılında ilk profesyonel Abhaz filologlarından olan (Niko Marr'ın öğrencileri) Arsen Axaşba ile Viktor Kukba, Ubıx dili ve etnografisi alanında bilgi sahibi olmak için Türkiye'ye gidiş kararı almışlar ve çalışma programını dahi hazırlamışlardı (Хашба 1972: 126-129). Niko Marr'ın da onayladığı bu çalışma programına göre Ubıx dili kayıt altına alınacak, Fonetik, morfolojik ve leksikolojik özellikleri belirlenecek, Abhazca ile yakınlıkları ortaya konacak, ayrıca Abhaz ve Ubıx'ların geleneksel kültürleri araştırılacaktı. Ancak, İstanbul'a sadece

Viktor Kukba gidebildi ve ne yazıkki kendisine rahat bir çalışma izni verilmediğinden geri dönmek zorunda kaldı. Kukba, daha sonra 1928 yılında yazdığı raporda İstanbulda bulunduğu 22 ağustos ve 10 aralık tarihleri arasında şehir dışına çıkışına izin verilmediğini belirtti. Zira Kukba'nın bulunduğu dönem, Kuzey Kafkasya'lıların ve Türkiye'nin zor bir dönemden geçtiği günlerdi. Mustafa Butba'nın daha sonra kendisine ifade ettiğine göre Türkiye'nin yeni yönetimi Kuzey Kafkasya'lıları padişah yanlısı olmakla itham ederek göz altında tutmayı sürdürdüğünden, SSCB'den gelen birisinin aralarında serbestçe dolaşmasına müsamaha göstermiyordu. Kukba, bu dönemde 200 kadar Abhaz'ın bu yüzden Yunanistan'da kaçtıklarını, kalanların ise büyük bir tehdit altında yaşadıklarını öğrenir. Yine İstanbul'da konuştuğu kişilerden aldığı bilgilere göre Türkiye'de yaşayan Abhaz kökenlilerin sayıları 300.000 civarında olup anadillerini de korumaktaymışlar. Ubıxlar ise topluca yaşadıkları yerlerde nisbeten dillerini konuşabilmekteymiş. Ancak ulusal kıyafetler ve bazı geleneklerin korunması iyice güçleşmiş. Kukba aynı günlerde, 1912 yılında Abhaz ve Adıge'lerin dil ve kültürlerini korumak için bir komite kurduklarını, çeşitli alfabeler hazırladıklarını, etnografik materyalleri topladıklarını, okul açma hazırlıkları yaptıklarını, ulusal bayramlarını yaşatmaya çabaladıklarını da öğrenir. Ancak yeni yönetim, açılan okulu kapattığı gibi, bu komiteyi'de lağvetmiş (Kyk6a 2007: 127-132).

1960'lı yıllarda Ziraat mühendisi ve tütün uzmanı İgor Grigolya iki kez Türkiye'ye gitti ve başta Ömer Beyguaa olmak üzere bir çok Abhaz ileri geleni ile görüştü. İşin ilginç yanı meskek olarak mühendis olan bu şahıs, bir dilbilimci ve etnograf gibi çeşitli etnografik ve folklorik materyalleri ustaca kayıt altına aldı. Konuştuğu kişilerin Abhazya'da dilleri ve kültürlerinin yaşatıldığından, yazarlar ve bilim adamlarının yetiştiğinden habersiz olduklarını görür. Ancak bu kişiler, dillerini iyi bilmekte, geleneklerini de sürdürmektedirler. Ömer Beyguaa ise anadillerinde eğitim alamadıkları için çok üzülmekte, ama umudunu yitirmeden tarihi materyalleri toplamaya devam etmektedir. Yine yaptığı gözlemlerde

Türkiye’de yaşayan Abhaz’ların, anavatandakiler gibi aynı mahsülleri yetiştirdiklerine, yeme içme kültürlerinin değişmediğine, büyüklere saygı ve misafirperverlik gibi temel özelliklerin aynen sürdürüldüğüne ve (“Açarafüa”, “Açagafüa”, “Amyüafüa” gibi) halk şarkılarının da unutulmadığına şahit olur (bknz.: Арҭаын 2011: 98–101).

Prof. İnalipa’nın belirttiğine göre İgor Grigolya, 1965 yılında da Türkiye’den çeşitli kayıtlarla döndü. Beraberinde getirdiği yazılı metinlerin yanında çeşitli halk şarkıları da bulunmaktadır. İnalipa, bunlar arasında değişik varyantlarda kahramanlık şarkıları, Nart’ların annesinin, Ayrig’lerin ve Abrıtskil’a ait şarkıların yer aldığını belirtir (Инал-ипа 1990: 11)/ Ancak bu kayıtlar günümüzde ne yazıkki kayıptır.

Yurt dışındaki Abhaz ve Ubıx’larla ilgili Şalwa İnalipa’nın da çok sayıda çalışması bulunmaktadır. İnalipa, 1968 yılında Gereg Dzidzariya, Zurab Açba, Viyanor Paçliya ve Vladimir Ayüdzba ile birlikte Türkiye’ye yaptıkları ziyarette elde ettiği bilgiler ve Prof. Dumezil ile aralarındaki yazışmalar sonucu bir araya getirdiği tarihi, etnografik ve folklorik materyalleri değerlendirerek okuyucuya ulaştırdı. Ayrıca Ubıx ve Abhaz halkı arasındaki etnokültürel ilişkiler de bu çalışmalarda ayrıntılı olarak ele alındı (Инал-ипа 1971: 257–310; 2012)

Prof. İnalipa, Arap ülkelerindeki, Balkan ve Atlantik sahillerinde yaşayan Abhazlarla (Инал-ипа 1990) , Abhazya’nın XV–XIX. yüzyıldaki etnik durumu (Инал-ипа 1992), ve özellikle de Sadz’larla ilgili son derece önemli eserler vermiştir (Инал-ипа 1995).

Prof. İnalipa, bu eserlerinde Abhaz ve Ubıx dillerinin durumuna, geleneksel kültürlerine ve folklorik sorunlarına ayrıntılı olarak değinir. Yine Ubıx’larla ilgili çalışmasında Abhazlar ve Ubıx’ların dil ve folklorik kök birliğinden bahseder (Инал-ипа 2012: 304–336). “Yurtdışındaki Abhazlar” adlı kitabında ise dil, folklor, din ve ulusal bilinçle ilgili konulara ayrıntılı olarak değinir ve Mustafa Butba, George Dumezil, Hans Fogt, George Şaraşidze, İgor Grigolya, Ömer Beyguuaa, Orhan Şamba, Cemal Xaraniya, Mahinur Papapha ile Ruslan Guavüba’nın materyallerinden bahseder (Инал-ипа 1990: 59–77).

Prof. İnalipa, “Sadz’lar” adını verdiği diğer bir çalışmasında ise Sadz Abhazlarının manevi kültürüne yer verir (Инал-ипа 1995: 221–239). Bu eserde ayrıntılı olarak Awublaa-nıxa, Tsa-nıxa, Ax-nıx, Çıguırx-nıx ve Ahaş-nıx gibi kutsal mekanlardan bu mekanların koruyucusu olan aileler ile onların soy kütüklerinden ve dua edilen alanlardan bahsedilir. Bilim adamı, bu çalışmasında bire bir Sadz Abhazlarıyla ilişki kuramadığından sıkça yakınıır. Çünkü bu bilgileri (Seydık Ağırba ve Seydık Gadliya gibi) bazı yaşlılardan edinmişti. Elde ettiği bilgilerden anlaşıldığına göre Sadz’ların söylenceleri son derece zengindi ve özellikle kahramanlık şarkıları açısından bulunmaz bir kaynağa sahipti. “Mard oğlu Mardasou” gibi mitolojik kahramanlar ve tarihi söylenceler ise olağanüstü materyallerdendi. Prof. İnalipa eserinde Sadz’larla ilgili atasözlerini sıralarken, Sadzların Nart destanları açısından da son derece geniş bir yelpazeye sahip olduklarını belirtiyor. Onun bu görüşlerini Türkiye’nin Sadz köylerinden (Akbalık) birinde Aykusba Saadettin ve kızı Aysun’dan derlenen Nart destanları da doğruluyor. (Viyaçeslav Çrıgba, Zurab Capua, Adgur Kakoba). (Bknz. Bu kitaptaki 8–11 ve 22 nolu metinler).

Şalwa İnalipa büyük sürgün ile ilgili anavatandakilerin anılarını da bir araya getirerek, “Muhaceretle ilgili halk söylencelerinden” adıyla yayınladı (Инал-ипа 1985).

Türkiye’deki soydaşlarımızın tarihi, etnografisi ve folklörleri ile ilgili kapsamlı araştırmalar yapan bilim adamlarımızdan bir diğeri de Dünya Abhaz-Abazin Halkı Birliği ve Dünya Çerkes Birliği yönetim kurulu üyesi ve “Apsadgil” örgütü başkanı etnograf Yura Argun’dur. Yaşamını diasporada yaşayan soydaşlarımızın anavatanlarına dönüşlerine ve onlarla ilgili çalışmalara adayan bu değerli etnografin defalarca Türkiye’yi ve Abhaz köylerini ziyaret ederek derlediği materyallerden oluşan çok sayıda eseri bulunmaktadır. Yura Argun, yayınladıklarının dışında henüz yayına hazırlamakta olduğu değerli tarihi ve etnografik materyallere de sahip durumdadır. (Арғын 1999; 2003; 2011; Аргун 2004; 2012).

Yazar, son kitabı olan “Dal, Tzabal. Geçmiş ve günümüz” adlı eserinin ilk bölümünde Dal ve Tzaballıların etnografik durumuna, tarihlerine, toponimlerine ve soy isimlerine değinir.

İkinci bölümde ise Sürgünden sonra oluşan diasporanın tarih ve kültürlerini gün ışığına çıkaran bilgilerle, diasporanın gelenek ve görenekleriyle, kültür, sanat, edebiyat ve söylencelerini ele alıp, yaşadıkları sürgün trajedisinin folklör ve edebiyatlarındaki yansımalarını ortaya koyar. Kitabın son bölümünde ise Dallıların sürgünü, atasözleri, “Kaytmats yıpa Halıbey” gibi halk şarkılarından İwa Koğoniya’nın destanlarına kadar bir çok eşsiz materyal yer almaktadır.

Acara’da bulunan soydaşlarımızın yaşamlarını ve kültürlerini etnograf Galina Tarcmanipa araştırıp yayınlamıştır (Копешавидзе 1978; 1985).

Etnograf L.Kuçuberiya ise 1960’lı yıllarda, Suriye, Ürdün, Irak, İsrail, İran, Yunanistan ve Sudan’da yaşayan soydaşlarımız arasında kültürel ve etnografik araştırmalar yapmıştır. (Қаычбериа-пха 1971). L. Kuçuberiya’ya, Ürdün’lü Abhaz öğrenciler çalışmalarında hayli yardımcı olmuşlar. Belirttiğine göre bu ülkelerde yaşayan Abhaz kökenlilerin büyük kısmı halen Abhaz isimlerini kullanmaktalar, ancak gençler tarihi soy isimlerini unuttuklarından genellikle “Abaza” ismini soy adı olarak kullanmaktalar. Sayıca az olmaları ve akraba evliliğinin söz konusu olmaması nedeniyle evlenme konusunda sıkıntıları bulunuyor ve genelde kızlar kendi halklarından olmayanlarla evlenmemeye çalışıyorlarmış. Erkekler arasında ise iki eşli olanlara rastlanıyor ancak çocuk sayısı iki veya üç civarında kalıyormuş. Düğün törenleri de artık islami ve arap usüllerine göre yapılıyorymuş. (Қаычбериа-пха 1971: 77–79 Kuçuberiya eserinin sonunda “Abaza” soyadının tarihi üzerinde duruyor. (Aynı kitap:79-81)

Folklör araştırmacısı Sergey Zuxba, 1964 yılından bu yana diasporanın geleneksel kültürü ve folklörü üzerinde çalışıyor. İlk olarak Acara bölgesinde yürütülen projelerde çok sayıda etnografik ve folklorik materyal derleyen Zuxba, bu çalışmalarda derlediği masal, kahramanlık hikayeleri, atasözleri ve bilmeceleleri bir makale ile yayınladı. Bu makalede ayrıca sürgündeki soydaşlarımızın tarihleri, yaşam şekilleri, gelenekleri ve dilleri ile ilgili ayrıntılı bilgilere de yer verilmektedir (Зыхэба 1967; 19766: 53–61).

Sergey Zuxba, 1972 yılında “Alaşara” dergisi sayfalarında, George Dumezil’in 1967 yılında Paris’te yayınladığı “Abhaz Etüdleri” (Dumezil 1967) kitabında yer alan ve Türkiye’de yaşayan Abhazlara ait olan 11 folklorik materyali latin alfabesinden krile aktararak “Türkiye’de derlenmiş Abhaz folklörüne ait materyaller” başlığı ile yayınladı. (Зыхэба 1972).

Ayrıca bizzat kendisi de 1975 yılından itibaren Türkiye’deki Abhazlara ait folklorik metinleri derlemeye başladı. Aynı yıl içerisinde Türkiyeden Abhazya’ya gelen 11 kişilik gruptan 150 sayfaya yakın folklorik ve etnografik derlemede bulundu (Зыхэба 1976a: 72). Bu derlemeler arasında ağıtlar, mitolojik söylenceler, kahramanlık hikayeleri, masallar ve atasözleri bulunmaktaydı. 1990 yılının ağustos ayında ise bu kez Türkiye’yi ziyaret ederek Abhaz köylerini dolaşp derlemelerde bulundu. 1975 yılından beri yaptığı derlemeleri, diasporadan, özellikle de Orhan Şamba ve Cengiz Bganba tarafından kendisine gönderilen yazılı ve sesli kayıtları özet halinde “Alaşara” dergisi ile “Apsnı” gazetesi sayfalarında yayınladı (Зыхэба, Хьаџи 1976: 74–78; Зыхэба 1977; 1996a; 1996b; 1997). Ancak derlemelerin büyük kısmı hala yayına hazırlanmayı beklemektedir. Sadece Cengiz Baganba tarafından bile derlenip kendisine gönderilen çok sayıda halk şarkısı ve atasözü bulunmaktadır (Зухба 1978; Зыхэба 2004).

Sergey Zuxba, “Türkiye’de yaşayan Abhazların folklöründe Nart destanları” adındaki makalesinde, yurt dışında yaşayan soydaşlar arasında yapılan derleme çalışmalarının ilk adımlarında, özellikle Nart destanlarının insanlarımızın hafızalarında hala yaşadığını ve Abhazya’da anlatılanlardan pek farklı olmadığını ifade eder (Зыхба 1994).

XIX yüzyılda yurtlarından sürülen Abhaz’ların tarihleri ve folklorleri ile ilgili materyallerin toplanmasında tarihçi ve folklorist Ruslan Guavüba’nın çalışmaları diğer araştırmacılarla kıyaslanamayacak boyuttadır. Ruslan Guavüba Moskova Edebiyat Enstitüsü öğrencisi iken Suriye’li Abhaz öğrenci Ahmat Kucba ile tanışınca derleme çalışmalarına el atmış ve o günden sonra aralıksız sürdürmüştür. O dönemlerde

mektuplaştığı çok sayıda kişi, diasporada yaptıkları derlemeleri kendisine göndermeye başladılar. Yazılı ve bant-kaset kaydı olarak derleme gönderenler arasında önceleri: Mahinur Papapha, Ardaşen Bganba, Esat Axba, Qansou Afüeyba bulunmaktaydı. Zamanla mektuplaşmaya başladığı Ömer Beyguua, Orhan Şamba, Cengiz Bganba, Cemal Xaraniya ve Şinasi Trapş gibi isimler de derlemelerini kendisiyle paylaşmaya başladılar.

Ruslan Guavüba, kişisel çabalarıyla oluşturduğu ilişkiler sayesinde diasporada yaşayanlar arasında 500'ün üzerinde paha biçilmez materyal derledi. Bu derlemelerden oluşan 60 sayfalık bir kitapçık ise ne yazık ki 30 yıldır yayınlanmamış durumda bekliyor. Derlemelerin önemli bir kısmı yazar tarafından çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanmasına rağmen tamamının bir arada basılmamış olması bizce büyük bir eksiklik (bknz.: Гəажəба, Хьациа 1977; Гəажəба 1980б; 1989б; 1991а; 1991б; 1996б; 1996в; 1996г; 2008б; 2008в; 2008г; 2010: 5–163; 2012б; 2012в; Гəажəба 2005; 2008; Аб-за, Гəажəба 1996). Yazarın yayınladığı folklorik derlemeler arasında; Nart destanları, Abrıtskil efsanesi, ağıtlar, dualar, tarihi ve kahramanlık şarkıları, söylenceler, atasözleri, maniler, fıkralar ve çocuk folklörüne ait bilmececeler bulunuyor.

Araştırmacının yayınlarının çoğunda kapsamlı bir önsöz bulunuyor (Гəажəба 1977; 1980а; 1989а; 1996а; 2008а; 2012а). Bu önsözlerde diaspora tarihi, derlemeleri gönderen kişiler hakkında bilgiler, araştırmacı ile aralarındaki ilişkiler ve derlemelerin yapılış şekilleri gibi son derece ayrıntılı ve ilginç bilgilere de değinilmektedir. Ruslan Guavüba, bütün bunların yanı sıra “Alaşara” dergisi sayfalarında Ubıx halkının tarihi ve folklörü ile ilgili derlemelerin önsözünde de (Гəажəба 1986а), George Dumezil'in Türkiye’de yaptığı derlemelere yer verdi. (Bu materyaller R.Kuriçkov tarafından fransızca’dan rusça’ya, rusçadan ise Anatoli Lagulaa tarafından da abhazca’ya çevrildi) (Гəажəба 1986б; 1987).

Ruslan Guavüba, Kuzey Kafkasya halklarının sürgünü ile ilgili çok sayıda kaynağa da sahip durumdadır. Yazarın Abhaz diasporası tarihi ile ilgili sayısız makalesi bulunmaktadır

(bknz.: Гожба 1988; 1991; 1993; 1994; 1996; 2000; 2010a; 2010б; 2010в; 2012). Bu yazılarda, tarihi trajedi çok değişik kaynaklardan olanca gerçekliği ile açıklığa kavuşturulmakta, Abhaz diasporasının tarihi, diğer kardeş halkların tarihi ile iç içe ele alınmaktadır. Bu anlamda diasporanın içinden çıkardığı ünlü kişilikler de okuyucuya tanıtılmaktadır. Ruslan Guavüba, bu çalışmalarının sonucunda Abhazya Devlet Müzesi çatısı altında XIX yüzyıl ile XX. Yüzyıl başları arasındaki Abhazya tarihi ile ilgili özel bir bölüm açılmasını sağladı ve yönetimini de bizzat üstlendiği bu bölümde, eşsiz materyallerin toplanmasına önayak oldu.

Dilbilimci Anatoli Xetsiya'da Türkiye'de yaşayan Abhaz'lar arasında folklorik derlemeler yaptı ve yayınladı. Bunlar arasında Türkiye'de yaşayanların derleyip kendisine gönderdikleri materyaller de bulunmaktadır. Xetsiya ayrıca Abhazya'yı ziyaret eden soydaşlar arasında da derlemeler yapmıştır (Хъациа 1978; 1992a; 1992б; Зыхэба, Хъациа 1976; Гəажəба, Хъациа 1977).

Sürgün sırasında Acara bölgesine yerleşen Abhazlar arasında ise dilbilimci Emma Kılıpha bir doktora tezi çalışması yürüttü. Yazar, "Batum Abhazlarının kelime özellikleri" adı altındaki araştırmada (Килба 1983). Acara bölgesinde yaşayan Abhazların tarihi ele alınarak 100 yılı aşkın bir süredir vatanlarından uzakta yaşayan bu insanların dillerinde çok az bir değişim meydana geldiği gözlemi vurgulanarak, anavatanda yaşadıkları bölgelerin ağızlarının da kısmen korunmakta olduğunu, ancak Abhaz ve Abazin diyalektlerinin ise sentezlendiği ortaya konmaktadır. Kitapta ayrıca Angis ve Feriye köylerinin konuştukları Abhazca'nın özellikleri de sergileniyor.

Kitabın ekinde araştırmacının doktora tezi çalışmaları sırasında (1976-1980), Batum Abhazları arasında yaptığı ses kayıtlarının dökümlerinden örnekler de yer almaktadır. Ne yazık ki ses kayıtlarının kalan kısımları savaş sırasında yok edilen belgeler arasındaydı (1992-1993) korunabilen diğer derlemeler elinizdeki kitapta yer almaktadır (bknz.: 12 no'lu metin)

Araştırmacı, Abhazca diyalektler ile ilgili çeşitli yayınlarında daha çok yurtlarından sürülmüş durumda olan Abhazlar arasında derlenmiş olan metinlere yer vermektedir (Kıl-pha 1980; 1998; 2000; Kılba 2000; 2010). Abhaz Araştırmaları Enstitüsü’nde Emma Kılıpha’nın yönetiminde oluşturulan Diyalektoloji Laboratuvarı’nda Türkiye’de yaşayanlar başta olmak üzere Abhazya dışındaki Abhazların dillerini araştırma konusunda yapılanlar azımsanamaz. Laboratuvar çalışanlarından (Alina Açıpha, Fatima Lakrıpha, Nurbey Lamiya) doktora tezlerini de bu alanlarda verdiler.

1990 yılından beri diasporada folklorik ve etnografik materyaller derleyen Alina Açıpha, bugün de Türkiye’deki Abhazların dillerindeki özellikler üzerinde çalışmalarını sürdürmektedir (bknz.: Bu konuda yazılmış olan: Ач-пха 2003; 2004; 2010a; 2010b; Ачба 2012a; 2012b; Гәажәба 2010: 106–115, 127–148). Alina Açıpha uzunca bir süre de diasporaya yönelik “Apsadgil abji- vatanın sesi” radyo programının direktörlüğünü yapmıştır.

Fatima Lakrıpha’nın doktora tezi “Abhazya dışında yaşayan (Türkiye ve Suriye’de) soydaşlarımızın dillerindeki fonetik ve morfolojik özellikler” adını taşımaktadır. Kendisi halen bu alandaki çalışmalarını sürdürmektedir (Гәажәба 2010: 104).

Nurbey Lamiya ise vatana geri dönen Abhazların dillerindeki özellikler üzerinde çalışmakta olup, çok sayıda derlemede bulunmuştur (Ламиа 2011).

Diyalektoloji laboratuvarında Mahinur Papapha’nın yardımlarıyla Abhazca’ya çevrilen Ömer Beyguua’nın eserleri basıma hazırlanmaktadır. Ayrıca Ömer Beyguua ile ilgili makale, anı ve görüşlerin de yayınlanmasına çalışılmaktadır (Kılba 2011; Папа-пха 2012, 2013).

Türkiye’de yaşayan soydaşlarımızın dilsel özelliklerini araştıran ve bu konuda sözlükler hazırlayan diğer bir bilim insanımız da dilbilimci Sariya Amçıpha’dır (Амичба 1993; Амч-пха 2000; 2002; Амч-пха, Поздниаков 2002; Амч-пха, Чкотуа 2010).

Yine başka bir dilbilimci olan Xibla Amçıpha’nın doktora tezi ise Avrupa’da yaşayan Abhaz ve Abazinlerin dil özellikleri

üzerinedir (Амиѣба 2003; Амѣ-ѣѣа 2009).

Türkiye’de yaşıayan kardeşlerimiz arasında folklorik ve etnografik derlemeler yapanlar arasında; Sergey Gabniya (bknz. bu kitaptaki 3 no’lu metin) Marina Bartsitsıpha, Nonna Tuğazıpha ve Şazina Capuapha gibi çok sayıda araştırmacı da bulunmaktadır.

Abhaz-Adige diyasporasının tarihi, folklorü ve edebiyatı konusunda kapsamlı araştırmalar yapan bir diğerk işi ise, bilimadamı ve edebiyat eleştirmeni Viyaçeslav Biguaa’dır (Бигуаа 1996: 130–165; Бигуаа 1999: 77–101; 2000; 2008a; 2008b; 2011: 181–304; 2012a; 2012b). Viyaçeslav Biguaa bu çalışmalarında ortaya koyduğı tezlerin dışında diyasporada yaşıayan soydaşlarımızın tarihleri ve kültürel zenginlikleri ile ilgili kapsamlı bir bibliografya oluşturmuştur. (Бигуаа 2011: 239–304; 2012b).

Kuzey Kafkas diyasporasını ele alan çalışmalar arasında Kazbek Sultanov, Lubov Balagova-Kandur’un makaleleri başta gelir (Султанов 2000; 2005; 2007; 2012; Балагова-Кандур 2007; 2009).

Vladimir Tznariya ise Folklor araştırmacısı bir şair olarak diyaspora edebiyatı üzerine önemli bir makale yayınladı Атнариа (Атнариа 1989: 400–424). Ayrıca Vasil Ayüdzba ve Viyaçeslav Biguaa sürgünle ilgili edebi eserleri ele alan önemli bir makaleye imza attılar (Авидзба, Бигуаа 1993). Folklor araştırmacısı ve bir şair olarak Cengiz Bganba’nın şiirleri ile ilgili olarak da Vladimir Ağırba’nın makalesi bu alanda göze çarpmaktadır (Арпба 2010).

Yurt dışındaki soydaşlarımızın tarihleri ve trajik kaderlerini dile getiren sayısız yazılı, görsel ve işitsel çalışma söz konusudur. Dirmit Guliya’nın (“Alaşara” 2008 No 1 sayfa 70) yazılarından günümüze kadar çeşitli makaleler yazıldı, radyo ve tv programları yapıldı. Bunlar arasında ilk etapta sıralayabileceklerim: 1920 yılından itibaren “Apsnı” gazetesinde (30-31. Sayılar) Mustafa Bütba’nın Abhazya’da bulunuşu ile ilgili makaleler; kısa bir süre önce Ruslan Güavüba tarafından yeniden tıpkı basımı yapılan Apsnı Qapş gazetesinde 1925-1926 yılında yer alan

makaleler (Гәжәба 20126); Boris Tiüvüba'nın aynı gazetede yayınlanan makaleleri "Türkiye'ye-kardeşlerimiz Abhazlara", "Apsara'dan Adapazarı'na", "Yabancı gök altında, yabancı topraklarda", "Meşe ağacı konuşabilseydi neler söylerdi neler...", "İstanbul'a Abhazlar ne zaman geldiler?", "Orhan Aşamba", "Abhazya-Kafkasya-Türkiye", "Su yatağına geri döner" vs. (Apsnı Qapş 1990. 184,186,190,193,195, 206,209 ve 219.sayılar) ve "Abhaz tarihinden seçmeler" adlı kitabı (Akəa, 2004); tarihçi Bacgur Sağariya'nın eseri (Сағария 1995; Сағария 1996); Ömer Beyguua'nın 1990 yılında Abhazca yayınlanan "İstanbul'lu Abhaz'ın sesi" (Akəa, 1990) adlı şiir kitabına önsöz de yazan Nelli Tarıpha'nın yazıları: "Şardaamta Şamtüıla", "Vatanın acısı" (Akəa, 2007), "Ben, gülmeyi unutan evladın", "Ömer Beyguua'nın feryadı" («Алашара». 2011. №3); Vitali Amarşan'ın makaleleri: "İstanbul'un kapıları" («Алашара». 2008. №2), "Aygünüyra" («Алашара». 2009. №1) Platon Bebiya: "Türkiye'yi şiirle dolaştım" («Аңсны». 1991. 02.), Anzor Mukba'nın: («Амѡақѡа, Амѡақѡа...»), («Алашара». 1988. №1), "Değerli okuyucular" (Абырба 2002: 3-35), "Nefsimizi yenebilirsek" (Akəa, 2004) ve burada 3-92, 106-117, 124-137. sayfalarda yer alan yazıları; "Hacı Osman Ubıxları" (Мукба 2012), Kats Maan ile ilgili makalesi (Мукба 2003); Aliksa Argun: Yurt dışı gezilerinden notlar (Аргун 1982); İgor Maruxba: Makaleler (Марыхәба 1977; 2006a; 2006b: 93-112; 2011: 263-670); Vahtang Aphazou: Diaspora anavatan ilişkileri ve savaşa gelen gönüllülerle şehit düşenler hakkında yazdığı çok sayıda makale ve "Амтсaxara aamta- Seferberlik zamanı" kitabı (Апхазоу 2002; 2004); Diyana Şampha: "Aygünüyra" adlı tv programı; Vyaçeslav Sakaniya: çok sayıda tv programı; Sırma Afüıpha: Halen devam eden "Ағуıғра-умут" adlı tv programı (Ашә-пха 2009); Genadi Alamiya: "Abaza" ve "Çerkes dünyası" gibi çeşitli dergi ve gazeteler; Vyaçeslav Bganba: Redaktörlüğünü yaptığı "Abazamyüa" gazetesi; Vahtang Aphazou: "Apsadgiıl agueysıbjı" gazetesi. Diasporadan gelen gönüllü savaşçılar için Diyana Axıpha'nın yazdığı makale (Axba 1995) ve diğerleri.

Bütün bu tv programları, kitap, dergi ve gazetelerde diaspora tarihi, folklorü, dili ve kültürü ile ilgili önemli materyallere

ulařmak mümkündür. Biz burada sadece bazı örneklerden bahsettik, elbetteki bu alanın ayrıca ve kapsamlı olarak araştırılması gerekmektedir.

Yazar ve řair Boris Gurguliya ile diaspora temsilcilerimiz eskiden beri iliřki içerisindeydiler. Onun Türkiye ve Suriye bařta olmak üzere yurtdıřına yaptıęı gezilerde görüřtüęü soydařlarımızdan ve Abhazya'yı ziyarete gelen kardeřlerimizden, folklorik ürünler, řiirler, atasözleri, bilmeceler, masallar, söylenceler, kısa hikayeler, oyunlar ve sülale isimleri derledięi bilinmektedir (Gurguliya 2000; 2002). Arařtırmacı, bütün bunları bir araya getiren kitabının önsözünde Diasporada yařatılan Abhaz folkloründen ve orijinallięinden bahsederek, sistematik bir řekilde araştırılıp kayıt altına alınmasının öneminden bahseder. Gurguliya ayrıca, diasporadaki söylencelerin, kısa hikayelerin, atasözü, bilmece, řiir, mani ve kahramanlık hikayelerinin bolluęundan da söz etmektedir.

Boris Gurguliya, Anzor Mukba ve Oleg řamba, hep birlikte ve uzun bir önsözle “Türkiye’de yařayan Abhazlardan atasözleri” isimli bir derleme kitabı yayınladılar (Akęa, 2003).

1993 yılında savař devam ederken Türkiye’ye gönderilen delegasyonda Ruřbey Smır ve Fenya Ayüdzba ile birlikte yer alan Mirod Guavüba, burada tuttuęu gönlükleri “Türkiye’deki yolculuklar” adı altında yayınladı. Kitapta ilginç olaylar, konuřmalar ve sülale isimleri yer alıyor (Гәажәба 2006: 229–275; Гожба 2012).

Yurt dıřındaki Abhaz ve Ubıx’larla ilgili Taras Gıtsba, Denis Çaçxliya, Svetlana Cergeniyapha, Larisa Tcütçıpha, Georgi Çoçıyev ve Esmā Gurguliyapha çeřitli arařtırmalar yürütmektedir (Гыцба 1972; Чачхалиа 1998; 1999: 104–121; 2012a; 2012b; 2012в; 2012г; 2012д; 2012е; Джергения 2010; Цвижба 2001; 2012; Чочиев 2004; 2011; Гәыргәлиа-пәха 2006; Шинкуба 2004).

Türkiye’de yařayan Abhaz gençleri ve çocukları arasında dil eęitimi ile halk řarkıları ve dansları alanında Ludmilla Xiyipha, Kandit Tarba, Valeri Taniya, Roza Çamaguapha ve Alyořa Arřba gibi bilim insanı ve sanatçılar önemli çalıřmalarda bulundular.

XIX. yüzyılda halkımızın yaşadığı sürgün faciasıyla ilgili eser vermemiş Abhaz yazarı ve sanatçısı adeta yok gibidir. Bunların arasında Samson Çanba'nın "Amhacı", Bagrat Şinkuba'nın "Son Ubix" ve "Yarık kaya" en önde gelenleridir, ayrıca çeşitli bestecilerin eserleri ile Gennadi Lakoba'nın sürgün anıtı gibi çok sayıda sanatsal çalışma, bu alanda halkımızın birikimi olarak karşımızdadır.

Etnograf Mihail Thaytzux da Türkiye'deki Abazin kardeşlerimizin geleneksel kültürlerini ve folklorik zenginliklerini araştırmak ve derlemelerde bulunmak üzere çalışmalarda bulundu (Тхайцухов 1992; 2003; 2005).

Adige bilim adamları ise bu alanda daha sistemtik çalıştıklarından son derece verimli derlemelerde bulunabildiler. Folklorist Raisa Unarokova'nın yönettiği "Türkiye'de Adige'ler" adlı proje kapsamında 1997-1999 ve 2002 yıllarında Türkiye'deki bir çok kent ve köyde çok sayıda folklorik ve etnografik çalışma gerçekleştirildi ve sonuçlar "Türkiye'de yaşayan Adige'lerin folklörü" adı altında yayınlandı (Унарокова 2004a). Bu derlemelerde görev alan diğer folklorist ve etnograflar da çeşitli yayınlarla bu zenginliği okuyucularla paylaştılar (Унарокова 2004b; Гуттов 2000; Ципинов 2000; Соколова 1995; Бижоев 2006). Günümüzde ise Türkiye'deki Adige folklörü üzerine Madina Paştova (Паштова 2011a; 2011b; 2012a; 2012b) ile Murat Tabişev çeşitli çalışmalar yürütmektedirler.

3

2004 yılında Abhaz Araştırmaları Enstitüsü, ilk kez derleme çalışmaları için bir grup bilim adamını Türkiye'ye gönderdi. Şota Salaqaya, Adgur Kakoba ve Zurab Capua'dan oluşan grup, Düzce, Adapazarı ve İnegöl'deki köylerde derleme çalışmaları yürüttü ve 30'u aşkın kaynak kişi ile görüştü. Musa Kapba, Fahrettin Kutıbla (Düzce -Mtzara köyü), Zeki Kapba (Düzce Wanaça'ların köyü), Adem Maxariya (Bolu), Rüştü Kutarba (Düzce Melen/Laaç köyü), Saadiye Maanıpha (Adapazarı), Fuat Bütba, Nedim Ağırba (İnegöl Mezit köyü) gibi isimlerin kaynak kişiler arasında yer aldıkları bu derleme çalışması

sonucunda 15 kaset dolusu materyal toplandı ve fotoğraflar çekildi. Derlenen materyaller arasında Nart destanları, dualar, mitolojik hikayeler, masallar, tarihi – kahramanlık söylenceleri ve atasözleri gibi eşsiz etnografik ve folklorik değerler bulunmaktaydı. Çalışma süresince Givi Dopua, Valdimir Ayüdzba, İlhan Kuadzba, Mahinur Papapha, Ferit Smır, Erol Wanaça, Zehra Tcütçıpha, Turgut Karçaa gibi isimler önemli desteklerde bulundular.

2007 yılında Abhaz Araştırmaları Enstitüsü çalışanlarından Sima Tarıpha, Arda Aşuba ve ben, Ankara’da gerçekleşen (ICANAS-38) Uluslararası Doğu Araştırmaları Konferansına katıldıktan sonra Sakarya’nın Akyazı ilçesine bağlı Bıkkıdere köyünde derleme çalışmaları yürüttük. Necmettin Açlaxua (Ubiş), Lütü Ardzınba (Xaltzıs) ve Yahya Akıdba gibi isimlerle görüşerek çeşitli kayıtlar yaptığımız bu çalışmamızda Selami Ağırba, Bülent Ayüdzba, Bediz Kuaratsxeliyapha, Ersin Kutsniya, Vladimir Ayüdzba ve İlhan Kuadzba’nın yardımlarını aldık.

Bu her iki çalışma bana, Abhazya dışında bir başka Abhazya’nın daha varolduğunu göstermişti. Sürgünü yaşayan halkımızındil,tarihveköltürdeğerlerininhertürlüasimilasyona rağmen kısmen de olsa korunuyor olması, zamanında nasıl devasa bir kültürel zenginliğe sahip olduğumuzu da ortaya koymaktaydı. Ne yazık ki görüştüğümüz kişiler, Türkiye’de yaşayan insanlarımız arasında dil bilen ve költürünü yaşayan son kuşaklardandılar. Bu yüzden sahip olduğumuz değerlerin yok olup gitmemesi için elimizden geleni esirgemedem, sistematik bir şekilde çalışmalarımızı sürdürmeliyiz, zira yarın çok geç olabilir.

İçinden geçmekte olduğumuz sürecin önemine binaen yurtdışındaki soydaşlarımızın folklorik zenginliklerinin derlenmesi çalışmaları ile ilgili dilbilimci Viyaçeslav Çrıgba ile 2008 yılında ortak bir proje ortaya koyduk “Türkiye’deki Abhazlar” adı verilen bu projeye göre önümüzdeki 10 yıl aralıksız olarak araştırma ve derleme çalışmaları yürütülecekti.

Proje kapsamında Türkiye’deki Abhaz köyleri ziyaret edilecek, dil, költür ve folklor alanında kaynak kişiler

belirlenerek kendileriyle görülecekti. Abhazya içinde yapılan derlemelerle diasporada elde edilen bilgilerin karşılaştırılmasının yapılıp, hangi konularda paralellik, hangi konularda da aykırılık taşıdıklarını belirlemek ise projenin ikinci kısmı idi. Bununla beraber, yapılan derlemelerin gerekli çözümlemeler yapıldıktan sonra dijital ortamda arşivlenmesi de sağlanarak yeni kuşakların maksimum düzeyde yararlanmaları hedeflenmekteydi.

Türkiye’de yaşayan soydaşlarımızın geleneksel kültürlerinin derinlemesine incelenmesi ve anlaşılması açısından bu çalışmaların büyük önem taşıdığına inanıyorum. Elde edilen verilerin seri bir şekilde basımı ise dil, tarih ve kültürümüzü daha iyi anlamak açısından son derece elzemdir.

Projeme zamanın başbakanı olan, Cumhurbaşkanı Aleksandr Ankuab destek verince, 2009 yılından itibaren Türkiye ziyaretlerimiz başlamış oldu. Çeşitli gruplarla birlikte bu güne değin çok sayıda yerleşim biriminde bulunduk ve paha biçilmez anlatımlar kaydettik.

2011 yılından beri ise bu çalışmalar artık Abhazya Devlet Üniversitesi bünyesinde oluşturulan “Nart Araştırmaları ve Yurtdışı Folklor Araştırmaları Merkezi” tarafından belirlenen sistematığe göre yürütülmektedir.

2009 yılında yurtdışındaki folklorümüzü araştırma grubu olarak (Viyaçeslav Çrıgba, Arda Aşuba ve ben) İnegöl, Eskişehir, Bilecik, Kütahya, İzmit ve Adapazarı gibi bölgelerde bulunduk.

İstanbul’da Kadir Adzınba ve Esat Axba gibi soydaşlarımızla görüştüğümüzden sonra İnegöl’e bağlı Mezit, Kestane alanı, Rüştüyeköy gibi Tzabal çıkışlı köylerde derlemeler yaptık. Burada konuştuğumuz kaynak kişiler arasında İpek Nur Sağariya, Tengiz Akoyüba, Nadgua Kuadzba, Kadem Guliya, Fuat Bütba ve Nedim Ağırba gibi kardeşlerimiz bulunmaktaydı.

Turgut Kuadzba’nın yardımlarıyla Eskişehir’e bağlı Abhaz Nemli ve Musaözü (Bağhabla) köylerinde Tanaş ailesinden kişilerle konuştuk ve Abazin’lerle ilgili kayıtlar gerçekleştirdik.

Bilecik’te ise Sarnıç, Alınca ve Elmahahçe gibi köylerde Fahriye Karaçıpha, Feridun Aan, Bülent Abıgba, Aykut Adzınba, Nazmi Xetsiya ve Orhan Cakuwa’dan derlemelerde bulunduk.

Daha sonra Kütahya'ya geçerek Aykırıkcı ve Kızılcaören köylerinde Akile Kiaçıpha, Seyit Xılpaxtcüa ve Besim Hümat'ın anlatılarını kayıt altına aldık.

Ardından İzmit bölgesindeki köylerden Maşukiye, Derbent ve Uzuntarla'da Şükrü Emin Bezek (Ubıx), Leyla Wanaçapha, Ersin Çanıpha, Ülkü Palıpha, Sevgi Tüanıpha ve Erkul Tüanba gibi kaynak kişilerle görüştük.

Gezinin son bölümünde ise İzmit'ten Adapazarı tarafına geçerek burada da Kuzulluk, Kurtköy, Soğuksu (Cigerda) ve Buğdaylı (Psırdzxa) köylerini ziyaret edip, Hasan Abaş, Yaşar Latzba, Enver Yaşba, Mahir Papba, Işık Ayüdzıpha, Mesut Aykusba, Fethi Kuaçba, Feti Capua, Rüştü Kutarba ve 2004 yılında da görüştüğümüz Sevim Bediyapha ile Ümran Ardzıba'dan derlemelerde bulunduk

2009 yılındaki derleme gezimiz son derece yararlı olmuştur. Yepyeni ve duyulmamış derlemeler gerçekleştirdik. Bu gezi esnasında başlattığımız projenin ne denli önem arzettiğini bir kez daha müşahade ettik. Çalışmamız süresince Talat Kapba, Turgut Karçaa, Feyzi Abhazou, Muharrem Tambiya, Turgut Kuadzba, Nesrin Pısıpha, Ersin Afüiukba, Erdinç Açülaxua, Niyazi Çkua, Cevat Barçın, Sami Goj, Gunda Ankuabıpha, Faruk Ajiyba ve Bülent Ayüdzba gibi kişilerden büyük destekler gördük.

2010 yılındaki ziyaretimiz de İlhan Kuadzba, Aycan Bediya, Aydın Ayüdzba ve Ceyhan Sanguliya'nın katkılarıyla son derece yararlı geçti (bu geziden aşağıda ayrıntılı olarak bahsedeceğim).

Ekim 2011 yılında Adgur Kakoba, Sima Tarıpha ve ben tekrar Türkiye'yi ziyaret ederek İnegöl, Eskişehir ve Pazarcık bölgelerindeki köyleri dolaştık ve Kestane alanı, Mezit, Rüştiye, Osmaniye, Düздаğ, Alınca ve Taşköprü gibi köylerde Nesrin Tcüzıpha, Nalan ve Resmiye Kabıpha, Muazzez Wardaniyapha, Nebahat Abhazou, Server Amıçba, Faiz Capra, Nedim Ağırba, Gazi Bütba, Nafız ve Baki Abıgba, Hüseyin ve Cemalettin Akoyüba, Kadem Guliya, Erol Xuaraa, Remzi Abrıtskııl, Muhlis Abağba, Nurhan Aanıpha, Gazi Capra, Bekir Aşxaraa, Hikmet Matsıpha, Turgut Kuadzba, Suat Yıldırım, Mecit Qlıç gibi

kişilerden derlemelerde bulunduk. Gezi boyunca Talat Kapba, Tayfur Akoyüba, Korkmaz Kuadzba, İrfan Kapba ve Ayira Kabıpha bizlere yardımcı oldular.

2012 yılı haziran ayında aynı proje çerçevesinde Adgur Kakoba ve Esmâ Todua ile birlikte Sinop kentinden başlayan yeni bir gezi programına başladık. İncemeydan köyünde Koşar Lakoyapha, Osmaniye köyünde Hayrettin Melbiux (Şapsığ) ve Aklıman köyünde Necmettin Ayüdzba ile Arkeolog Ece Trapşıpha, Sezai Şlarba, İhsan Trapş ve Yüksel Ayüdzba'nın yardımlarıyla görüşmelerde bulunduk.

Sinop'tan Havza'ya geçtik ve burada Hurdaz köyünde yaşayan Abazin'lerden çok sayıda kişi ile görüştük. Bunlar arasında folklorik hafızası son derece derin olan Ramazan Barçın (Zowrım)'dan önemli derlemelerde bulunduk. Ardından Turhal'a bağlı bir dağ köyü olan Fırndıcak'da (Tramkıt) derlemeler yaptık. Buradaki çalışmalarımızda da Rahmi Ajiyba, Oğuz Dzğala ve Erkut Ardızınba bizlere yardımcı oldular.

Daha sonra Adapazarı'na geçtik ve Sarıyer, Balballı, Acielma gibi köylerde 101 yaşındaki Lütfi Ajiyba, Cavit Aşuba, Seyfettin Vasiya, Hilmi İnapha, Müzeyyen Jiyipha, Yahya Akutba, Ardahan Bganba, Nihat Bediya ve Nevil Koçipha ile görüştük. Bu görüşmelerde de Sakarya Derneğinden Muharrem Akaltsba, İrfan Xuaçaa, Faruk Ajiyba, Ozkan Çkok, Ergün Sameyxua, Ekrem Xışba, Atilla Ačanba, Erol Lapş ve Gunda Ankuabıpha bizlere destek sağladılar. 2012 yılındaki bu derleme gezisinde 30 saati aşkın video çekimi yaptık, 1000 kadar fotoğraf çektik, 70 kişi ile konuşup 300 sayfa yazılı metin derledik. Derlemelerimiz arasında Nart estanları, masallar, mitolojik söylenceler, fıkralar gibi son derece değerli materyaller bulunuyor.

2013 yılı (11 haziran 1 temmuz arası) "Türkiyeli Abhazlar" projemiz kapsamında Sakarya vilayeti sınırları içerisinde derleme çalışmaları kapsamında Adgur Kakoba, Madonna Pliya-pha ve ben tam 17 köy ziyareti gerçekleştirdik. Bu köyler sırasıyla: Sadz'ların yaşadığı; Yongalık, Kuzulluk, Bıçkıdere ve Mesudiye ile Abzıpların yerleşik oldukları Balballı / Kaldaxuara, Sarıyer, Kayalar, Reşitbey / Lıxnı, İrfansaniye / Pzirdzxa,

Harmanlı / Tsinara ve Abjuwa Abhazlarının köylerinden Altındere / Beynawut, Karapınar / Çlou, Aktefek / Cgerda, Soğuksu / Cgerda, Uzuncaorman / Cgerda, Harmantepe ve bir Ahçıpsı köyü olan Apsara idi. Ayrıca Adapazarı kent merkezinde de çok sayıda kaynak kişiyle görüştük. Gelenekler konusunda bilgili 80 kadar kişi ile konuştuk, köylerde halen yaşayan ve çok önceden göç eden sülaleleri kaydederek, 3000 fotoğraf çektik ve 80 saatlik de video çekimi gerçekleştirdik. Çekimlerimiz arasında Abhaz folklorünün her alanından konular bulunuyordu. Bunlar arasında ilk etapta mitolojik söylenceler, tarihi olaylar, hikayeler ve halk konuşma sanatından örnekleri sıralamak mümkün. Konuştuğumuz kişiler arasında ise Selahattin Çızım (Lacaa), Ersin Arapyıpa, Erdoğan Guazaa, Hikmet Tzabriya, Feyzi Adzınba, Cihat Hüatış, Eşref Gındiya, İlhan Aylasırba, Nihat Karaçı, Baki Matua, Bekir Kurniya, Feridun Pasaniya, Selahattin Sergegiya (Çikyıpa), ve Fikri Hüpat verdikleri bilgilerle dikkati çektiler.

Gezi boyunca Faruk Ajiyba, İrfan Xuçı, Ergün Sameyxua, Erol Lapş (Pliya), Mecdi Çukniya, Ali İnapha ve Muharrem Akaltsba ile diğer soydaşlarımız ellerinden gelen desteği esirgemediler.

Yukarıda sıraladığım derleme gezilerinin sonrasında yapılan bilimsel değerlendirmeler, Abhazya'daki basın yayın kuruluşları tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alındı (bknz.: Гəажə-пхə 2012a; 2012б; 2012в; Чхамалиа 2013). Bunun dışında ben de çeşitli konferanslara tebliğler sundum (Джапья 2012a; 2012б; Джапья, Какоба 2013). 2012 haziran ayı sonunda Voronej kentinde düzenlenen “Halk kültürü ve öğrenim problemleri” konferansına “Folklor- aratırmaları projesi “Türkiye’deki Abhazlar” çalışmasının tarihi”, Vladikafkas’da gerçekleşen “Rusya Miller Okumaları Konferansı” sırasında ise “Yurt dışındaki Abhazlar arasında Nart efsaneleri” ve aynı yıl Nalçik’te düzenlenen “Nart destanlarının birliği ve yakınlığı” konferansına “Yurt dışında yaşayan Abhazlarda Nart destanları-video kayıtları” başlığındaki tebliğlerle katıldım. Abhaz Araştırmaları Enstitüsü 57. Bilimsel değerlendirme toplantısına ise (23–25 Nisan 2013) “Türkiye’de yaşayan

Abhazların folklorik bilgileri (derleme ve inceleme tarihi) başlıklı bir tebliğ sundum.

Proje kapsamında gerçekleştirdiğimiz dört ayrı gezinin metinlerinin tamamı ile ilgili tekstoloji çalışmaları aralıksız devam ediyor. Daha önce 2004 ve 2007 yılında yapılan derlemeler de aynı şekilde değerlendirilmeye alınmış durumda. Bu yüzden, Türkiye'deki soydaşlarımızın folklorü hakkında kesin görüşler ifade etmek ve bilimsel değerlendirmelerde bulunmak için henüz çok erken diye düşünüyorum. Ancak her şeye rağmen bu güne kadar ortaya çıkan sonuçlar da azımsanamayacak düzeyde. Bunlardan sadece 2010 yılı ağustos ayında yaptığımız çalışmalardan bir-iki örneği burada sizlerle paylaşmak isterim.

Adgur Kakoba ve Arda Aşuba ile birlikte soydaşlarımızın en yoğun yaşadıkları Adapazarı-Düzce bölgelerinde belirlediğimiz 13 köyde çalışmalarımızı sürdürüyorduk. Yakın zamanlara kadar bu köylerde sadece Abhaz'lar yaşamaktaysalar da son dönemlerde evlerini yabancılara satıp kentlere yerleşmeye başladıklarından demografik yapı bozulmuş durumdaydı. Bu durum, hem Abhazca'nın konuşulma düzeyini, hem de örf ve adetleri olumsuz şekilde etkiliyordu. 1920 yılında Türkiye'den Abhazya'ya gelen Mustafa Bütba'nın verdiği bilgilerden, o dönemlerde Türkiye'de yaşayan tüm Abhazların anadillerini bildikleri ve gündelik yaşamlarında abhazcaı kullandıkları, hatta aralarında çok sayıda türkçe bilmeyenlerin bile bulunduğu anlaşılmaktaydı (Инал-ипа 1990: 60) ancak bu gün, durum tamamen tersine dönmüş olup, ne yazık ki abhazca bilmeyenler sayıca çok daha fazla.

Türkiye'de konuştuğumuz kaynak kişiler, Abhazya'da da karşılaştığımız türden arkaik folklor kalıntılarını günümüze kadar getiren kişilerdi. Konuştuğumuz konular arasında Nartların kahramanlık destanları, av ve düğün şarkıları, ağıtlar, dua ve üfürükler, masallar, mitolojik ve tarihi söylenceler, tarihi şarkı ve hikayeler, atasözleri, tekerleme ve bilmeceler, çocuk şarkıları ve bilmeceleri bulunmaktaydı. Bütün bunlar, değişik varyantlarıyla kayıt altına alındı ve hatta bazı bilinen temaların "yeni" varyantları da karşımıza çıktı. Türkiye'de

yaşayan soydaşlarımız arasında hala yaşatılan folklorik ve etnografik değerlerimiz için, zamanla değişime ve erozyona uğraması endişemizi de saklı tutarak, bu gün her şeye rağmen canlılığını koruyor diyebilmekteyiz.

2010 yılındaki yurt dışı çalışmamızda en büyük başarımız, Nart destanlarına yönelik yeni söylencelerle karşılaşmış olmamızdı. Kaynaklarımız günümüze kadar getirdikleri Nart destanları ile ilgili söylenceleri son derece temiz ve akıcı bir şekilde anlatmaktaydılar. Ancak bundan sonra bu söylencelerin de giderek erozyona uğraması söz konusu. Bu yüzden yapılan derlemeler, Nart bilimi açısından da büyük bir önem taşıyor.

Türkiye’de yaşayan soydaşlarımız, geleneksel şiirsel metinleri çok iyi hatırlıyorlar. 2010 yılında orman ve av tanrısı Avüeypşaa şarkısının bazı bölümlerini (1), kuraklıkta söylenen şarkıları (7), gelin alma ve düğün şarkılarını (7), üfürükleri (4), dua ve bedduaları (10) kaydettik. Burada koro halinde söylenen düğün ve oyun şarkılarının (“Radede”, “Awraaşa”) son derece canlı bir şekilde yaşatıldığını bizzat gördük. Oyunlara, mızıka ve sopalarla tahtaya vurularak tutulan harika bir ritimle koro da eşlik ediyor.

Değişik kaynak kişilerden derlediğimiz masallar, hayvanlarla (1), öğütlerle (2), gündelik yaşamla (12) ve gerçek üstü olaylarla ilgiliydi. Bu masalardaki olaylar Abhazya’da anlatılanlarla aynıydı.

Söylenceler ise değişik konulardan oluşuyordu. Bunları da etnolojik (1), mitolojik (3), genelojik (5), tarihi (13) ve gerçek-mitolojik (37) olarak gruplara ayırdık. Bu bölümde en çok gerçek-mitolojik hikayelerin yaşatılmakta olduğunu belirledik. Bunlardan en canlısı da su perisi Ddzızlan’a ait metinlerdi. Abhaz diasporasının tarihi anlatımlarında ana temanın ise atalarının anavatanlarından zorla sürülmeleri ile ilgili trajik olaylar olduğunu da belirtmemiz gerekir.

Tarihi-kahramanlık şarkıları ve hikayeler alanında ise Türkiye’de yaşayan soydaşlarımız arasında Ajgeriyıpa Kuçuk (7), Adaguayıpa Zekari(3), Qaytmatsipa Halıbey(2), İnci Hanım veya Esma Hanım)3), Ayüdzı Gedlaç (4), Gabniya Bataqua (1),

Bğavü Saluman (1), ile ilgili metinlere rastladık. XIX.yüzyıla ait bu hikayelerde Türkiye ile ilgili olanlar ön plana çıkıyor (Örneğin: Adaguayıpa Zekari ve Esmâ Hanım).

Günlük yaşamla ilgili şiirlerden 8 adet derledik, konuşmalardan 10 kadar atasözü ve özlü söz kaydettik. Türkiye'deki soydaşlarımız daha çok alaf dedikleri konuşma türünü (60) seviyorlar. Bu yüzden sık sık tarihi ve alaf nitelikli yeni hikâyelerle karşılaşmak mümkün.

Çocuk folklorü alanında bilmece ve şarkılar derledik. Bunun dışında 80 kadar geleneksel inanış belirledik ve büyü dünyasıyla ilgili folklorik ve etnografik konuşmalarda bulunduk. Bunlar günümüz yaşamına insanın yaklaşımı ile ilgili hikâyelerdi (Боранева 2005: 73).

Soru sorduğumuz tüm kaynak kişiler, folklorik bilgileri ve hikaye anlatımları konusunda kendilerini ayrı tutmaktaydılar: Sadettin Aykuisba (98 yaşında), Feti Gabniya (80 yaşında), Hasan Ayüdzba (80 yaşında), Talat Atrışba (82 yaşında), Suat Hüatış (65 yaşında). Bu şahıslar, arada sırada bir asırdan fazla bir süreden beri yaşadıkları yerde edindikleri yeni dilden bir kaç kelime katsalar da hikâyelerini son derece akıcı bir üslupla ve temiz bir Abhazca ile anlatıyorlardı. Kaynak kişinin anlatım sanatıyla, hikayenin doğuşu ve değişimlerini daha doğru gözlemlemek için aynı kişilerle farklı zaman ve ortamlarda yeni kayıtlar da gerçekleştirdik.

Türkiye'deki Abhazların folklorik geleneklerinin günümüz şartlarında korunması ve geliştirilebilmesi için pasif ve aktif olarak iki ayrı format öne çıkıyor. Bu gün için pasif formatta olanlar: Çok eski olan Nart destanları, bir kısım masallar, geleneksel şarkılar, etnolojik ve mitolojik hikâyeler ve çocuk folklorüdür. Elbette tüm bunlar hala halkın anılarının bir köşesinden bizlere “gülümsemekteler”. Kaynak kişiler bu güne kadar klasik arkaik metinleri anlatım yoluyla günümüze ulaştırdılar. Bu konular ve motifler anlatımcıların anılarında kendilerini yenileyerek zamana karşı korudular. Bu yüzden konuyla ilgili anlatımlar aktif olarak canlılıklarını sürdürüyorlar. Bütün bunların içerisinde folklorik kültürün izleri de açık görülebiliyor.

Günümüzde aktif formatta olan folklorik konular: Mitolojik-gerçekler, edebi söylenceler, hicivler, tarihi ve kahramanlık şarkıları ve hikayeler olarak sıralanabilir.

İslami geleneklerin geleneksel Abhaz kültürünü bir çok alanda olumsuz etkilediğini gözlemledik, zamanla bazı gelenekler bu yüzden ya önemlerini yitirdiler ya da tamamen ortadan kalktılar. Örneğin Abhazya'da halen yaşatılan cenaze gelenekleri ve ağıt kültürü dini etkiler dolayısıyla diasporada tamamen ortadan kalkmış durumdadır.

Aslında Türkiye'deki soydaşlarımızın ulusal kimliklerini, geleneksel kültürlerinin koruduğunu söyleyebiliriz. Bu gelenekler, vatanlarından kopararak yabancı topraklara atılan insanlarımızı, yeni yerlerinde, yeni insanlara ve yepyeni bir zamana karşı gece gündüz korumaktaydı. Başka bir deyişle de geleneksel kültürün kendisi de, değişik bayramlar ve ritüeller yoluyla korunarak günümüze kadar ulaşıyordu. Diaspora Abhazlarının, kendi aralarındaki ilişkileri, görüşmeleri ve iletişimi sürdürmekten başka çareleri de yoktu. Çeşitli kentlerde kültür merkezlerinin yani derneklerin oluşturulması da bunun en güzel göstergesi. Bu tip merkezler, geleneklerin korunması ve yaşatılması, dilin öğrenilmesi ve halk dansları ile şarkılarının öğrenilip uygulanması için, son derece önemli bir işlevi yerine getirmekteler. Halkın sık sık bir araya gelip problemlerini konuştuğu bu yuvalar, ulusal bilincin korunması için de yol gösterici birer meşale gibi adeta.

4

Abhaz folklorik kültüründe kahramanlık teması kırmızı çizgi durumundadır. Bize göre bunun nedeni, Abhaz halkının başından beri vatanlarını işgalcilere karşı koruma durumunda kalmalarıdır. (Nartların Devlerle savaşları, Pışkiaçipa Mança'ların mücadelesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir). Sık sık saldırganlara karşı çıkma ve eşsiz güzellikteki dağlarını koruma duygusu, onların kahramanlık tarihleri ile mitolojik kabullerini de şekillendirdi. Kahramanlık destanları, bu yüzden diğer Abhaz destanları arasında özel bir yere sahiptir. Nart bilimi de Abhaz folklör araştırmalarında aynı önemi

görmektedir. Bu alanda Abhaz bilimadamları tarafından yazılan 7–8 monografik araştırma bulunmaktadır.

Abhazların epik geleneklerini arkaik-kahramanlık destanları olan Nartlar ve Abritskiil ile ilgili söylenceler oluşturur. Eski dönemlerdeki sosyal ilişkiler temelinde yükselen bu anıt niteliğindeki destanlar, kuşaktan kuşağa anlatım yoluyla ve mitolojik dönemde yüklendiği anlamını da yitirmeden günümüze dek ulaşmayı başarabildi.

Abhaz folklorik söylence kültüründe Nart destanlarını diğerlerinden ayıran ve daha yüce yapan ona ait epik üretimlerdir. Bu destan, Abhaz halkının mitolojik dünya görüşünü öylesine güçlü etkilemiştir ki, ulusun kendisi de kökenlerini Nartlara dayandırır. “Dünya’nın anlamlı anıtları” (Propp 1958:395), “Mahabharata”, “Gılgamış”, “Nibelungların şarkısı”, “İlyada”, “Edda”, “Kalevala” gibi dünya kültürünün şaheserlerinin bir eşi olan Nart destanları, Kafkas toplumlarından Abhaz-Abazin, Ubyx, Adıge, Oset, Karaçay, Balkar, Çeçen ve İnguş’ların ortak değerlerindendir.

Kafkas Nart araştırmalarının en önemli varyantlarından olan Abhaz Nart efsanelerinin incelenmesi ile ilgili çalışmalarının temeli, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Abhazya içinde derlenen materyallerden oluşmaktadır. Ancak burada önemli bir konunun altını da çizmek gerekir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Abhaz halkının önemli bir kısmı yurtlarını terke zorlanarak sürgüne maruz bırakılmışlardı. Bu nedenle XX. yüzyıl başlarında Nart destanları Abhazya’da kayıt altına alınmaya çalışılırken halkın yarısından fazlasının Abhazya dışında olduğu düşünüldüğünde, trajedinin boyutları daha iyi anlaşılabilir. Şalwa İnalipa’nın ifade ettiği gibi “XIX.yüzyılın ikinci yarısında Abhaz halkının Türkiye’ye sürgünleri, Abhaz folklorü için de ağır bir kayıptı. Sürgün, halkın maddi ve manevi alanda son derece ciddi bir hasar görmesine neden oldu. <... > bu dönemde anavatanından sadece insanlar değil, bir anlamda toplumun kültürel hazineleri de sürülmüş oldu” (Инал-ипа 1977: 132–133). Niko Marr ise; “Abhazya zavallı bir durumdaydı, ülkenin ortası etnografik kollarından boşaltılmıştı. <... > “Meyve bahçeleri ve ormanlaşmış araziler

tek başına kalmıştı. Ortalıkta bir tek Abhaz görünmüyor, bir tek Abhaz sesi duyulmuyordu” diye yazıyordu (Mapp 1938: 177).

Abhaz halkının sürgünü ile Abhaz folklörüne ait materyallerin kayıt altına alınması düşüncesinin doğuşunun da aynı döneme rastladığını söyleyebiliriz. “Ancak vatanda kalanlar arasında halk hikayelerini ve şarkılarını bilenlerden de zamanında derlemeler yapılamadı. Yaşamını yitirenlerle birlikte bu değerler maalesef yok olup gitti” (Инал-ипа 1977: 133). Abhaz etnografik gruplarından tamamen sürülen (Dal’lılar, Tzabal’lılar, Pışhü’lılar, Aybga’lılar, Ahçipsı’lılar, Abjaqua’lılar, Guma’lılar, Aqua’lılar, Sadz’lar, Xaltzıs’lar, Tcütç’lar) ya da kısmen sürgüne uğrayan (Abzıp ve Abjuwaa’lar) sığındıkları Osmanlı topraklarında geleneksel kültürlerine ve folklörlerine ait materyallerle ilgilenecek durumda değillerdi. Yurt dışındaki soydaşlarımızın folklorik değerleri 100 yılı aşkın bir süre bizler için de gözlerden ırak kaldı. Bu süre içerisinde ne büyük değerlerin kaybolduğunu kestirmek hiç de zor değil! Bunların arasında Nart destanlarına ait nelerin olduğunu kim bilebilir?

Nart efsanelerinin yurt dışındaki soydaşlarımız arasında ne denli yaygın olduğunu (Инал-ипа, Шьакрыл, Шьынқэба 1962) Abhazya’da bu konudaki toplu metinleri gördükten sonra Ömer Beyguaa’nın sarfettiği sözler gayet güzel açıklamaktadır: “Bu metinler de çok güzel ama ben derlemecilerin bu metinlerin eksiksiz olduğu yönündeki görüşlerine katılamam, zira Türkiye’deki kardeşlerimiz bu destanları çok daha ayrıntılı şekilde biliyorlar” (İnalipa 1990:67) yine 1970 yılında Mahinur Papaha’nın yazdığı mektuplara göre de Türkiye’de Nart destanlarını bilen çok sayıda kişi bulunmaktaydı (Гәажәба 1977: 81).

Yurt dışındaki soydaşlarımız arasında Nart efsanelerini derlemeye başlayan ilk kişi Ömer Beyguaa idi. Beyguaa, “Abhaz Mitolojisi Anaç mı?” adlı kitabında dile getirdiği iddialarını güçlendirmek için Nart destanlarından da alıntılar yapmıştı. (Büyüka 1971: 249–251). Mahinur Papapha ile birlikte bizzat tercüme ettikleri bu kitap, el yazısı orijinalinden basıma

hazırlanması için Abhaz Araştırmaları Enstitüsü Diyalektoloji Laboratuvarı'na emanet edilmiş olup üzerinde çalışmalar devam etmektedir. 1950–1960 yıllarında derlendiğini tahmin ettiğim bahse konu metinleri ben de kitabın orijinal tercümesinden aktardım.

İlk kısa metin (aynı kitap: 249–250) Sasrıqua'nın doğumu ile ilgilidir (1.2)4. İkinci metinde ise (aynı kitap: 249–251) farklı konular ve motifler karşımıza çıkmaktadır: Sasrıqua'nın ruhani doğumu (1.2)+ Aynarjiy Sasrıqua için demirden beşik yapıyor (2)+ Sasrıqua'nın uçan atı Araş da onunla birlikte doğuyor (3)+ Sasrıqua Dev'den ateşi alıyor (4.1). Üçüncü metinde, (aynı kitap: 247–248) Nartların anneleri Sataniya tarif ediliyor, eşsiz güzelliği, tükenmek bilmeyen gücü ve manevi yönü anlatılıyor. Sasrıqua'nın taştan oluşması birinci bölümle aynı şekilde ifade ediliyor (1.1): Sataniya'nın bin koyunun yününe kaldırıverip, bir ağaç boyundaki iği ile yün eğirerek su kıyısına doğru yürümesi anlatılır. Dördüncü metin, (aynı kitap: 251) Yarçxiaw ile Xuavüarpıs'ın Gunda Pışdza'yı paylaşamamaları ile ilgili (10). Kısaltılmış bu metinde ise Gunda Pışdza'nın kaçırılışı ile ilgili söylenceler ana hatlarıyla ortaya konuyor: Gunda Pışdza'nın Xuavüarpıs tarafından nişanlanması ama Yarçxiaw'ın onu kaçırmaması ve iki kahramanın Gunda Pışdza için savaşmaları, en sonunda da taş olmaları (bknz: Джапья 1995: 104–105). Ömer Beyguua'nın el yazısı tercümesindeki beşinci metinde (aynı kitap: 246–247) ortaya konduğu gibi, Nartlar mitolojik varlıklar olup Abhazy ve Kafkasya'da yaşamaktaydılar. Avcılıkla geçinirlerdi, sayıları ise 103 kişiydi (12).

Ömer Beyguua'nın derlemelerinden (belki de kendi anılarından), Nart destanlarına ait iki bölümü Ruslan Güavüba bana özel arşivinden çıkararak verdi. Bu metinler Nartların soyu, özellikleri ve sayıları ile ilgiliydi(12).

1975 yılında İstanbul'da Kaynak kişi Nihat Pasaniya'dan Orhan Şamba iki ayrı kayıt gerçekleştirdi. Kayıtlardan biri (Зыхэба, Хьациа 1976: 76–78) Sasrıqua'nın en önemli kahramanlıklarından olan ateşi getirmesi ile ilgiliydi (4.1). 1990 yılında aynı kişiden bu kez Alina Açıpha yeni bir

derlemede bulundu. Ancak eski kayıttaki Sasrıqua yeni kayıтта Tasrıqua şeklinde telaffuz ediliyordu. Metinlerin her ikisinde de metnin iskeleti ve olayların gelişimi ile “Toprağın altındaki suyun kurtarılması” söylencesi aynıydı: Kahramanın karşılaştığı devin, ateşi değil de suyu koruyor olması dışında diğer olaylar, ateşin alınması hikayesindeki gibi gelişmekte idi. Dev’le karşılaşma + kahramanın tanınmaması + dev’in kahramanın oyunlarına gelmesi + dev’in suyada dondurulması + kahramanın kim olduğunun ortaya çıkması + dev’in kafasının kesilmesi.

Orhan Şamba’nın Nihat Pasaniya’dan kaydettiği ikinci derleme ise (aynı kitap: 74–76) Kahraman (dul kadının oğlu) ve kötü dev’in karşılaşmalarıyla ilgiliydi (5). Derleme başlangıcının ana konusu, kötü devlerle karşılaşma ve bu devlerden köyü kurtarma mücadelesini ele alan tarihi kahramanlıklardı: Kahraman devlerle karşılaşınca kadar köyü saldırıya uğrar; ancak o, devlere yetişerek insanlarını ve mallarını ellerinden kurtarır. Kahramanlık ve tarihi söylencenin Nart destanlarıyla bu şekil birleşmesi geleneksel bir durum değildir ve sadece anlatıcının yeteneği ile fantazisinden kaynaklanmaktadır.

1977 yılında Batum’da Angisa köyünde yaşayan Nazikua Adzınıpha’dan Emma Kılıpha derlemelerde bulundu. Derlenen metinde Sasrıqua’nın kişiliği ile ilgili değişik motifler göze çarpmakta – suda çamaşır yıkayan Nana-Guaşa’nın yakınından geçen çoban, ondan hoşlandığını farkettirir (1.2) + kahraman soğuktan donmak üzere olan kardeşlerini kurtarır (4.3) + kahraman düşmanları tarafından öldürülür (8.1). Derlemede olaylar son derece akıcı ve edebi bir şekilde anlatılmaktadır.

1980–1981 yılında Cemal Xaraniya Nart destanlarını el yazısıyla derleyerek Ruslan Guavüba’ya gönderdi ve bu derleme “Alaşara” dergisinde yayınlandı (Гәажәба 1989б: 84–91).

Bir diğer kayıt da Bekir Agumaa (Adapazarı Mesudiye köyü) tarafından yapıldı. (derleme yapılan kaynak kişinin ifadesine göre Hacı Süleymanbey köyünde yaşayan İsa Kapba,

Nart Sasrıqua'nın şarkısını ve hikayesini Abhazlara ait klasik kemençe benzeri bir enstrüman olan Apxeartsa eşliğinde okumaktaymış) bu derlemede (aynı dergi: 84–86) son derece uyumlu bir şekilde iki hikaye yer alır: Sasrıqua'nın kötü dev Bjayüa-Bjadza ile karşılaşması (5) + kahraman kötü devlerle savaşıp onları yenimesi(7). Anlatıcının konuları birbirilerine ustaca bağlayışı son derece ilginç: Sasrıqua Bjayüa-Bjadza ile karşılaştığında son derece güçsüzdür, ama öyle olmasına rağmen Bjayüa-Bjadza'nın davetiyle onların yaşadığı yere gidiyor ve bu bölgedeki insanlara rahat yüzü göstermeyen saldırganları yok ediyor.

Bekir Agumaa'dan bir derleme de 1981 yılında Cemal Xaraniya tarafından yapıldı (aynı dergi: 88-91). Derlemede Gunda Pışdza'nın tarifinin yapıldığı bölümler, konuyla ilgili diğer derlemelere benzememektedir. Burada konular başka türlü gelişir: Gunda Pışdza yakışıklı delikanlı Xigu'yu sevmektedir (onların ilişkisi son derece akıcı bir üslupla tasfir edilir); Xigu, Gunda Pışdza'nın resmini ağaçlara kazımakta, taştan heykelini yapmaktadır. Gunda'da ona çok zor görevler vermektedir. Abhaz'lara rahat yüzü göstermeyen devleri yok etmek, düğünlerinde devlerin hizmet etmesini istemek gibi. Ama Xigu bu dilekleri yerine getirirken yaşamını yitirince Gunda Pışdza'da dayanamayıp ölür (11). Nart destanlarında pek rastlamadığımız bu olayların nedeni, anlatıcının fantazisi, ya da derlemecinin (edebi alanda yetenekli olduğu da göz önüne alınınca) bizzat kendisinin yazıya aktarırken metni sanatsal olarak gözden geçirmiş olması olabilir.

Cemal Xaraniya'nın üçüncü derlemesi Raif Xaraniya'dan (Hendek'e bağlı Quarçügea köyünden) elde edildi (aynı dergi: 86–87). Hikayede, Kafkas halklarına huzur vermeyen Yüc adlı insan etiyile beslenen dev'in Sasrıqua tarafından nasıl öldürüldüğü anlatılır (7).

Sergey Gabniya 1982 yılında Abhazy'a gelen Şefaattin Ačanba'dan Nartlara ait bir hikayeyi yazılı olarak derler (Тәажәба 1991a: 183–184. Metin kısa olmasına rağmen Sasrıqua ile ilgili değişik konuları ve motifleri bir araya getirmektedir: Sasrıqua ilahi doğumu (1.2) + kahramanın atı

Araş’da onunla aynı anda doğar ve onu eğitir (3) + kahraman gökten yıldızı koparır (4.2) + kahramanın yıldızı kopardığı ok kendi ayağına batır (8.1) + kahramanı tanrılar göğe alırlar (8.2).

1982 yılı 19 ekiminde Dursun Naçkebiya bir başka Nart hikayesini Düzce’nin Dariyeri köyünde yaşayan 27 yaşındaki Namık Kiılba’dan kaydeder (Тәажәба 1989б: 91).

Aynı kaynak kişiyi 28 yıl sonra 16 ağustos 2010 yılında Adgur Kakoba ve Arda Aşuba ile birlikte Dariyeri köyünde bulduk. Daha önce yazılı olarak derlenen hikayeyi bu kez de görüntülü olarak kayda aldık ve her iki derlemeyi karşılaştırdığımızda da, kaynak kişinin anlatımlarının herhangi bir erozyona uğramadığını müşahade ettik. Sasrıqua ile devlerin karşılaşmasını ele alan bu hikayede sadece kahramanın ismi daha önce Naşbabux iken kim bilir belkide unutkanlıktan olacak şimdi Sasranıqua olmuştu (5).

1987 yılı kışında Cengiz Bganba, Behire Tıqupha’dan (Guma köyünden) yazılı bir derlemede bulundu. Nart’ların devlerle savaşını anlatan bu derlemedeki (7) şarkı sözlerinin içerisinde Nartların uzun yıllar boyunca ejderhalar ve devlerle savaşmaları anlatılıyor (Guavüba 1991:176-185). Hikaye son derece geniş, kahramanların sayısı hayli fazla ve isimleri de bildiklerimizden daha farklıdır.

Sergey Zuxba’nın ifadesine göre ise 31 ağustos 1990 günü Adapazarı kentinde Cengiz Bganba’dan Nartlarla ejderhaların savaşını anlatan bir hikaye derlenmiş (Zuxba 1995:137) ancak hikaye henüz yayınlanmadığı için Cengiz Bganba’nın anlatımı mı, yoksa Behire Tıqupha’dan yaptığı derlemenin bir tekrarı mı? Bilemiyoruz.

Bir yıl sonra (1988’de) Cengiz Bganba Nart destanları ile ilgili üç adet daha derlemeyi yazıya geçirdi (Тәажәба 1991a: 172-183). Kuadzba Ali Çavuş’tan kaydedilen (aynı kitap: 174-183) derlemelerde değişik konular yer alıyor: Abhazya’da şarabın ortaya çıkışı(9) + Sasrıqua’nın devlerle savaşıp, yenmesi(7) + Sasrıqua’nın göğe yükselmesi(8.2) + Sasrıqua’nın ateşi getirmesi(4.1). Bunlar arasında Sasrıqua’nın devlerle savaşı başlıca konuyu oluşturur. Kuadzba Ali Çavuş’tan ikinci bir derleme daha yapılır ancak bu kez kendisine Şakir ve

Bekir Tüanba kardeşler de yardımcı olmuşlardır (aynı kitap: 173–174). Hikaye Sasrıqua'nın ejderhalarla savaşını konu alır (7). Üçüncü derleme de ikinci derlemenin aynısı gibidir zira kaynak kişi Şakir Tüanba'dır ve bir önceki anlatıma yardımcı olurken söylediklerini, yani Sasrıqua'nın ejderhalarla savaşını bir kez daha anlatır (7).

Genel olarak söylemek gerekirse hem Cemal Xaraniya'nın hem de Cengiz Bganba'nın derlemelerinde Sasrıqua'nın ejderha veya devlerle savaşıp onları yenmesi ortak temadır. Ayrıca her iki kişinin diğer bir ortak yönü de derlemelerini yaparlarken (yazarlarken) edebi bir metin yazar gibi davranmış olmalarıdır.

1991 yılında Viyaçeslav Çrıgba Türkiye'de bulunduğu sırada, son derece yetenekli bir anlatıcıdan, Akbalık köyünden ve Sadz Abhazlarından olan Sadettin Aykuisba'dan yeni bir Nart efsanesini teyp kasedine kaydetti. Anlatım iki konunun karışımı ile şekillenmekteydi: Sasrıqua'nın olağanüstü doğumu – çobanın suyun karşısından gönderdiği, Satanı Guaşa'ya isabet eder ve o da edep yerine sürer (1.1) + Sasrıqua devlerden ateşi getirir (4.1). Anlatıcı her iki konuyu da son derece ayrıntılı bir şekilde, ama aynı zamanda edebi, akıcı ve heyecanlı bir üslupla aktarır. Abhazların epik repertuarında Sasrıqua'nın doğumu ile ateşi getirişinin birlikte anlatılması sıkça rastlanan bir durumdur.

2010 yılı temmuz ayında, Çrıgba aynı kişiyle tekrar biraraya gelir ve 19 yıl önceki anlatımını bu kez de video kaydına alır. Bu derlemede anlatıcı daha önceki anlatımlarına ek olarak; Sasrıqua devlerden ateşi getirir.(4.1) bölümünden sonra Sasrıqua'nın zekasıyla atlı devi nasıl öldürdüğünü anlatır (6). Çrıgba, aynı gün Sadettin Aykuisba'nın kızı Aysun ile de konuşarak babasından öğrendiği Nart destanlarını kaydeder. Bu derleme de iki bölümden oluşur: Sasrıqua dev'den ateşi getirir (4.1) + Sasrıqua'nın zekasıyla atlı devi öldürür (6). Kızın anlatımları baba'nın anlattıklarıyla paralellik arzemesine rağmen, ifade tarzının daha basit, daha kısa ve daha kolay olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu tarihten bir ay sonra (25 ağustos 2010) Türkiye'de (Adgur Kakoba ve Arda Aşuba ile birlikte) yürüttüğümüz derleme

alışmalarında Sadettin Aykuisba'dan derlemeyi tekrar yaptık. Video çekimi ile kayıt altına aldığımız bu derlemede de 1991 yılındaki çekime benzer bir anlatımda bulundu: Anlatım; kahramanın olağanüstü doğumuv(1.1) ve ateşi getirişı (4.1) ile ilgiliydi. İkinci anlatım olan (2010 temmuz ayında yapılan derleme) Sasrıqua'nın zekasıyla atlı devi öldürmesini (6) anlatıcı bize ayrı bir hikaye olarak aktardı. Bu metinlerin tamamı (tüm derlemeler) kaynak kişinin artık yaşlı ve hasta olmasına karşın daha önceki anlatımlara son derece yakın bir şekilde kayıt altına alındı. Elbetteki anlatım sırasında kelimelerin yeri veya cümlelerin söyleniş tarzı farklılık arz etmekteydi ancak bu, konunun bütünlüğünü bozucu değil kişinin anlatım yeteneğinden kaynaklanan bir durumdur.

2001 yılında Vyaçeslav Çrıgba, Melen (Laaç) köyünde Rüştü Kutarba'dan yeni bir efsaneyi teyp kasedine kaydetti. Metin, Sasrıqua'nın kötü dev'le karşılaşması (5) ile ilgili idi. 2004 yılında Şota Salaqaya ve Adgur Kakoba ile birlikte hikayeyi bu kez de video çekimi ile kaydettik. Hatta aynı kişiyle 2009 yılında da bir video kaydı daha yaptık. Anlatımların tamamı biri birine son derece yakın ve tamamlayıcı nitelikteydi, ancak son kaydın şiirsel yönü, anlatıcının artık çok yaşlı ve hasta olması dolayısıyla daha zayıf bulundu.

22 Ağustos 2010 tarihinde Hendek'e başlı Apsara köyünde Suat Hötüş'den Adgur Kakoba ve Arda Aşuba ile birlikte Nartlara ait yeni bir söylenceyi video çekimi ile kayıt altına aldık. Anlatım, Sasrıqua'nın dev'den ateşi alması ile ilgiliydi(4.1).

2012 yılının haziran ayında Sakarya'nın Sarıyer köyünde Adgur Kakoba ve Esma Todua ile birlikte 57 yaşındaki Erdoğan Guazaa ile bir araya geldik ve Sasrıquayla kötü dev'in karşılaşmaları ile ilgili efsaneyi kaydettik (5). Anlatıcı, efsaneyi 12-13 yaşlarındayken büyük annesinden dinlemişti. Bu gün de, efsaneyi ninesinden duyduğu cümlelerle, aynı jest ve mimiklerle heyecan içinde anlatıyor. Bu derleme, grubumuz tarafından bir saat arayla ikinci kez kayıt altına alarak ölümsüzleştirildi.

TÜRKİYE’DE DERLENEN NART EFSANELERİNDEKİ KONULAR

Konunun adı	Tek başına	Konu içinde	Kaç kez
1.1 Sasrıqua karşı-beriden doğması	2	5	7
1.2 Sasrıqua’nın ilahi doğumu	1	2	3
2. Nartların demircisi Sasrıqua için demirden beşik yapması	–	1	1
3. Sasrıqua’nın atı kendisiyle birlikte doğar, onu getirir, yetiştirir	–	2	2
4.1 Sasrıqua dev’den ateşi getirir	3	6	9
4.2 Sasrıqua yıldızı indirir	–	1	1
4.3 Sasrıqua kardeşlerini kurtarır	–	1	1
5. Sasrıqua kötü dev’le karşılaşır	7	2	9
6. Sasrıqua zekasıyla atlı dev’i öldürür	1	2	3
7. Sasrıqua ejderhalar ve devlerle savaşır	5	2	7
8.1 Sasrıqua’yı düşmanları vurup öldürürler	–	2	2
8.2 Sasrıqua göğe çıkıyor	–	2	2
9. Abhazya’da şarabın yapılışı	–	1	1
10. Yarçxiow ile Xuavüarpıs Gunda Pışdza’yı paylaşamıyorlar	1	–	1
11. Gunda Pışdza ve Xigu	1	–	1
12. Nart’ların ortaya çıkışı, karakterleri ve isimleri	3	–	3

Yurt dışındaki soydaşlarımız arasında yapılan Nart destanları ile ilgili derlemelerin tarihi temelinde şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Bu gün için Türkiye'deki Abhaz diasporasında Nart destanlarına ait 30'dan fazla derleme çalışması yapıldı. Derlemeleri diasporadan Ömer Beyguua, Orhan Şamba, Cemal Xaraniya, Cengiz Bganba ve Dursun Naçkebiya; Abhazya'dan ise Emma Kiılıpha, Vyaçeslav Çrıgba, Alina Açıpha, Sergey Gabniya, Şota Salaqaya, Zurab Capua, Adgur Kakoba, Arda Aşuba ve Esmâ Todua yaptılar. Derlemeler, yazılı, teyp veya video kasetlerine kaydedilerek yapıldı. Kayıtların 10 tanesi son derece sanatsal ve şiirsel bir anlatımla gerçekleşti.

2. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Nart destanlarında karşımıza belli kahramanlar çıkmaktadır: Sasrıqua (25), Nart kardeşler (4) Yarçxiow, Gunda Pışdza ve Xuavüarpis (2), Sataney Guaşa (1). Burada görüldüğü gibi Abhazya ve diasporadaki anlatımlarda Nart destanlarındaki ana kahramanın Sasrıqua olduğu görülmektedir. Bu durum, (Adige anlatımlarında olduğu gibi) Nart destanlarının Sasrıqua etrafında gelişen olaylardan ibaret olduğunu ortaya koyuyor.

3. Türkiye'deki soydaşlarımızın Nart destanlarından en çok bildikleri konu: Sasrıqua'nın olağanüstü (ilahi) doğumu (1.1); Sasrıqua'nın dev'den ateşi alması (4.1); Sasrıqua'nın kötü dev'le karşılaşması (6); Sasrıqua'nın (Ya da Nartların tamamının) ejderhalar ve devlerle savaşmaları (7).

Bu destan, yurt dışındaki soydaşlarımızın anılarında önemli bir değişime uğramadan anavatanlarından göturdükleri gibi korunmayadevamediliyor. Bukoruma, ayrıbirdilinkonuşulduğu topraklarda tam 150 yıldır devam ediyor. Destanların konuları ve anlatım sistematığı Abhaz epik geleneğine de tamamen uygunluk gösteriyor. Sadece bazı türkçe kelimelerin anlatıcılar tarafından günlük kullanım alışkanlığından ötürü zaman zaman kullanıldığını belirtmemiz gerekir. Ancak Abhaz epik geleneğinin diaspora repertuarında da aynen korunduğunu, destanlardaki şahıs ve yer isimlerinin unutulmadığını, diğer özelliklerin de aynen muhafaza edildiğini apaçık görmekteyiz. Bütün bunlar, Nart destanlarının halkımızın hafızalarında ne

kadar güçlü olduğunu ve köklerinin ne kadar derinlerde yer aldığını ortaya koymaktadır.

* * *

Kitaptaki metinler “Nartlar: Abhazların kahramanlık destanı yedi cilt / Zurab Capua editörlüğünde” adı verilecek olan ve henüz yayına hazırlanan kitaptan alındı. Metinler folklor bilimine uygun bir şekilde redakte edilerek kullanıldı. Video çekimleri de son derece titiz bir çalışmayla yazıya döküldü.

Metinlerin daha anlaşılır olması için tırnak içerisinde ilave açıklamalar yapıldı, anlaşılamayan noktalarda ise, ya soru işareti, ya da noktalama yapıldı. Destanların sonunda bir bibliyografya ile metinlerde kullanılan türkçe kelimelere ait bir de sözlük bulunmaktadır.

Son olarak, kitabın oluşması çalışmalarımızda verdiği destekler, önsözün türkçeye çevirisi ve kitap sonuna eklenen, metinlerde geçen türkçe kelimelerle ilgili sözlük için Oktay Çkotua’ya ve düzeltmeler için önerilerde bulunan Faruk Ajiyba ile İrfan Axuçba’ya teşekkürlerimi sunuyorum.

Önsöz tercümesi Oktay Çkotua

САСРЫКӨА

1. САСРЫКӨА [доухала дышиз]

<...> Нартаа ран Сатаныиаггы арс жөѳангөашө-
пхъара лбан, дыныхөеит. Лыла ажөѳан иышкыдызыи
лыныхөашьеи збаз, иылымтагылаз ахъча-фырхатца
Маза жөѳангөашөпхъара шылбаз ааидырын, афырхөа
«Анцөа иыхөааит!» хөа дыуахөхөеит.

Арыи аныхөа пхылдахан, Сатаныиа лыныхөа ала
иылтаххаз, лыпхыз иалашөаз ачкөын-фырхатца Нарт
Сасрыкөа дылыхшеит.

2. САСРЫКӨА [доухала дышиз, Аинар-жьи агара шизыкаитцаз, ирашь шициз, амца шааигаз]

Өнак Сатаныиа-Гөашьа лласалыхьи лыкөатөеи
схьақөа Кобан (ма Бзыц) аз дыу аханы, азы иала-
цаны, иыкөахөа, иыхөаны иылрышхан, иыбарцы
амра иынцөылтөеит. Пхынран, шауран. Ларгьи лы-
өаалырыхшөашөарцы азы дынталар лтаххөит, аха
адөы-цөхөырафьы лгөеирыхны азы дыталар, лцөа
апхөи-пхөира харанза иыкапханы, анаа-араа иыкау
ауаа рыла хнамкааит, рыгөы амырцааит хөа, азы злы-
суа абнара днытцаланы, уаа азы дыталарцы дынаны-

кәеит. Кыр дынеихъаны, лапхъака цаказак иыказ
ацста иытыфны, ашәа-бжы хаазак гаао лаҳаит.

Ашәа-бжы хаа лыхан, лыҕылзакәымхкәа, аб-
жы зтыфуаз акәарафы дылбааит. Ашәа зхәаоз хъча-
фырхатцак иакәын. Ашыбжыа шоура ныкаццей,
иырахә ацшъыртцакәа иынаиытцафыртан, иаргы
дылеи-фөиуа, анаарақәа иырҕаццао азыҕеарақәа
дырыхацшыуа, уырт рыхкә зыкынтә рахрақәа рхы
рынкәао, кәарчахаак аамдырчао иышафыз, уыс, уыс
ала рыцамфа ылхны, хақәыитрала ацара шдырхаз
дазхәыцуа, иара иыуаажәларгы гәыпымтцәарала
рыҕкынтцаны иашыталар, ҕенак амца шрауала шыи-
хәыцуаз, дауы жәлар иырзырхаоз ацәгъарақәаггы
гәынганы, иыгәы ҕыхацәан, <...> знык амца рау-
ыр, идауцәаггы шалапхъарцашаз, рыцсыгы шале-
ивыргашаз гәыныиган, иыуаа уыи иакәырхатцао,
ашәа фырхатца аххәауа дылеи-фөиуан. Иашәакәа
рыла ахрақәа иырҕыууао азылыбааҕеарақәа
дырацәажәао, Саҕаныи иааигәара даннеи, даат-
гыланы, хамтакынза иашәа хаакәа дырзызырфыуа,
ларгы лыгәы цшааит. Ашәа зхәаоз иыгәагъ фыр-
хагы деихырхәартәы акара лыгәы иахәеит,
дынатәан дыизызырфуан. Ахъча иажәакәа уыи кыр
дазыирызырфыт. Кыргы нтцы иашәа аапыитцәеит.
Саҕаныи уыи дылдырыр лтаххан, дынаиазтцао
дынаиацәажәеит. Иыхыз Маза акәын.

Гәыхъаала афыцъа шеилахәыз аацәыртцыит. Саҕа-
ныиагы уыи иеипш лыла назаахао шәапыцъапы зе-
гы, тцысыи, хәыхәыи, бгыи, шәтыи, хахәыи-мҕы-
хәыи лыжәлаит, ррыцхара рнылбаалон. Маза иашәа
хаакәа рытцакқәеи лара лыгәныгарақәеи рыла хәыц-
ра дыу дыуалашәаны дышалажыыз, цәа аалықәхан,
дзыдтәалаз ахра-хахә лхы нкыдтцаны ацәа... <...> Ды-
цәаанза дахынапшыуаз азнырцәтәыи акәара хахә-
қәа, хахә шкәакәеи хахә еикәатцәеи лбааон. Ахахәқәа
хахә шкәакәа-дыук аарылыхәхәаон, зегы рапхъа
иыгылан, азхытцкәа зегы рхы уыи ианнакәаон. Рхы

шаныркъао рымч нцалаак, агьырт ахахэкэаггы рыз-мыркэырыкэа иаанхаон. Ахахэ кэаш уыс ала агьырт ахахэкэа шеикэнархаз лдырт. «Ах, гэы абныи ахахэ кэаш еипш ианкъао амчы гэгэакэа цкъаны, зуаа еикэызырхаша фырхатцак дыхаманда, ианггы сара»,... <...> хэа даахэыцны, Маза иашэа хаакэаи ражэакэеи рылаггы ацэа дыналамхахьаззыи, кэаш зхылтцаз ахахэ шкэакэа лыцэаггы лыгэы иыштац иытан. Уыи пхызхан, чкэына-фырхатцак даахшаны, ианггы лара лакэны, еык агэра,... <...> агэра кны лара лахь дааиуа лыбаон.

Данылзааигэаха, иан, иан Сатаныиа бзиа дыбаны, «санаа!» хэа налыкэфытыны, иычыналгэыд-иыршэылеит. Сатаныиаггы «уа, сынан!» хэа дыфэхэхэаны, лынапы ааитцылхыуеит. Дагыыаафыхан, лла тыцыца, уыи иаартахь дагыынапшы, ажэфан дыфатцапшыит. Шьта уыи аамтыц азы, реиха зыгэы къыиау, реиха гэкъыиала данныхэао, ауафы иаша иылапш иытцашэао (жэфангэашэыпхьара) аатны, ажэфан иыкыдфаалаз афыра лбеит. Иылцэызаанза, лыныхэа шыкалашаз дырны, ныхэа кьафзак хэа, «уажэынахыс сыныхэакэа калалаит!» хэа дыфэфнытцааит. Лыуалашэашьа збаоз Мазаггы зхыи згэыи тцарыз иакэын, жэфангэашэыпхьара баны хэаны дышаапшыз ааилыикаан, лыбжыы афырхэа «Анцэа иыхэааит!» хэа напыишьын, дыфэхэхэеит. Лыпхыз Маза иалхэеит. Иеидхэыцлеит. Уажэынахыс лыныхэакэа шыкалашаз шьта иынхартца, деилаханы «Кэаш» зыхьзылтцаз ахахэ шкэакэа дацаны дылыхшазшэа, дызеипхызыз ачкэын-хатцарцыс иытеитыпш лхэеит. Уыи Кэаш иалхны, ачкэын иышана катцаны, Сатаныиа лхымчыи лгэымчыи иыхаланы, лыпсы иылаланы, длычкэынхарцы дыныхэар, лыныхэа шыкалашаз рызбеит. Дызеипхызыз ачкэын иытеитыпш Кэаш-ахахэ шкэакэа нышэк ала Маза иадыисахьалеит. Аинар-жыи иааиыпхьан, уырткэа зеггы иархэан, Кэаш-ахахэ шыкэакэа ианыу асахьа иакэсаны, ачкэын иышана аалыхырц иархэеит.

Иыѳаитцеит. Уыи ашана хэычы Сатаныиа лыцэа жэы-тхыи(?) жэы-мшыи иадтданы, иылгэытцакы иылрыпхан, лыпсыи лыгэлей алалан, чкэына-фырхатцак даалтцыит. Гэылей-злей, иышыатцасыу ала, ауаргьала кынаханы, цхэызбей таца ыыцыи ауаргьала иакэыибартэаны, иеибарышэуа акалтахьчафы анцэана Хантдаса иылыдныхэалао, аргызракэа еи-цырхэеит. Маза иааиыпхьан, – Арыи ачкэын иыира реиха иазныхэаоз уара уакэын, иыхьыз уара иыхтца, – хэа иалхэеит Сатаныиа.

Маза, ачкэын иыхатэра злытцыз Кэаш (Кэаш шкэакэа, хахэ шэкэакэа) шакэызыи ар рапхьа дгыланы иышеикэиырхашей ааидхэыцланы, афбагы унардырратэы, Рыкэа, Рыкэа иыхьзыитцеит.

– Арыи афырхатца иыхьыз Рыкэа акэзааит, иаба Кэаш азхытцкэа рымч цкьаны, иара ашьтахь иыгылаз акэар жэлара шейкэнархао аипш, арыи адауцэа иынцаны, хажэлар еикэиырхааит! – хэа дааныхэан, ахьзыхтцарафэи иышапыу ала, ахьы ссара злапсаз азы иынапы иакэтэаны, ахэычы иынаиыкэиырбыккаит.

Аинар-жыи иейтааиыпхьахын, иыжыиара кэзара ала, маза мчык змау гарак акатцара иыдыртцеит. Иыѳаитцеит. Иара амала иытцысуа, иара амала иаагылааон, иан лыда цьауки ахэычы дыднаркыуамызт, иыпкьаны иырысуан. Ачкэын лыссы дареизхэаон. Аинар-жыи уыи адагы, ахэычы иыхатэра зегьы ачхартэы, акы замаиааиырцы, ажыиқэа апыр шзид-рыжэуа аипш, иызыирыжэыит. <...>

Арыи афыц-иы ахэса еизаны иышыихатэаз, ык амракынтэ ачкэын иыштэфэи иылкацеит. Ахацэа иырзынкылаом, ааигэара иынанашьтыуам, иызтэыу иышыизыпшыу унардырратэы, афнахь иынапшыны иыкьыркьыруеит. Уыи Сатаныиа иылдырдырын, иыруыра азы иылазтцааит.

Сатаныиа «хаи, Анцэаиыныс, арыи сычкэын сычхыз иыцалашэаз аеы шакэыу!» хэа дындэылкьа, аеы дынапшыит. Иара акэын. Маза мчы змаз ажэакэа рыла аеы дынақэцэажэан, иызтэыу ааигэа иышыи-

ниаша нахэаны, уаанза иара иазкыу аеыбафы иыхэа иыкэыныкэараны налхэан, Аинар-жыи ебафыс дазкыны, иытаны, аеыбартахь иылышьтыит.

Аеы пхэа иызбакэаз, уи амракынтэ иылкапаз хэа, «еы-маркапа, еы-маркапа» ахьзыртцеит. Ашьта-хыы, ашьтахыы нартаа иыркэымтцэао, хатэрак акэны иынрыдхэалаха, нартаа иырыдхэалау, нартаа иырызкыу хэа, Нартыиа хэа иапхэау иалагеит. Нартыиагыы ауаа ишырхэа-рхэаоз, ахэашыа хэычзак иынеитанакны, Нардыиа акэхеит, «аеы-маркапа Нардыиа» рхэао иалагеит.

Сасрыкэа аизхара дафын. Иан Сатаныиа иыгара ашэа нылхэао, «Срыкэа, Срыкэа, Срыкэа! Са Срыкэа!» хэа ашэа иышалалтца-аалалтцаоз, ларгыы иызахазгыы рыфэы Сасрыкэа иашыцылан, иыхыыз хэа Рыкэа рхаштын, Сасрыкэа рхэао иалагеит. Иахыа зегь иырфакыу иыхыыз уыс ала Сасрыкэа акэхеит. <...>

Сасрыкэа лассы иызхаит, иыпышзареи, иыфырхатцареи, иылшареи, иыкэыфеиракэеи уафыпсык иылымшао акара иыдыухеит. Иыхатэра кэаш (ах-ахэ шкэакэа) иалхын, иыпсы Сатаныиа лыпсы иахылтцын, иыгэыжэла Маза иыгэыжэла иаиуан. Аеы дыуззкэа ахтынкэаскыа иыршэны иахыиышьтыуан. Цака иыкахаанза, акэаскыа агырахь дынеины, аеы камыжкэа иааныикылаон мпылтцас.

Нартаа руааи дауы жэларгыы агьырт ацэгъара дыу-кэагыы иырцэыиыхычао далагеит. Иашыаеихабцэа нартаа, иара уафы абык дахыиымам ала дыкэыншыаны дырыцытреимдаомызт. Иагъауымхэан, даргыы уафыпсы иыгыра цыаукыгы рыман азы, рашыаеитцбы Сасрыкэа иылшара дыу-кэа ирытцашыыцуан.

Енак деитарыцымгахкэа иеыжэлан, ныкэара хара иыдыкэлеит. Хэ-дыук афэы иынеихыаны, сыцэгъеи цша цэгъеи еибакыау-иацкыау, иеиланаххаау иыкэнакыит. Ран, Сатаныиа, жэфангэашэыпхыара баны, дныхэа аахыс иымазадырыфхаз уи лдырт. Сасрыкэа иалхэеит.

Сасрыкѣа иыхѣеи хымцалла иытѣыз иыхытреи
иаашьтыцаа иыкѣынцаны, иѣы Нардыиа афырхѣа
дыѣеижѣланы дынарышьталт. Нардыиа иыпыруашѣа
иыцаоит, мардеи, ахрей, сы цѣгѣеи, пша цѣгѣеи ирыз-
нымкылао, ахы аипш, иыѣны ацара иаѣыгуп. Иыц-
еит, иыцеит. Иеилагта асы иылыпсаз нартаа Сасрыкѣа
днарыхьнагзеит.

Нартаа хьтала апсыра иаѣын. Сасрыкѣа иыхѣа
хыцк наѣатцаны, амра дынеихысын, мра цаѣк ааи-
кѣыиыршѣан иылкаиыжът. Нартааггы рыѣѣаггы
уыи иаакѣыршаны иынаиыртѣа-ниыргылеит, рыпсы
уажѣы азы иааикѣхеит. Аха назаза амца рыгымхарцы,
ирызхаша мѣеи мѣыи рзеизгатѣын.

Сасрыкѣа дахыгылазынтѣ ахараѣа иыла иаатцыи-
хын, хараза цѣара бнакы, уыи агѣанггы иыѣылыхѣѣао
хѣык аѣы лѣатцѣк ѣеиуа иылапш нараахеит. Абна
мѣыи шѣарахыи уылахмыз, уыи харатѣыи алѣа цѣгѣа
дауы жѣлар ртѣыла иагѣтылан. Уырт адауцѣа амца
рцѣыипаар акѣхеит. Дышѣарацаны, ашѣарахжѣыи,
данаауа амѣыи ааигар акѣан.

Иынарауны, иымтцарсшѣа шырхѣаѣао рыла, иѣы
Нардыиа дышѣеижѣыз адауцѣа дларыласны кѣастхак
аамтцарсны дынарылкѣеит. Дара нзыихьымза, аб-
наѣа рытцла дыукѣа рыкѣѣѣаѣа кны, иытцжѣаны
иыгѣыдыртѣаон, иара, дауггы наршѣггы иыхьымза,
ахраѣа дрылбаакѣа, иымѣан дышѣарацеит, амѣы
ѣаѣа еизыигеит, иашьцѣа нартаа мѣеи, мѣыи,
шѣарахжѣыила деикѣатѣы.

Амца еикѣыртѣеит, акѣац рзыит. Зыпсы злалаз
еиташѣарацахт. Зеггы крыфа-крыжѣ, рыѣеыршышны
рыѣанеибыртѣа, иеиманы рыѣны иыхынхѣыит. Сас-
рыкѣаггы, маза мчыла дышѣыгчазггы, уаѣы илымшао
зиылшаозггы, жѣла цѣѣалаггы ауаа рапхѣа дышгы-
лаз, иыгѣышѣаггы шауцашѣылыз шьта иыхартѣеит.

3. САСРЫКӨА

[доухала дышиз, ирашь шибжъаз,
аетдәа шкыдицааз, еихсны дшыршьыз,
ажәфан ахь дшыргаз]

Сасрыкөа иыира иышьак еипшымхеит. (Хазшаз ианыигәацха, аиатдәақәагы узылцхоит.) Хъзыи-цшеи згымыз нартаа шәфык аишыцәа, зхы ббыцк ықәзмыртәоз, адыунеи иықәыз хъаада-баада, хъахә-хъачра ззымдыруаз, хыхь-гәыхь ззымдыруаз, инахәны иаахъацшаанза дроуыит аиашъа. Реиха зымчыу иылцх-игәацхала шәфы-аишыцәа ран, мрада-мзада зцәеижь лашоз, амра агыламтаз Сатанеи-Гәашъа амра-шәахәа иаалхысыз мца-гәыбзыгракны, лшъа-лгәы еиланаршыз деигәырған, Сатанеи-Гәашъа иаразнак ашьхаз лхъырсны, шақа лгәы иагоз ыжәны, дыфны ацъ дыу амтцан, лкасы амахәқәа руак [ағы] ахы нәалхәан, еигъы ахы лнапы иакәаршан, иырхханы иаанылкылеит. Сатанеи-Гәашъа ахшараура ләазылкыит ауп иаанагоз. Нартаа шыжьхъафарахь еихан еипш, игеит асаби иыбжъы, уыи убас иыбжъы дыуун, иыбжъы иызнырхазшәа, иышиызхара иызхаит. Сасрыкөа иан дахьынзалыдгылаз, лкасы ицырахәаны, ҫ-ажәак дрыхъзеит:

– Сан, иабақоу сашыцәа?

Сасрыкөа шыц лабашъак аамтцеипцаан цхыраагас, еибаргагас, Сасрыкөа ағы ибаанза, ғысгы ыызастгы иымаз шыц лабоуп. Илахьынтца изаанышьтт аеуыра. Длацыфлан аеуыра, дыцан длақәтәеит. Иагъаиыр-кәатеит, апрақәцә рдаданы иааныикылеит, ыцъа бзыиа еилыбакаауа реипш, рхәыцра акакәны, дара азәракәны икалеит. Сасрыкөа шыбжъаанза дзыхъаз рацәазоуп.

Зны дышнеиуаз, дрылашәеит цъоукгы амла иаго, ашәарах бналеит. Сасрыкөа далаган иыхәала хәыр-бга кәаитцеит. Ашьха ифәбганы идәықәлаз ахахәқәа,

ашәарахқәа архан, ауаа рыцәкьа агәгәахәа иафәахон. Даақәгъежъны ифынеихеит. Уыс дышнеиуаз, дрықәшәеит цьоукы ирықәхәлан, ахьта цәгъа уажәы-уышьтан ршъа рыцсыдахан ухәаратәы. Сасрыкәа иыхәа ааиырххан, иатцәахә иазыишьтыит, кәырцацк афыршәаны, иыхәа-цынтца иахаргылан, адгьыл ахь иаарц иара дахьыказ атыц иақәшәаны.

– Иыкоутцазеи арцыс, ууаажәлар цсататәыс ухы шцарықәыутцеи! – ихәан, ажәлар рахьынтә иаарылтцыз азәы [ибжъы иргеит].

Уыбрыи инаркны ацсабарагъы, уафгъы, цстәы, цсаатәгъы загъы рыцсы тәлеит, атцаа иарцәазгъы арфыхеит. Уыи инаркны ацсабара цхара тәыла фәцәны икалеит.

Сасрыкәа иыхәа, иацхъа икамхәкәа, ишьар-гәацә ашшара аафнатцәеит. Ахахәкәа ирыхышыз ашъа уажәыгъы ирыхышыгуп. Арыи кәлеит шыбжьон агәылхәа. Амра, арыи збаз, аатгылан, ихьагәгәатәын, жәфәан ахь агар игарларц... Уыинахыс Анцәақәа Сасрыкәа ифырхатцаразы ажәфәан ахь дыргеит, иыла-мысыи ифырхатцареи рзы.

4. САТАНЫИА [дзеипшраз]

<...> [Сатаныиа] зкъы-уаса рыласа цәцәаны, иыкәыкәыны, мышкала даалгон. Шәы дыук ақәцәаа лызнапык ала иаанкыланы, иыфыцжәаны, ларма-напы ала иыфышьтыхны, ларгъа-напы аитыхны, аган ала атцла атца дынасны, адацқәа хьфәу аахылтцәааон, атцлагъы уыи лнапыа иаатдых, иаагәыхны, амыхәкәа аамылхыуан. Уыс ала атцла рышшаны, дардыхәыс иаакалтцаон.

Ацакьаршәыра дынасны, хахә лауы дыук аамыл-хыуан, ларгъа-напы ааитдых, аган ала уыи ахахә аганқәа дынарыс-аарысны, акьышәрқәа аамылхы-

уан. Уыс лауы гыжъ-дыук аалылхыуан, ларгъа-мацэхыб уыи алыу агэтаны иынакэрыгэгэаны, алыу аакылтцэаны, дардха дыук аалылхыуан. Уыи лы-дардхы дыу иынахатцаны, дарды дыук аакалтцаон. Нас зқы-уаса рыласа уыи ала, мышкы ала ихыханы даалгаон. Уыи зқы-уаса рыласха мышкала иыс-ны, рыкэмызцаа дыу аалылхыуан. Лышэфы-рцара рыкэымжэықэа мышкы ала иысны, иызахыны уыи иаалылхыуан. Лышэфы-рцара, иырыдшэаланы иылса-лзахызшэа, рцаа иакэшэо иыкалтцаон. Уырт лышэфы-рцара еимдарантэ афны ианыхынхэылаак, иылыкэыггаша иааизганы, дынарыгэгтылагыланы, иырзылзахыз рыматэақэа рыла иеилахэаны, ларгбы дрыцкэашао, иылыркэашаон. Крыфа-крыжэ, иыкэаша, иыхэмар, ашэа хэаны, цысшыара иеимлысуан, шыталара иыцаон.

Сатаныиа арс лысхыакэа акэныгы иалылхыуан. Уыи иалылхыуа акэатэагы шэытцатэас иысаны иырзылзахыуан. Арт ауысқэа иырыгмыжкэа, лыфната-уысгы лықыта-уысқэагы рылалыгзаон, лычкэынцэагы лыматацэагы рыртцара, рыбжыара иагмыжкэа, рхы тцарыны, рыцсымч гэгэаны, рыгэымч гэгэаны иахыалыгзаон. Уырт зегы рыкэфеиаратэы иызыбжыаоз убарс лара лакэын, иызқынагы хшыф тцарыла рабжыара дафын. Даргбы лзыцырфыуан, иылыхэхэыцуан, лабжыа-жэақэа цхылырдаон.

«Нартаа ран дхэышэракауафын» хэа ашэагы иалауп. Уыи ала дышхэышэракаафызгы дышмедисеныз аапшыуеит. Анцэа бзиа иыибаоз лакэын азы, лыныхэагы Анцэа ифы иыпхылдан (лныхэа калаон). Арыи лыныхэа-мчы злагэгэахаз, лыпсы злаз луаажэлар иезқынагы дауы жэлар рыкэлао, цсеивгахахьрырымтаозлыгэхыаны, дарагэықыиала ахыцра даганы дануалашэа, ажэфан аймкыаны, лыла назаахаз акыдшыра (жэфангэашэыпхыара) нылба, уыи збао ажэфангэашэ акаанза иыиныхэао шы-

калао дырны, ажәѡангәашә акаанза, иылызхәа ныхәа кьаѣк ала дныхәарцы, «арыинахыс сныхәакәа Анцәа иыпхылыидааит!» хәа дахыѡатәааз ауп. Груыпсак, гәынхак змырхәзац ауаѡы қыиаза арс уалашәара қыиазак данналахалаак, арс иыибао жәѡангәашәпхәара акаанза иыихәо пхылдахоны еи-цырдыруеит. <...>

5. САСРЫКӘА (1) [амца шааигаз]

Апсны, лхыит, иыкоу, адына адев, адауы, уыс мышк ыказаарын, есышықәса длеины, иа тыпхак, иа арпызбак диымгакәа [ауаа] азы рыитомызт, лхыит [санду], ашьхаѣы (алакә лымхәои). <...> Уыи-аамтазыхагы, дара дычкәынахзаргы, х'атца цәгьак, дапсыуаны иызбах'ә уыс иырхәуо иыкан. Уыггы иыхъз Нарт Сасрыкәа акәзаарын. Арыггы даараза, ашәарацара иызха[ц]пхәза, абна бзыиа иибо, дшәарацуа, ахысра, даххысуагь иакәиыршәо-агыи-иуа, уыс иыкоу х'атца цәгьак иакәзаарын.

Әнак [Сасрыкәа] дыкәтцыит абнахъ, шәарацара. Дышцуоз нас, арыи, адынаа, адау иыхъзггы-агыи иахалуан иарггы, адауы дыықәшәыит, оо, бнар-шәырак, бна баапсрык аѣы.

– Уабантәиаауа-агыи? – ихыит адауы.

Иарггы иааицәымыгыхыит, Нарт Сасрыкәа.

– Сабантәиаауа, абас сшәарацот-агыи, – ихыит [Сасрыкәа].

– Уабайуоу?

– Схаиуогь абраауп, – ихан, уыс азбах'ә ихыит. (Сандыу рыцха иылхан, ах'а са иысх'аштыит.)

– Абас, абас, шәа шәѣы х'атца цәгьак дгылет, дыу-дыруама, – ихан, – Нарт Сасрыкәа иыхъзын? – ҳа диазтәазаап. (Иара иоп, ах'а, таби*, иымхәазыит.)

– Аа, сара уыи иызбах'ә сахахъет, уыс дараза х'атца цәгьак иоп, – ҳа ихыит, ихыит, [Сасрыкәа].

– Иыкайтдоз удыруама? – ха ейхыит.

– Иыкайтцахуаз, иыкайтдоз са исахуан, – ха ихыит, ихыит.

– Нас иуахауаны иыкайтдоз? – ихан [адауы],
– Иыкайтцахуазыи (ақыпха Нарт Сасрыкәа аки-
х'эыцгэышьет, «арыи [адауы] дышбасшьрыи, исып-
сых'эозыи?» ха ихан, уыс игәаныиала), абах'ә да-
татәуан, ҫаххьынтә ах'ахә-мх'ахәкәа иыкәшәаны
идәыкәхтцуан, их'ы иаахуан, абас, абас, нас шытахь
дгылуан, – ха ихыит, ихыит.

Адаугы абах'ә дататәан, реиха идыукәо ах'ахәкәа
рхәазаны иласышьтын, их'ы, игәы-агыи ианаа-
халаагь, – Иуыхьзыи, иышбако? – ха санлеи, – Сх'ы
уырәыгәт! – ха сейхыит, ихыит.

«Кых(!), арыи иареи сареи ихәцсых'эозыи?..»

– Уаха иыкайтдозыи? – ха дтцаахзаап адауы.

– Абах'ә аҫы х'ахь дх'алан, иеауиышьтуан, – ха
ихыит, ихыит, [Сасрыкәа].

Х'ахь абах'ә, абна абах'ә-аршәыраҫы дцаны иеау-
иышьтыит [адауы], длет, шәапыицәапыи загыи рббуа,
лаххьыи длет агәызха.

– Иуыхьзыи? – ихан [Сасрыкәа], – Сцәа сыбгыит, –
ихәахзаап адауы.

«Кых(!), арыи амцах'эыцәа, Аллах, Анцәа диызх'аат,
арыи иыкайтдо закәызыи?» ха ихыит, ихыит,
[Сасрыкәа].

– Уаха иыкайтдозыи? – ха ихыит, ихыит, [адауы].

– Иыкайтдоз, реиха идыуу атцлаҫ дкәақәлан, ах'ә-
цәаҫынтәыи иеауиыжьхует, – ха ихыит, ихыит,
[Сасрыкәа].

[Адауы] атцла ах'әцәаҫ дцан-агыин, иеауиыжьын,
агәызха асаара длет, шәапыицәапыи загыи иырдууа.

– Иыкоузыи? – ха схан, – Апша сныздет! – ха ихыит,
ихыит, [адауы].

«Уа, исыпсых'эозыи?» ха ихан, Нарт Сасрыкәа
ах'эыцра далагыит.

Адауы-агыи, – [Сасрыкәа] уаха иыкайтдозыи?
– ихан, – Иыкайтдозыи, даҫак ыкоп, – ха ихәзаап
[Сасрыкәа].

– Иыко закәызыи? – ихан [адауы], – Абас, абас, ашьх'а агәәҫ азы далагылуан, атцаа иакуа, атцаа иакуа, атцаа иакуа, инапы иыдпсыланы далагылуан. Иых'әцә аҫынза ианфеилаагь, атцаа аҫәакҫа дах'аны, Нарт Сасрыкәа иыпжәаны дцуан, – ҫа ихыит, ихыит, – иыпҫены дх'әытццуан, – ҫа ихыит, ихыит, [Сасрыкәа].

– Уыи саргыи иҫасымтҫои! – ҫа ихан, ихыит, [адауы] атцаа, азы длалагылан, ифеоуа, ишьамх'аҫынтә ифеоуа, ифеоуа, ифеоуа, <...> иых'әцә аҫынза атцаа данакы, – ҫа, уышьта, уах'ан иыпжәа! – ҫа аныихәа, ихыит, [Сасрыкәа], адауы, ихыит, атцаа ишьамх'аҫынтә ҫахьхынза иыҫаз иызпжәозма?

Дах'ет(!), дах'ет(!), аха атцаа иызпымҫыит, их'ы алыхәхәо далагылт.

Акыпҫа Нарт Сасрыкәа иахәа даахан, атцкәхә [адауы] их'ы аахыитҫәет. Адауы их'ы [атцааҫы] ахгыжьуаз, иылакәа кәыс-кәысуа, «Нант¹ Сасрыкәа уара оуп, Нант Сасрыкәа уара оуп, Нант Сасрыкәа уара оуп!» ҫа их'ы гыжьуа иалагон ҫа сандыу Чан-пҫа рыцҫа ихалхәалон.

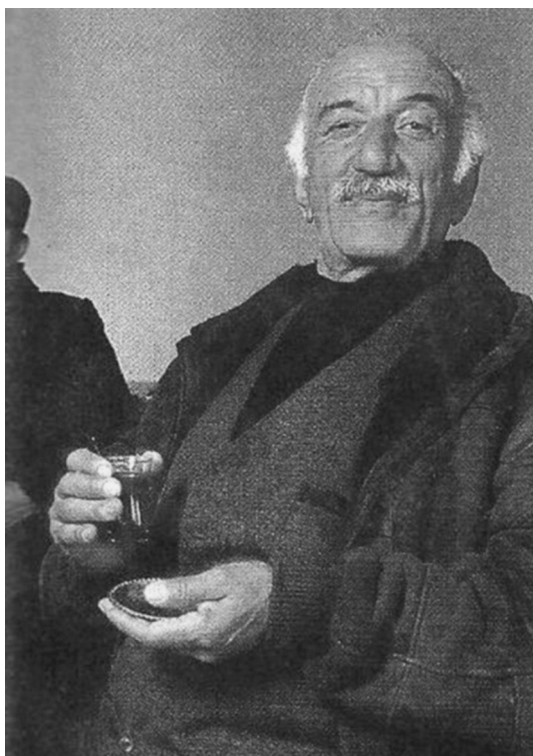
6. ТАСРЫКӘА (2) [амца шааигаз]

Аамтәк азыҫа адауы, Апсны, аамтәк азыҫа адауы, Апсны азы уыс иырацәаны иыҫамызт, лхыит, иыҫазаарымзт, [адауы] азә дамгакәа [димгакәа] азы рынатомызт [ритомызт], адау убас дықан. Факат*, уыи аамтазыҫагьы пҫәысеба лыцкәынк дахьзуан, Нант Тасрыкәа иыхьзын. Адауы арыи иызбах'ә иахаит, абас х'атца цәгьак дахьзуот [хәа]. «Аа, апсра иауындаз, арыи дбаны дсымшьуазар, уатцәы дх'атцахар, арыи акы саиыргуоит» ихыит адаугьы.

Нант Тасрыкәа дныкәуон-аеакуан, алда-аҫада-агьыи, дцуан. Иан лызгьы, – Ее, нан, са сепш ах'атца дыкәома? – ихәалуон.

– Ее, ах'атца ихатца дыкәоп, уыс уымхан, нан! – лхәалуон.

Абнахь шәарацара дышцаз-дшаауаз¹... <...>. Дах'ет, дах'ет, [атца] иызпымчыит. Нант Тасрыкәа иахәа аатыихын, ақыпха, атцыгәха [адауы] их'ы нх'ыитцәет. Адауы атцааҕ их'ы гыжьюет: «Нант Тасрыкәа уара уоп, Нант Тасрыкәа уара уоп, Нант Тасрыкәа уара уоп!» ха. Уыскан елыикааит. Абрыгь абас ииасын ицет, кызым*.

*Ажәабжьхәаф Пасаниа Ниҳат
(Тырқәтәыла, Каилар ақыта)*

7. САСРЫКӨА

[амца шааигаз]

Быжьѡаишыцѡа аҕ'азаарын ажэйтѡ. Быжьѡаишы-
цѡа аҕ'ан, раитцбаза Сасрыкѡа иыхъзын. Агъыр
ѡхабацѡа... (Нас Хазшаз иыззагъ еѣшны аууылаитцахуа,
уареи сареи хнапаѣы иуаҕ'ахыу, хшыишоу иара иоп
иыздыруа...) Ретцбаза даара делька-ельгѡыцѡаа, ах'а-
царақѡагъ иыланы даҕ'азаап, Сасрыкѡа. Агъырт ды-
кы уиаҕ'ара иҕ'амкѡа иаҕ'ан. Мыцхѡы акы иаѣсоу,
иытцашыыцуат, дамақъ¹, иашыцѡа ракезаргыы.

«Абрыи Сасыкѳа иык'aitцаз ах'атцарақѳа хѳ етар-
хѳот иахѳабалаакгы, хѳра хѳзбахѳ азѳы гыыхѳом»
рхан, данаѳ'амыз зны иақѳдыршѳан, «хѳра иахѳа шѳа-
рацара хѳцаны, уомак шыны иаахгап, убырт иаѳ'артцаз
рхѳо, акхақѳѳеиозар хѳбап» рхан, иыцет.

Иахьџаз илахъѣит. Рылшара гьяк'ам, рыгэра гья-
к'ам, рх'а-рых'шеф аныи [Сасрык'еа] еиха имачыуп.
Иылахъын, дааизар Сасрык'еа, иашьџеа аоны гья-
к'ам. «Ааит, арт иахъа мыитэык рыхъыит!» ихан,
дларышьталан, иыцуот хъыигэх'экэоз дыџуа иыџ-
иырркаџа(?) [дышнеиуаз], иыбгаџуо ельягылоп ила-
хъын, иагъымкахаџт, уиак'роп, илахъѣит.

Азэы даашьтыхны их'эда даакэтцаны, жэа-шьа-тафак днаган днаиыргыло, дааин агьыи дыиго, иахьыгазало-ецыгазало, уыс, убыс цыра ифыкэыи-галет.

Дыңшызары, абнаҕы лҕак ҕеиует. (Адауы уымхәеи, иысгәалауыршәет. Уыи зхароу, ахара аҕ'азар, уара оуп'.) Дынеит Сасыкәа. Днеизары, адауы атҕлақәа ельеитқан, амца етҕыхын даваиоп. (Ддауыуп нас уыи, мыитәык далаҕ'оп, уаҕтәыстдас даҕ'азам.) Аныи [Сасыкәа] кәастхак ааеҕыиған данааих'ыпооз, кәеицк илымха иылташәет адауы.

– Уаангыла, уара! – ихан, дааихынцашан дааниыргылет.

– Иаҕ'аузыи, ух'атцкы? – ихет [Сасрыҕкәа]. (Агыи [Сасрыҕкәа] делькәа-ельгәыцәаа даҕ'оп. Адауыи-агыи дзакәызаалакы иыгәхәаа гыиымам.)

– Уаангыла! – ихет. – Уыи укәастха уыгуот, ах'а са иысхәогыи уаазызыор, – ихет. – Уара, шәа шәхыи, – ихет, – Сасрыҕкәа ха азәы иызбах'ә сахаует, – ихет, – их'атцарақәа-агыи иалацәажәот. Уыбрыи их'атцарақәа цыоукы аасахә, – ихет.

– Иыҕаитцо уымбои, – ихет, – абрыи апыргы убомá? – ихет, – иааиҕапсаны, – ихет, – аҕәылқхәа иаалыбааидот, – ихет. (Даласшып ха цыара акы их'әыцыит [Сасрыҕкәа].)

[Адауы] апыргы ааиҕаиыцсан, иаалыбааидан, – Иышпак'о? – ихан [Сасрыҕкәа], – Ауҕ ахыта данакуа дарцхаратәакара иаҕ'оп, – ихет. (Адау иоп нас, арыи дагыагам².)

Агыи закәызде?

– Абах'ә, – ихет...

– Агыртан иаҕаицозыи? – ихан [адауы], – Абах'ә их'а натеикуетабыс, – ихет, – ирыбганы, – ихет, – ах'ахә нылаиықәрыжылаак, агыимыхызакәа даалцует, – ихет [Сасрыҕкәа]. – Уыи абах'ә рыбганы сх'а иақәж, – ихан, адауы их'а атцитан, ах'ахә ирыкәымпылын, их'а илақәиыжын, адауы акауиыхыыхуа, дҕагылет.

– Иышбак'о? – ихан [Сасрыҕкәа], – Ғеила иыснамырхызет, – ихет [адауы].

Даҕаакгы ихет:

– Атцаа (итцаауагыи иаҕыуп, атцааршәыра, ант иашыцәагыи илахәуа иаҕымыи?), – абра, – ихет, – атцаа, азы дналагылот, – ихет, – атцаа бзыиа ианшәлаак, – ихет, – аҕҕаха абыс иааимыхны дҕалцует, – ихет [Сасрыҕкәа].

– Иыбзыиоп, – ихан, длалагылет адауы³.

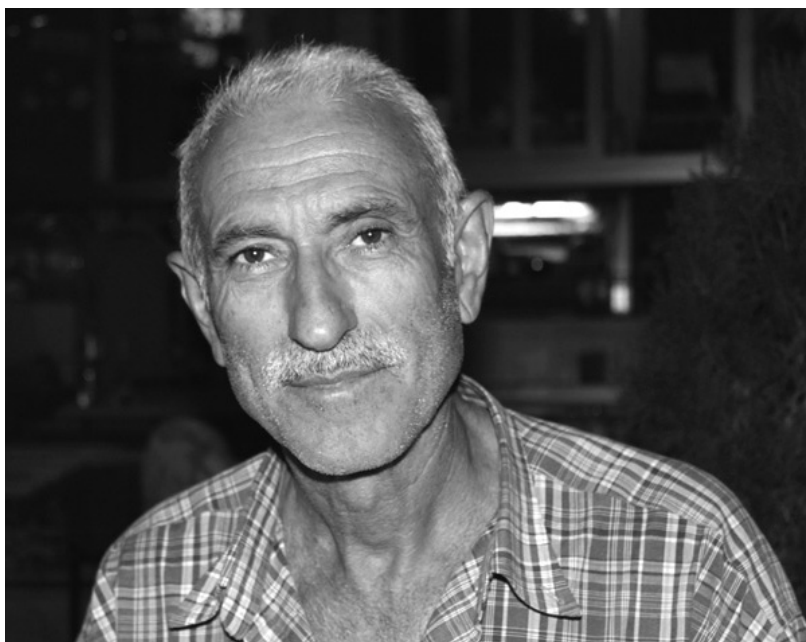
Атцаа дакыит. «Аах-агыи!» ихан, ах'а дагызалымтцует, уаа дамахо далагет.

Арытәа ха...

– Уыст арыи, ахәа ара иышытоп, – ихет, – сахышытаз, – ихет, – уыиала сых'әда х'тәа, – ихет. (Адау иоуп

иызхәо⁴.) – Са санамаха, уажәынах'ысы сыпсы еқәхаргыы гыстах'ым, сых'әда х'тәа, – ихет [адауы].

Уыгы аныи алаҳәагы(?), аҳәагы зкыз иара иых'әда х'натәоны уыс акала, закәанк ала иаҕ'оп. Уыи иымдыруеи, Сасрыҕәагы дельгамыи. Аныи инапала гыиымкыит. Рытәак иыман, арытәала аныи аҳәа ааныикылан, иых'әда аах'ыитцәан, адауы дышьны дылкеыжын, акәастхақәа иааеҳәыиган иыззагы, амца леиқәыитцән, иышәқәаз ишәыхны, амца еқәтцаны, сыла рнапы ишышыуа, рх'а ишышыуа, убыс иырыпхан, рыфны иахыигзет, рыпсы ааиқәиырхет иашыцәа⁵.

*Ажәабжхәаф Хәатышь Суат
(Тырқәтәыла, Аңсара ақытәа)*

8. САСЫРКӘА (1)

[нырцә-аарцәла дышиз, амца шааигаз]

Нарт Сасыркәа зхызыз нартаа рыгрыу иыкәын, рхәыит, драгрыуын, уырт драазыит, иахудда*. (Уыжә арахь бнеии, бара¹!) Нарт Сасыркәа дыиынсанхыит*, дыбзыиахыит, агәагь иоут, амыч иыман, аха иыман, дыбзыины, нартаа рацыхька дгылуо дкалыит. Нарт Сасыркәа иаб, аффедерсиниз шымди*, Нарт Сасыркәа иабдгыиымамызт. Нартаа рыхьча ашьхафь дахьаказ, ант уаа-шәфыкыкан нартаа, уаа тыза-шәкыкан. Уырт рыхьча ашьхафь дахьаказ, рыхьча иаказ уаа арахә дрыцын, арахә дрыцын.

Сатныи-Гәашьа ззырхәоз, Нарт Сасыркәа иан, Сасыркәа дыииаанза, нартаа рыхьча иығә ахәхәы лгон, рхыит. Рыхьча иығә ахәхәы лгын, ианналгыи, аффедерсиниз*, дахьыцәыз, иааныи, нефсыууианды*, иар дахьыцәыз нефсыууиандыи. Нефсыууианмышь*, иыуазиат* данынапшыи, иыуазиат лгәампхызаап иакатцышья.

– Уара, уыхәхәы араа иакаит! – лхәын апхәыс, иыхәхәы налыргылны лашьтака дгьяжыит.

Лашьтака дангьяжьи, иара, аффедерсиниз, иы-нефс бошьалмышьны* иынакалыи, <...> – Уаа, Сатныи-Гәашьа, Сатныи-Гәашьа, иынеиуит, иынеиуыит! – ҳа иыхыит, рхыит, уыи ахьча.

Иы-нефс, бошьалмышьны иынакалыи, уахь ианцыи, илықәтәыит, рхыит. Ианцыи, иы-нефс*, ианлықәтәыи, иахьлықәтәыз иаалрыцкын, аффедерсиниз, иахьылшыит, рхыит, араа лахә иытылшыит. Сасыркәа <...> уыи афьынтә дыиыит. Уыи иы-нефс иахьхьылшыыз азаҳаны, ордан долма ҳамиле олду қадын*, дыиымгәахыит. Сасыркәа дыиыит апхәыс лыкынтәы, Сатныи-Гәашьа. Уыи дыиыит. Даныиыи, Сасыркәа длаазыит, таби*, дыдыухыит. Дыбзыиахыит. Дығәыгәғәхыит. Агәагь иыман. Нарт Сасыркәа

иахъацы [иахъцо] дрыманы ицон. Фыкат*, иахъне-
льаагъы иара ақәыларәҕы-ақәытцраҕы еиха ауысқәа
кайтцуон, иызыгъ реиха кыриылшоны дақан.

– Нарт Сасыркәа, аа, – рхыит, – хара тза-шәк хакаит,
– рхыит. – Акрызхатцуа акаит, агъенццәа* акаит, тзашә
ахъакоу нас ауаа.

Арыи руысаҕы гымааит. Арыи иаб дыбельлым*,
иан дбельлызарыгъы*, арыи хара хапыхъка дгылырыи
гъаатахым, рхәын, конгра* картцыит, рхыит, нартаа,
аизараҕы, нартаа дыртахымхыит. Қәылыры иыцоон,
рхыит, шьхак аҕа қәылыры иыцоон, рхыит. Ашьхаҕа
ақәылыраҕа иахъцооз, Сасыркәа цъар қәылыры ды-
цын, данааины данышьталлаак, рхыит, ҕымыш-
хымыш дгумраацшырыи, дгъаацшымызт, дыцәон,
рхыит. Аныи дықәылны данааи, рхыит, иыцәымты
иақәыршәаны, нартаа қәылыры ицыит пшынҕажәыи
жәабей, шәкы, иааныи* шә-еыууоак, иықәытцт.

Уыхык цыит, Сасыркәа дыцәыуп. Иан Сатныи-Гәа-
шьа дааит. Иан дгәакуа далагыит, рхыит, «арт нар-
таа ахъыцыз акрыхърыны иакаит, иытахърыны иа-
каит, арыи дыцәыуп» лхәын. Ауыха иыиыст, дыцәт,
дгъылмраацшыит. Адрыуыхагъы даныцә, иан дгәақхт,
ауаа цыит, ҕы-мыш цыут, иыцыишьа қәылры, нартаа
қәылры иыцыит.

Арыи дырхызыгзап лхәын, иан лмеист аалы-
шьылххын, [Сасыркәа] дахъышьтоу ауадаҕа шыты-
бжык аныихалаакы, дарҳаны даацшон, рхыит,
дызыкәтәыз адемир сандальиикәа* адгъыл иытцей-
тазарын, окадар хызлы қалқармышь*, аихыцқәа, ашә
аалырттын, лымаа, лмеист лышьылххын аеыхәтаны
[ашә] агәы(?) иапыххаа иынагын иынкалыжын, –
Нан, Сасыркәа! – ха лхәын, рхыит, лыбжы налыргын
иаарыҕгъыны, лмеистыгъ уаа иынкалыжын, ашә
аалыркын, ла дцыит.

– Хаи-хаи(!), иакалозыи?! – иыхын, иыхыит, аб-
жыра-бжыатцәыи дызыкәтәыз адгъыл иытцтцыны
[Сасыркәа] дыныҕагыл, иыхыит, данаацш, иыхыит,

иан лмеист уаа иышьтан, иыхыит. «Аа, арьи сан лоуп сызраацшыз» иыхэын, – Сан, иакалызыи, банацьялбыит, сан иакалызыи, банацьялбыит?!

– Акгыгыакам, нан, акгыгыакам, нан, уахыс-раацшыз, цыара уыгэы акаласра ха сшэыит. Нартаа шөфык, чыла шөфык ныкэары иыцыит. Фы-мыш цыут, уар уыцэыуп, уырт аккы иакэшэыр ха сышэын, уырхызыгзап ханы уысраацшыит, – лхыит.

– Тамам*, уыи акэызарыи, сан, – иыхыит. – Иырласзын, – иыхыит, – қанқашак* сзакатцы, – иыхыит. (Иырласзаны қанқаша, иыиыфыуша аккы.) – Араа иаасфуш қанқашак сзакатцы, – аныихэыи, абысты луыит, қанқаша, иырласзаны.

Абысты иышыпхыз иаалгын, асофра* иыкэтцаны, – Нан, уықанқаша сырхазырт, – лхэын, ианиымтцаргыл, – Сан, багы бысыдтэылыут, – иыхыит. – Нан, уара амға уымеит, уцыут, сара араа сакаит, уара иыуфыуша фыи, уырашьтал! – лхыит.

– Иоқ*, ара бааин, бсыдтэылыут! – иыхыит, игыи-имуыит.

Иан даагыны, дааиыдиыртэылт. Абысты цхын, ишахэ-шахэуа иыуын иакан, наппы неиырккын, – Сан, бынаппа рккыи! – иыхын, иан лнаппа абысты ахьтака иындэыкэылтцыи, лнаппа ааныиккылан, абысты иылалаигэыит, абысты ша иалаигэыит.

– Аи, нан, сыубблоома?

– Сан, ссызбазцаауо иашан иысабхэырыи, – иыхыит, – бнап аусыжьот, – иыхыит. – Сызбазцаауо иашан иысабымхэозар, – иыхыит, – бнапп араа иызбыллуыт! – иыхыит.

– Нан, иыуасхэыут, – лхыит, дгэакт, лнаппы быллуыт абыстаға. – Нан, иыуасхэыут, иыуасхэыут! – лхыит.

– Тақь*, сан, сан, сара саб дызакэыдаз, сызхашаа-дыи? – иыхыит. (Артык*, аиаша лымхэар цсыхэа гылымам, таби.)

– Иаорым*, – лхыит, – уара нартаа рыхьча, – артык, иыхыыззы лхэын, гысыздарам, нартаа рыхьча

ашьхаҕы иаказ, иыцэыз, аныи зыхэхэы лгыз ауоа
иыхьыз лхэын, – уыбрыи уиычкэыныуп, – лхыит, –
нартаа рыхьча уиычкэыныуп, – лхыит.

– Иышпакалыи, сан? – иыхэын, аныи апхьан иыс-
хэыз, иышакалыз, иыхэхэы шылгыз, дзеипшрахыз,
«уаа, Сатныи-Гэашьа иынеиуыт!» ханы данлы-
кэыбжыргыдынааихьыпшааи, иаиныиылыкэтэыз
амени* <...> уыи иаалрыцкын лытэгэыбжьар иыб-
жьылшыит, рхыит.

– Уаантэы ура сыцэысытэымкэа сакалыит, уа
уызцыу уыи иыкэып, – лхыит, рхыит.

– Ха, уыи акэзарыи, сан, иыбзыиоуп, са сызпызгы
здырт. Абрыужэы сар арт срашьталыут, сырхьызып.
Дамакъ*, арт скажьны иызцо, сызкэныршьо, уыи
акэыуп, – иыхыит еиты.

Иеы ааикэадырны акаақха драшьталт Сасыркэа,
оымыш-ныкэары иыцахьыит. Иан Сатныи-Гэашьа
аптас аалыхэан длатэын, нартаа ицыз рзаханы,
ашьха иыкэкэны иыцыут, ныс, ашьха. (Ашьха уда-
рома?) Екэшэыт, зака шьха иырхатцхэо Аллах иды-
рып. Сатныи-Гэашьа дныхэыит: «Иаараббыи, арт
ецаа-шэоык иыцыз, иахьакоу, ассы-аицэа, ассы-
аицэа, ассы ууа, ақэы-аицэа ақэы ууа, рха иамхэоны,
сычкэын дырхьгзы!» лхэын, дныхэыит, рхыит.

Данныхэыи, <...> ассы леиуа, ақэы леиуа, ауха амца
рзыикэымтцоо, амца рзыикэымтцоо, илахэхэын, иы-
шыильагьежэоз, Сасыркэа дырхьзыит. Хабжычкэын
ханы азэ дрылан, иыхыит, иара диыцны дцалоон,
уырт анартаа рыҕынтэа.

– Хабжычкэын, – иыбжыи иықэиыргыит, – Хаб-
жычкэын, ара уааи! – иыхэын, иыхыит. (Хабжыч-
кэын дааин...) – Уара, арт скажьны иааит, амыш цэгыи
иықэнаккыит, иыртахоозыи, амца рзыикэыстцар
ртахома, иалсыргыр ртахома, уыразцааи, – хан
иыхыит, рхыит.

Хабжычкэынгы дынеин, ныс, уырт реихабыцэы,
реитцыбыцэы ецаа-шэоык ауаа акан, – Арыи иыхэхэо

ас акәыуп, «амца рзыикәыстцап, ахты иалсыргыут» иыхыит, – иыхыит, – Сасыркәа даххыит, – иыхыит.

Иышкыл дангылны, рхәыит (уысканы ацсыу чак[мак], ачақмақхана, адына, иалыхны ашьантала), акауала* дас далаганы амца аеыпқә-еыпқә-еыпқә иалыкьо, иалыкьо, иырбыут, иырбо иалагыит.

– Уый иахә, уый иара иыцыйба иытйыхыз амцала, хар хәеыгыхарпхам, – ха рхыит, рхыит.

Даан, – «Уый иыцыйба иытйыхыз амцала хәеыгыхарпхам» хан рхыит, – иыхыит.

– Ныс, иыртахыу уразтааи, иыртахыу уразтааи, – ныихәыи, иынеин, – Иышәтахозыи? – аныи[хәа] (шьхакы, лапшхыназо шьхакаға адауы зырхәоз, адауа <...> хәхәыкағы цыара мцак рбыут, уаа адауы дшакоу ант иырдырыут), – Адауы аинсанқәа* иыккны ақәаб иытатцаны ршьахәрқәа етыхәхәо, иыижәыут, иыфыут, – рхыит. – Амный иаабо амцаға дыцаны, амца ааигырыи, хазыикәыитцарыи, дахарпхыут, – рхыит, – хәехәрпхыут, – рхыит.

Иашкыл дангылын дыцшын, шьхакаға лашырак акаит, таби, амца иырацәаны иаххыикәыз, адауы иымца, ныс, атцлақәы иышыибгыз иааган еикәыитцын, амца агәыр-гәырха...<...>

– Иакалот, – иыхәыит [Сасыркәа]. – Са саанза шәы-еышәымшын, – иыхәын, ақәакқа (уыжә иығы аххыз схаштыит, иығы, иығы дызыкәтәыз аххыз <...>), дызыкәтәыз иығала дыдәықәылт.

Даннеи, ашьаға, адауы амца иыикәыитцыз иыға-кәиыршын, рхыит, дыцәыуп, иыхыит, иышьаппыи иыхаи еизааигәыны еидысланы иакан, рхәыит, амца иығаекәыршыны. (Адауыкәы иыдыукәын, рхыит, хаздырам, иырхәо акәыуп иаадыро, отуз-метре, қырқ-метре, ельлы-метре*.) Дыцәын, дынеин, дылеипшын, адауа дышыцәызгыи иыбыит, ауааггы шыижәоз иыбыит. Хәи, анассыны (ара уыжәы иеы аххыз ихәын), «аз аққара (аз ударома?), аз аққара уышьтыбжь узыут, уылассхыут, уыхацын

уытапылыут (амца хьакоу иеакәыршын дышьтаммыи, таби), уаа уантыпыллаакы, сара акәыстаха, ауацъақ итоо адына, мың дыук, акәыстаха иышьтысхыут. Ныс уысканы тақьар* уышьтыбжыы мыргызыкәы уыхап, ҳауаажәлар рығы иығыны амца рзыикәахтәп» ҳан, иыхыит, рхыит, [Сасыркәа].

Иығы тақьар адауы иыхапын, иаргы акәыстахы длақәсын, кәыстахы дыук аашьтыихын, даныиха-цозааны, адауы иыха хьаказ иакәшәын, иыха хьаказ ала иыхапыит, аеы. Аныи анфышьтыих, апыр-ға амаммызыи, аныи адыуза, ас ианааныиккыл, ианааиыршәшәоз ааны, апыргқәы иамытцыз загыи адауы иыха иакәхәит, иыха иакәшәыит, иылымҳа иытапсыит, рхыит. Адауы иылымҳақәа ахәкәы ты-иааны иакан, рхыит, аныи ахәы хьамаз иылымҳа ианташәыи, ахәкәы быллыит, ажақь быллыит, фильан*. Ижьаға иыльеиын, амца иазуа даналагыи [ианалага], адауы даапшыит.

Нарт Сасыркәа, таби, даныкәыт, <...> абас дцыут иыуаа рыхьтақа, ант иыуаа рыхьтақа, ашьхахыы. Дыш-цоз адауы даапшыит, аныи амца иылымҳа италан иыблы иналагыи, даапшын, длаапшын, иакалзыи иызеильымкааит. Длықәтәын, иыхыит, иыцынтцала иыфыи <...> [аник], «ааи, анаассыныи, апсыуу ффиак ггыут, апсыуу ффиак ггыут!» ҳаны, иыхыит, рхыит, адауа. «Апсыуу ффиак ггыут!» иыхыит. Доагылны, дынапша-аапшын, уажәы уыскан иырхәакәыз, быжыы-шьхак дырхатцхын, рхәыит, мыццызаап хәрхалда, иахуд* шьхак дахатцхын, шьхак дыкәын дышцооз, Нарт Сасыркәа дахьцоз, адауы дыибыит, рхыит.

– Аа, арыи апсыу цәкьа [цәгьа], арыи зыфыи гоз арыи иакәыуп, – ҳаны, иыхыит [адауы].

Иыцсыцала диахт, рхыит. Иыфноутцақа иыцсы-ццала диахан, иыгғыи иаргы шыиыкәтәыз, рхыит, дааигын, иығы дылтеитцын, рхыит, иыфноутцақа ды-игыит, рхыит. Дыигыит, рхыит. Диыффт, диыффт, иаа-

ни. Адауы аныи иыршықәыи иыршырыи, уырт крьиыффырын дааит, аха аныи иымгәа иытальн, иыегғы иаргғы уахь иытеит. Нарт Сасыркәа уаа дахьаказ аныи (апхьан иызысхәаз ахәа иымаммызыи, абцар иымаммызыи?) иахәа аатыихын, рхыит, иывыкыцқәа, арыи иывыкыцқәа ахәала дасны, апккары далагыит, рхыит.

– К'ох, аа, сымгәа хьаак талт! – иыхыит, рхыит, адауажә². – Сымгәа хьаа дыу талт, уымбои? – иыхәан, иыхыит, дынапша-аапшын, алаухыузыи, болна* ахәала иывыкыцқәа цыикко даналагыи, ихәыит, – Сымгәа сыхуыт, – иыхыит, аффедерсиниз.

Днеин, цъара длатәын даныхаи, Нарт Сасыркәа иыегғы иыкәадыргғы дышақәтәыз еипшны, иыхыит, иахәа ккны, рхыит, дылтыцыит, рхәыит.

– К'ох, уар уызакәыда? – иыхыит. – Уар Нарт Сасыркәа ззырхәо уара уоума? – хан иыхыит, рхыит, адауажә.

– Иоқ, сара Нарт Сасыркәа гыысыкәым, – хан иыхыит, рхыит.

– Уызакәыдыи?

– Нарт Сасыркәа сыизааигәын, уыи матцапцны си-ыман, сиыман, – хан иыхыит. <...>

– Ныс уыи апильанны* иыкайтцоззыи, уыи гәы-гәгәырни иыммаззыи, хатцарны иыммаззыи? – ханы дцааит, рхыит, [адауы].

– Уыи са иыздаруыт, уытахацарыи иыуасхәап, – хан иыхыит.

– Исахәа, – иыхыит.

– Ас ҕнык иаккырыз аккы, иыхыит, уада-уа-дак иаккырызаап, ныс уыи иырхәоз уыскан ишаа-ныртцуоз, уадак иаккарыз хақәкы иыхараккны цъара иықәыргылны, атцыг атцыхны иысиыркон, иа длыбаатцны акәараҕ дтагалон, «иауышьт» аныи-хәалаакыи, иаусыжьон, – иыхыит. – Амныи ахахә дыу иыбылыгь-иыбылыгь-иыбылыгь-иыбылыгь иышле-иуаз, иышлеиуа, Сасыркәа иыха уыи ахьааилаагғыи

иыха атцаккны, ахахә иыха иынаахалаакы, ахахә пҕеены иыцон, – ҳа иыхыит, рхыит.

– Аа, уыи окөзарыи, уыи саргыи иыҕастцыут, – ҳа иыхыит, рхыит, [адауы].

– Иыҕатцыи! – [ихәеит Сасырҕәә].

Неиса*, хәык рбыит, дынак рбыит, иыфыхәнылын, ахахә иыиырккын, адауы тҕака дылбаатцын, [Сасырҕәә]. Иауиыжбын, иыдәықәыитцын, адауы иыха иаахын, агыи днатәан(?) ахахә цыиҕеыит, ахахә адауы иахаҕы иыцыиҕеыит.

– Уаха хөунарны* иыммаззыи, иаҕаитцозыи? – хан иыхыит [адауы]. <...> – Сеиасетны* иыммаззыи, уаха иаҕаитцоззыи ауыфы, – ихыит, – хатцарыны, хатцарыны, – демек истииор*, – иыҕаитцоззыи, ғәы-ғәғәырны иыммаззыи? – демек истииор, – мычны иыммаззыи?

– Гьольк* уыи иымемлекьетаҕ* агьоль аҕаит, иы-хыит, агьоль ыҕан, иыхыит. (Агьоль ззырхәо ударома? Аныи аззы, азы тыц, агьоль, гьольгыи тыркәшәыуп, агьоль аззы.) – Уыбра дҕагылон иантцаауааны, иыхәыдаҕынза, араанззы далагылон. Иаҕалыумá? Уыжышьта уыҕеыргәҕәы, уынахәы-аахәыи нысхәалаак, – иыхыит, – сара, кәыуманда са исыитон, уыжәшьта иыҕалыит анысхәалаак, – иыхыит, – дантцыслаакы, иыцыҕеыи дналагылаакы, уаангыл, гьаҕамызт схәон, – иыхыит, ихыит, – иыхәыдаҕынза зы ахьаҕоу дала-сыргылон, – иыхыит, – иыхәыдаҕынза зы ахьаҕоу быжьаха-быжьымыш, жәаха-жәамыш иытцаауан, дҕатцаауан, иышьапаҕынтәа иыхәыдаҕынза. «Уыжәы-шьты иытцааит, тамамыуп, уышәышәыи» анырхәалаакы, – иыхыит, – аҕәакхан, – иыхыит, – анахь-ара-хьыи, – иыхыит, – атцаа загыи ғыр-ғыр-ғыр-ғырхан иыпжәжәыны, – иыхыит, – иыпытццны, – иыхыит, – далцон, – иыхыит.

– Аа, уыи саргыи иыҕастцыут! – иыхыит [адауы].

– Иыҕатцыи! – ҳа иыхыит, иыхыит, [Сасырҕәә].

Наис агьоль зык рбызаап, гьолькаҕ иыцын, далаиыр-гылт. Иыбҕазараҕынз длаалаиыргылын, араанза дала-

гылзырыи, атцаа иызцымеырыи?.. (Ныс уыи иаргъ уаф дыууын, таби, атэымжъышьха [адоумыжьхх] рхэомыи, иышпырхэо? Адауа, адауа. Атэымжъышьхх рхэоон, рхыит, ихыит, атэымжъышьхх, атэымжъышьхх адауы иызыханы.) Иыбгазарафынза агьоль далаиыргылын, артык, хэымыш-фымыш иантцыи, – Аа, адауажэ, уыгаартцыссыи, иакалыу збап, – ихан, иыхыит, [адауы] ас анаакаитцыи, иыхыит, атцаакэа ҕыр-ҕырхан апыгера ианалаг, – уаа, уаангыл, уаангыл! – хаиыхыит. – Агьакамлыит, – иыхыит. <...> – Араанза уалагылар окэыуп, – иыхэын, иыхыит [Сасыркэа], араанза далаиыргылын, иыхыит, артык, пшымыш-хэымыш иытцааит, иантцааи, – уынапкэыгы уывацсыуп, – ха иыхыит, иыхыит, инапкэы хахь иаказырыи гьакалам, инапкэы ас иывацсыны диыртцаауын.

Нарт Сасыркэа уыи иакаитцыз аказым, аха, аха иыман азаханы, аныи адауы дтаиырхаразаха, афен* иыпшааит, афен иыпшааит агызмаллык, агызмаллык иыпшааит. Араанза азы далаиыргылын, дытцааит.

– Хаиди*, уыгаартцыссыи, иыкаутцо збап! – иыхэын, иыхыит, иаргъы ныс иыцыххх даауыт, атцаа дыкэкэыуп, Нарт Сасыркэагъы. – <...> Хаиди, хаиди, хаиди! – иыхэын, алыухыузыи, <...> иежэы метроу аззы далагылт, дытцаама, артык. – Арахь, арахь! – иыхэын, алыухыузыи, уаа даанахыит.

Иахэа аатыиххын, ҕынеихыит, рхыит, [Сасыркэа].

– Аа-а, Сасыркэа, Сасыркэа! – ха иыхыит, рхыит. – Арыи Нарт Сасыркэа ззырхэоз уара уакэын! – ха иыхыит, рхыит, адауажэ, адауа. – Нарт Сасыркэа ззырхэоз уара уакэын! Уар сар цильанны стауырхыит. Халалзый*, уыхақыуп, – иыхыит, иыхыит. – Иалныз*, уыжэы саха хоухразы уааиуыт, сха анхыухлаакы, скаркмыць унаппы лтатцыны, иыотыуххыут, иантыухлаака, уыбг иакэыршыи, уыпсахьынзытоу акы гыуыхьам, уыгэгэахыут, – ха иыхыит, рхыит³.

[Адауы] дтцааит. Дантцааи, Сасыркэа иахэа тыиххын, иаха хаиххыут, таби. Адауа данзымтысзыи,

дантцааи, – Аа-аа, Сасыркәа, Сасыркәа ззырхәоз сар зызбыхәы схәоз уар уакәын! – иыхыит, рхыит. – Уара сара мааныла усывыст, арыи кәзтцооз Сасыркәа гьакайтцамызт, аха уара мааныла, адаррыла, сара сатцкых иаха уыиҕын, уыжәы сара сыуыртцааит, ахахә спыуыреыит, уыи сылазыит, арыи сытцааит. Уажәы сха, сха хоуххыут, аха, – иыхыит, ихыит.

– Аиоу, уыи азокәыуп, сызней, – иыхыит [Сасыркәа].

– Иалныз, сара тафсиль* уысто кәтцыи! – ҳа иыхыит, иыхыит, адауа, адауа, адауа. (Дытцаан далагылым-мыи?) – Саха нхыухлаак, – иыхыит (иаха пымкәои арыи, боуры* иытәоу афноутцака, аиынсан афноутцака иыгроу, акаркмыць, акаркмыць рхәот), – акаркмыць аатыхны, уфыхны иаатыхны, уыбҕа иакәыршыи, уар уыпсаанза уаха акгыуыхьам, – ҳа иыхыит, рхыит. – Уылшара гәгәахыут, – иыхыит.

Неис днеин иыха хыхт, рхыит. Иыха хыхын, иыиыхәыз табыргыумыи, аныи иыкаркмыць дфохан иаатыхын, иыхыит, ашә дыук, л-дыук акан, рхыит. Атцла дыу аҕы днаганы, инейгын, иыхыит, атцла дыу акаркмыць иынаакәыиырша, иыхыит, атцла атцыкәхан иаахнатцәыит, рхыит. Уыи иыхыит-қи*:

– Сара сахьакоу суада (уадак, фнак иымазаарын адауы), уыи накаутцалаак ашьтахьы, – иыхыит, иыхыит, – сыфнаҕ уынеины, – ҳа иыхыит, рхыит, – атцыпх хьакоу <...> асандық* дыук акаит, – ҳа иыхыит, рхыит, – асандық дыу атцыпха уаа иакаит, – ҳа иыхыит, рхыит, дахьаказ иыфнаҕы. (Уыбраа иықәыуп асандық атцыпха абас, ишыихәо ала.) – Асандық, атцыпха иынауырттуаны, абас уха асандық иылхаккны атцыпха рттыи, ашәгьы аныи ақапақгы* ахарттыи! – ҳа иыхыит, иыхыит. – Ахафа, ахафа, ахафа харттыи, – ҳа иыхыит, иыхыит.

Теқь! Иаха хыхт, иыкаркмыць атцла иакәыиыршан, атцла ханатцәыит, уыжәы иыфнаҕа дцыут. Иыфнаҕа дыцын, иыфны иыбыит, таби, иахьаказ еихәыит. Днеин афнаҕа атцыпх ахьаказ, иахьейхәыз

таарыф* ағы тцыңха ақәыихын, асандық иызтаз атцыңха нағеитцын, аныи иыихәаз, иыимхәеи. «Асандық ануыргыжыуаны қадақ анхауттуаны, уха ахаккы» ҳа иыҳыит, иыихыит. Атам қәырназзыи* Сасырқәа ахшығ рацәаны иыман, ахшығ рацәаны иыман, аныи иыкаитцыз аккы дшаиырккоз, акшиы-хьоз идырын, тлакы ааигын, иыҳыит, мығеык, мығеык, мығеык ааигын, иыҳыит, аныи атцыңха иылыбжәеитцын, иыҳыит, иылағатцаны, иыҳыит, иығынастхан, иыҳыит, атцыңха иалаиыргыжыит, иыҳыит. Ақадақ ианаалыиргыжыи, иыҳыит, ақа-дақ ғхаттыит, иыҳыит, ахағы ғхаттын, иыҳыит. Ажәйтәы ахәа, ахәакы, рхыит, иыитцапссаны асан-дық ақыранаға* иыказаарын. Ахәа аныи ақадақ ана-хаттыи, ақәакҳаны иыпқатын, ахәа ачалмышыны* иыкалын, ажәған ахытақа, иар уаа дахагылырыи иа-ха ханаххон, таби. Иар дғынастхан ихеиттыит, атауан ахь иалалт, иыҳыит, хахь, хахь иақәшәыит, иыҳыит, атауан иақәшәыит, иыҳыит.

«Уыи ағыи сағыузамыргыит, адауажә» ҳа иы-хәын [иҳәеит], рхыит, Сасырқәа.

Нас нақ данцеишьтахы артық уаа иыигарыны иыказ заатен*, дыдәықәлын иыуаа рыхытақа дааит, рхыит, уыи уаа уыс. Иыуаа рыға даан акрыбжыит, таби, иуаа, ахыта еильанытәын, иыгәыць-гәыцьха, рхыит, апсра иағын, рхыит, дрыхызыит, рхыит. Неис уаа амца рзыиқәыитцыит, артық <...> уызет* гыры-мамызт, уыи уаа данаанахыит, пытк ныс, данаанахыи. Дырыхызын, амца еиқәыитцын, иыуаажәлара алыргы-ны шытақа дгыажын, дааит ҳаны, Сасырқәа зырхәоз абас каитцыит ҳа рхәон, рхыит.

Асон* уыи окәыуп, уыи иынтәыит ныс уыжәшьта.

Иан (апхьан иаахәыит уыртқәа зағы да), иан адыуха қалтцыит, аптас аалыхәт, адыуха қалтцыит: «Иараббыи, арт нартаа иыцыз шәфык, нықәара иы-цыз иахыаказаалакгы ассы еицәа ссы ауы, – рхыит, ақәа ацәа қәа ауы! – лхыит. – Рхы иамхәоны, – лцы

Сасыркәа, – сычкәын дырхьыгзыи!» ханы Аллах диыхәт, рхыит. Уаа дырхьзыит, ныс⁴.

[Сасыркәа] ныкәаррын дыкан данааилакы, иеы апсаиыршьаразаҳанааны, данаакәытцлаак иеы, иыхыит, аанкылны, иыхыит, иеы, иыхәыит, иыфны ахахьы иыршәны идәықәыитцон, рхыит, нак иыхау-уааны длеиаанза, ае[ы] леиаанза днеины, атцакә днеины иеы ааныикылон, рхыит. Уаантә иыршәны арахь идәықәыитцон, рхыит, арахь дааины иыкко, хынтә уыс ианакаитцалаакы, иеы апсашьон, рхыит. Хынтә, анахь идәықәыитцо, арахь идәықәыитцо анаакаитцалак, иеы апсашьон, рхыит. Аныи иеы, иыче рахатны иамазгыы уыбрыи акәын, рхыит⁵.

9. САСЫРКӘА (2)

[амца шааигаз,

Мард-ица Мардасоу гызмалрыла дшишьыз]

Нарт Сасыркәа иазбахәы саҳаит, Нарт Сасыркәа. Нартәа шәфык ауаа акан, ақыта дыуын. Дыргәампхыит Анарт-ица, раба, раба днартын. Рабы, рабы дыицын азыҳаны <...> дкарымтцыт, иыжәла гыырымхыит Анарт-ица.

Нартәа дрыигъхыит, иан гыылымхыит, арыи нартәа рыхьча уыицыуп ханы гыылымхыит иан. Нартәа рыхьчы дыицын. Уыф дыук дрыман нартәа дрыиуны, ахьч дахьыхьчыз уыбра адынафы, харақырафы уыбра дыцәын, уыбра дыцәын, рхыит. Уыи дзыицыз гыылымхыит. Нартәа <...> дкарымтцыит. Дахьыхьчыз ргәампхыит, дырымго иалагыит. Даныргылаакы, иакау загьы ақәылрыгьы-ақәытцрыгьы аибашьрагьы иара икаитцон, ахьз альаигон азыҳаны, иыхьыз гьыртахымхыит нартәа, ргәы иагыит. Анарт-ица қәылыры дынцалаакы, ҫымыш-хымыш даазамызт, рхыит. Дқәылны дыцын данааи, данышьталалаакы, ҫымыш-хымыш дыцәон, рхыит, Нарт-ица.

Нарт-ипа қәылры дыцын, ауқы дыишьыит, ауқы дыикыйт, дқәылны дааит, ифызцәа нартаа иымгыит... <...> Данааи, Нарт-ипа даннышьтал, даныцәалаак, хы-мыш дыцәан, дыцәын, рхыйт, хы-мыш, дыцәон.

Дар, дааин даннышьтал, нартаа шәфык ныкәары иықәытцыит, ебашьры ицыит. Иан дыгәакт. «Иашьцәа ихатцны ицыит, аха цъар аккы иакәшәарыи, итахарыи, сыцы агәыбған сзааигыут» лҳан, атцәыуры далагыит. Атцәыуры даналагыи, иылзымычхает. [Сасыркәа] уа-хыкыи енакыи дыцәын. Адырфамш [иан] <...> лмест (ацсуаа амест рышьартцон, абаа), амест аалышьыл-хын, ашә аалырттын, – Нарт Сасыркәа, – лхыйт, лыб-жыи иықәлыргын, лмест лкалыжын, аместа иааи-гәар, иапыхька иахьынкалыжыыз дылраапшт.

– Хай, хай, иакәлазыи?! – ихәан (аихатә сқамқәа(?)) загыи адгыл иытцалыут(?)), данаапшыи, иан лмест ибыит. – Хай, хай, сан, иакәлазыи?

– Нан, узыцәшәыры гыкым, утылны, узыцәшәыры гыкам, – лхыйт. – Нас иызмааныузыи? – лхыйт. <...> – Иысзымычхает, – лхыйт.

– Иакәузыи? – ныхыи, – Уабишьцәа загыи, шәфыкы реазыкатцаны иыкан, уар уааин уанышьтал, уар уа-ныцә, ы-мыш, мышкыи бжакыи тцыхыит, уыиаахыс уыцәыуп, – ихыйт [лхәеит]. – Дар ныкәары ицыит, – лхыйт. – «Иахьцыз акрыхьырыи(?), итахарыи, гәыбған рыхьрыи, мамзар гәыбған сыутыут» схан, сгәакт, – лхыйт, – уаапшаанза, – лхыйт, – уызсыраапшыз ариа-кәыуп, – лхыйт¹. – Уыи акәызар, – ихыйт, – сан! – ихыйт (иеы Гьидаз ахьзын, Гьидаз, иеа Гьидаз), – Сан, – ихыйт, – Гьидаз,.. <...> (иыкалцоз схаштыит уажәы апсышәыла), Гьидаз, акккатцы(?), иафыуша акккатцы, – ихыйт. – Саргь, – ихыйт, – ае иафыуша акккатцы, – ихыйт, – саргь – ихыйт, – иырласны, қанқашак* сзы-катцы, – ихыйт. <...> – Қанқашак сзыкатцы, – ихыйт.

– Бзыиыуп, нан, – лхыйт.

Дыцын, иеа, иеы Гьидаз ахәхәы алтын, даа-ин (быстыуран уыскан иыказ, уысканы), иырласны

быстақы луыит. Абыста аалуын, <...> инықәылтцын, илыман даафналын дахышытыз, дахыгылыз ағы даафналт, даафналн, асофры* лалыргылт. Асофры лалыргылын, – Нан, ақанқаша сырхазырын* иаазгыит, – лхыит. – Иыумырхышәашәын, иыф, – лхыит.

– Сан, – ихыит, – ақанқаша, – ихыит, – ецахфыут, – ихыит, – сымацара гысфам, – ихыит. – Бааин бысыдтәылын крыицахфыут, – ихыит.

– Нан, уыс калыума, <...> уар крыфан уца, – лхыит.

– Гыікалым, – ихыит, – ара бааи, – ихәын, аишә даадиыртәылан, асофры шшын, абыста шшыны иықан, ихыит, <...> лнаппы налырыкыл, лнаппы абыста ианналылкыи, лнаппы лалагәыны, лнаппы лалагәыны абыста ашшыра иаиырбыллыит, ихыит.

– Уар, нан, иықаутце, сыубыллыит, сыублыит?! – лхәын, – Сан, иысхәо, сызбазтааиуе аиаша сабхәар, – ихыит, – иаусыжыут, макәымзар бызбыллыут, – ихыит. – Иысхәыут, – лхыит.

Иаамыхын, лнаппгы лрыцқыын, – Иыутахыгузыи, иашан(?), нан, – [лхәеит].

– Сан, саб дзакәыда? – ихыит, иаб диазтааит.

– Нан, – лхыит, – уажәраанза иуасымхәыит, лхыит, – уыжә исымхәар гыікалам, – лхыит. – Нан, – лхыит, – нартаа, рамца*, – ихыит [лхәеит], – рыхьча, – ихыит [лхәеит], – дрыхьчын, – ихыит [лхәеит], – цыа дыдыртәон уа, – ихыит [лхәеит], – арахә рыман(?), <...> уа дыхьчын, – ихыит [лхәеит], – уыіазаханы, нартаа рыхьча дыицыуп ханы иысзымхәыит, – лхыит. – Уыжә иысхәот, – лхыит.

– Аиаша бхыит, тамам*, – [ихәан], афақыахан, ихыит, Гыдаз адына ахатца, адына ахатца иааигын, иеы длақәтәын, иқанқашагы ааныжыны, ахашышы иыман, рхыит уыи (ахаршәшәа, афатә, абыфаныфа ныкәыргон, ахаршәшәа ханы акықан, рхыит, ацха иалхны, ахаршәшәа ханы, ацха иалхны ахаршәшәа қатцаны, уыс ирыман, уыи акахьзамызт, рхыит, ҫымыш-хымыш, ҳафтақ*, ихыит, иыуфыит ханы

акахъзамызт, ихъит), ахаршәшәа иыман, ахаршәшәа иыман, ихъит, иеы дақәтәын ддәықәылт, ихъит.

Иар данцы шытахъы (иан Сатный-Гәашь лыхъызын), Сатный-Гәашь длатәын, аңтас аалыхәын, адоуха калтцыит, ихъит², аңтас аалыхәт, аңтас, адоуха икалцазыи: – Анцәа-Җазшаз, уар уашьцәа³ цыит, – лхъит, – аккы иакәшәаанза урыхъзы! – ханы адоуха калтцыит. (Атцәыургъы хәычык алазарыи, иаха ихаа-хыут.) <...>

Арыи уыжәы иҗаныныихыи, атцәыура даккыут, дтцәыуан, рхъит(?). Сатный-Гәашьа аңтас аалхәын, анамаз лккын, – Сашьцәа, сыуаажәлары ицыз акк-рыхәаанза, Нарт Сасыркәа дырхъзаат! – ханы, адоуха калтцыит.

Җыдаз [даасын, Сасыркәа] ауха атцхыбжәан дырхъзыит, ихъит. Хәхәык аҗы ихъит, [нартаа] ашъха иықәнаккын, ихъит, афыртын, ихъит, ассы аицәа ссы аууы, ақәа аицәа қәы аууын⁴, ихъит, <...> ишаильагъы-жъоз, дырхъзыит, ихъит. Дфен дрылагылын, афыртын иаккын, ихъит, рамца рзеқәытцум, ихъит, игәакны ишықаз, ихъит, дырхъзыит, ихъит. Данрыхъзыи, данрылагыл, – Сальам альеқәым! – ҳа ихәан, ихъит, сальам рыитыит, ихъит, иашьцәа, ихъит. (Ант рыжәла схаштхт, уыжәы, нартаа⁵.) Иысальам гыимрымхт. Бзыиуп, ихәан, абжъары даннеи, агәтаны даннеи, сальам <...> гъанагъы*, – Сальам альеқәым! – ихәан, гъанагъ сальам гыимрымхт.

Дынрылытцын даагылан (Хабжычкәын ханы чкәынак дрыман дара, <...> чкәынак, аматц зуаз чкәынак дрыман, иар [Сасыркәа] иуаа дрылан, <...> данцо аныи дыигон), уыи иыхъыз ихәан, – Уааи, араа! – ихъит.

Дрылытцын даангылын, ихъит, [Хабжычкәын] дааит.

– Улым*, – ихъит, – арт, – ихъит, <...> иыртахыу рахә, – ихъит, – уразтцаа, – ихъит, – иыртахыу са сҗынтә, – ихъит.

Ачкәын иашыцәа дразтцааразаҳаны днен, – Иышә-
тахыгузыи, дтцаауыт, – аныихыи (иар [Сасыркәа] дахь-
гылыз ашьантц, ашьантца, адемир*, аиха дасуа дала-
гыит, ихыит, аеыц-еыц-еыцҳаны амца цыркәан ицо,
ихыит, <...> амца, ахьта иамкыи, амца рзеқәыстцут,
ихыит), иаапшын, <...> ицәажәыут [нартаа]:

– Ҳар, уыи, – ихыит, – ицъыба итыхыз ашьантала
хаегьахарцхам, хаегьахарцхам, уыс иахә, – рхыит.

– Иышәтахыгузыи? – ныхыи, (быжбы-шьхак иыр-
хыгны, лашара дыук рбыун, ихыит, ашьхақәа иырхаг-
ны, цъар лашара дыук рбыут, ихыит), – Амна, амна
лашарак аабыут, – рхыит, – амна дыцаны, амный
алашара ааигырыи, – рхыит, <...> – макәымзар, <...>
– рхыит... – Иабыкәыу? – ихәан, абрахь дырцшыит
рхыит(?), Ғыдаз алымхақәа дырбжәагылны,
дыцшыит, рхыит.

Ахәхәқәа дырхатцны, адауажә, адауажә уа дышьтаит,
рхыит. Адынақәа, ауаа ижәыут, иыфыут, рхыит. Адауы
иымцабзыуп(?) арыи, ихыит. Ғыдаз алымхақәа дыр-
бжәагылн даныцшы, ихыит, лашарак ибыит, ихыит.

– Аа,дадым*,иызбыит,– ихыит,– иызбыит!– ихыит,
дыцшын. – О, улым*, дадым, араа акыр ихарыуп! –
ихыит. – Акыр ихарыуп арыи, амца ахьақоу! – ихыит.
– Сцын саанза, – ихыит, – ахьта шәеашәмыркын.
Сар иырласзаны сцан саап, Алах ихәыр, – ихыит, –
агьышәыхьрым, – ихәын, Ғыдаз [захьзыз] иеы даа-
сын, ахәхәахы амца ахьиибаз дыцыит.

Даннеи, адауажә амца еқәыитцын, ауаақәа иккын,
адына итатцаны, аказанқәа* иыртатцаны, ршьапқәа
отырхәхәо ижәыит, ихыит. Иаргь [амца] иеакәыршан
дышьтаит, ихыит. Ихафы иааиган, ишьапқәа рыфы
инықәыитцын, ихыит, дыцәыуп, ихыит, адауажә,
ихыит.

Днацшын, адауажә дыидырт, ихыит.

– Ҳаи, анаассытыныи! <...> Ғыдаз, – ихыит, –
уар иырхәычыи, – ихыит, – азз ецшны, – ихыит, –
уышьтыбжь изыи, – ихыит, – азз ецшыны, уышьтыбжь

мгоны икатцы, – ихыит. – Ара уыихацпан, – ихыит, – афныутцака амца ахьеқәыу, – ихыит, – амца, унеины, – ихыит, – уаннеильаак, – ихыит, – са слыбаатцны, – ихыит, – уаа, – ихыит, – акәыстага ақәысхыут, – ихыит, – уыиашьтахыи, – ихыит, – хәычыи-хәычыи уыихац, – ихыит, – уыихац, хдәықәлап, – ихыит. – Хәхынзазцо хазцап, – ихыит.

Гыидаз хәыичыи-хәыичыи, абжыи мыргыкәа(?) инехацын, амцаф инен, лаба дыук аашьтыихын, кәыстага дыук аашьтыихын, иаашьтыихын, данааихацоз, ихыит, адауы [амца] иеакәыршан дышьтамыз, ихыит, ихаи ишьаппыи хыиқәызаф, ихыит, иакәшәыит, ихыит, рхапырта, ихыит. Уа данхацозаан, ихыит, иыикыз акәастахы, ихыит, дыуын, ихыит, ас ианаакаитцыи, ихыит, апыргы, ихыит, адауажә дахышьтаз ильымха итацсыит, ихыит, ара апыргкәа иамаз, ихыит.

Иылтацсын, ихыит, динехацын, ихыит, иықәылны иышцоз, ихыит, шьхакы ихалын иышцоз, ихыит, адауажә, ихыит, ильымха ахәхәы итацсыз, ихыит, ибыльуа иалагыит, ант апыргкәа, апыргы, апыргы ильымха иахьталаз, ильымха ахәхәы тыиан иыкан, ихыит, ажжыха(?) амца талны, ихыит, ильымха абылра ианалагыи, ихыит, адауажә даапшыит, ихыит. «Кыух, слыымха амц талт!» ихыит. Ильымха дынтацшын, ихыит, дфықәтәын, ихыит, ацсыу ффыи игәы изаст адауажә. Нарт Сасыркәа даан дымцыи. Ацсыу аффиык аххан(?), аффыф исыит, ихыит.

«Ацсыу ффиак ггыут» ихәын, адауы днапшыаапшын, ихыит, азә гыиымбыит, ихыит. Ильымхагә ааирыцқын, ихыит, дфагылын, ихыит, ауаф дыу(?) дгылыит. Даныцшы, ихыит, шьхакы дахаст, ихыит, дыцуон, ихыит, Гыидаз [дақәтәаны], Нарт Сасыркәа.

«К'ох, арыи дыцуыт, уымбои!» ихәан, ихыит, «ффыуп!» ихәан, ихыит, иыцсыцала, ихыит, иыгәгы иаргыи, ихыит, иаaidккылны иаагын, ифы иылтаигалт, ихыит, <...> икаитцыит, ихыит. Нарт Сасыркәа ада-

уажә иыџнауытқака дцыит, иыегғы иаргғы шыи-
цыз... Дықәылны дышаауаз, адауажә иџы дынталны,
иҳыит, иыегғы иаргғы, иҳыит, ишыицыз, иҳыит,
иыџнауытқака иаанхыит, иҳыит.

Дыцшын, иҳыит, адауажә иыџнауытқака, иҳыит,
ауаџ дыу, иҳыит, [Сасырқәа] иахәа аатыихын, иҳыит,
[адауы] икьатекәа(?), икабырқәа(?)* дрысуа далагыит,
иҳыит, иҳыит. Нарт Сасырқәа [адауы] икабырқәа кы-
дыххауа(?) даналагыи, иҳыит, «k'ox!» иҳыит, «сымгәа
сыхьыут, <...> иыкалыз сыздырам» иҳыит. «K'ax!»
аныиҳа, иҳыит, [Сасырқәа] иыегғы иаргғы, иҳыит,
[адауы] иахә иылтыкьын, иҳыит, длагылт, иҳыит.

– Уар, узакәыда, уанацъылбыит? – иҳәан, иҳыит,
адауажә, – Сар Нарт Сасырқәа зырхәо икьаџ*, икьаџ,
саиуыуп, – ҳа иҳыит, иҳыит, Сасырқәа даатқьан,
иҳыит, адауажә, иҳыит, иҳыит⁶, Нарт Сасырқәа... – Аа,
уакәзыр, иыбзыиуп, – иҳыит. – Уар Нарт Сасырқәа
иыкаитцақәоз ауанарқәа* ударыума? – иҳәан, иҳыит,
– <...> Иыкаизақәыуз здарыут, – иҳыит [Сасырқәа].
(Аныи далгаанза⁷... Халагома? Уажә уаҳа сагьаапсом,
<...>арыи ҳалгап зны.) – Нарт Сасырқәа иыкаитцақәоз
апыильанқәа* сауҳәыр, – иҳыит, – саргғы икастцап, –
иҳыит [адауы].

– Иыкаитцақәыуз, иыкаитцақәыуз уасхәыут уыжә, –
иҳыит, – бзыиоп, – иҳыит [Сасырқәа]. (Ас дынацшын,
иҳыит, џнык-џнык, уадак аккары икәымпылза хахәкы
шътан, иҳыит.) – Уыжә иысхәыз, иакаитцақәыуз
уасхәыут, – иҳыит. – Уаргғы икатцы, – иҳыит.

– Бзыиуыуп, – иҳыит адауажә, – икастцап, – иҳыит.

– Аныи ахахә убомá? – иҳәан [Сасырқәа], – Иыз-
быут, – иҳыит [адауы]. – Амныи ахахә иаккароу аккы,
– иҳыит, – адауажә [Сасырқәа] иаашътыихын, – иҳыит,
– амныи ахәхәа иҳараккны <...> иықәиыргылон, –
иҳыит, – «ара уааины иккы!» иҳәон, – иҳыит, – иаа-
нысккылон, – иҳыит. – Иаанысккылон, – иҳыит, – қака
дылбаатцны, – иҳыит, – ахахә ибылгьны иышлеуа,
– иҳыит, – иыџны иахьлеуа, – иҳыит, – датцагылны,

– ихыит, – ихала дасыун, – ихыит, – ахахә ицыххаан ицон, – ихыит.

– Арыи иызхэартазаҳаны? – дантцаалаак, ихыит, [адауы] – Арыи уха абылшыѡқәы исааламны(?)* иқанатцугут, араа уха иасрыи, исааламхыут, уха сааламхыут, – ихыит [Сасыркәа].

– Бзыиуп, – ихыит. – Сха сааламхома?

– Исиааламхыит, – ихыит.

– Уаха? – ихәан, – Уаха, – ихыит...

Дызхәыцын, нас атцыхәацъас(?), аныи дызккоз(?) аккы дазхәыцт, ихыит. <...>

– Гьольк* ықан, – ихыит, – гьоль дыук, – ихыит. – Абна агьольае, – ихыит, – гьольк ықан, <...> агьоль дтаиыргылон. Мақәахәара(?) дантагылалаакы(?), иантцаалаакы, <...> «аа, уеаргәгәа» аныихәалак, <...> аефеахан ицыеены дтытцуан, – ихыит.

– Уыишьтахы, уаха иыкаитцозыи? – Уыиашь-тахы, – ихыит, – иххәдафынза, – ихыит, – инаппкәа иывацсан, – ихыит, – агьоль дтасыргылон, – ихыит, – дтасыргылон, – ихыит. <...>

Адауажә уаа дтаиыргылын, инаппкәа иывацсаны, иххәда аакылыхәхәо агьоль дтаиыргылт, ихыит. Агьоль дтаиыргылын, агьоль шәшәыит, ихыит, атцаа-хыит, ихыит.

– Аа, адауажә, – ихыит, – уеартцысыи, <...> иыкауто збап! – ихәан, ихыит, имахәа(?) ахынзақыз «аефеа» арган, ихыит, – уаангыл, уаангыл, гьакамлац! – ихыит, ихыит. – Уыиакәызар, уыхәыдафынза, ихыит, – утагылыут, – ихыит. Иххәдафынза азы далагылан... <...>

Атцаа дынықәыл, ихыит, Нарт Сасыркәа, ихыит, иахәагь ааныккылын, ихыит, адауажә дыпшыуп, ихыит, иххәыд ѡкылыхәхәо, ихыит, атцаа далагылыуп, ихыит.

– Аа, адауажә, – ихыит, – абыржәтакәыуп ахатцара, уыеыргәгәыи, уеыргәгәыи, абаапсы! – ихәан, ихыит, дыықәыбжьыргыит, ихыит, Нарт Сасыркәа.

Адауажә днахәыит, даахәыит, аха, ихыит, ацаа ихәыдафынза далагылан, ихыит, дзымтцысзыит, ихыит, дзымпадазыит, ихыит.

– Тамамыума?* – ихәан, ихыит, [Сасыркәа], – Уаан-гыл, – ихыит адауажә. – Уар, – ихыит, – Нарт Сасыркәа зырхәоз уар уакәын, – ихыит, – фыкат(?)*, – ихыит, – са иысзымдарзыит, – ихыит. – Нарт Сасыркәа уар уакәын, – ихыит, – иыкайтцакәоз ракәзымызт, – ихыит, – апдан(?) катцаны, сауырккыит, – ихыит. – Уыжә иыз-дарт, – ихыит, <...> – цсыхәа зсымам, – ихыит. – Иал-ныз*, – ихыит, – уар уахәа укыуп, – ихыит, – уыжә сыхәда хауххыут, – ихыит, – ахәала, – ихыит, – сыхәда анхыухлаак, – ихыит, – адыунеи уахынзыкәыу, уыпсаанзагъ уаха акгъыутахым, – ихыит, – иысхәыз каутыр, – ихыит. – Бзыиуп, – ихыит. <...> – Сыхәда нхыутцәалаак, – ихыит, – скаркмыцькәа, – ихыит, – аанккылны, – ихыит, – иаатыхны, – ихыит, – уыбга иакәыршы, – ихыит. (Адауажә, икаркмыцькәа, икаркмыцькәа⁸.) – Итыгыны уыбга иакәыршы, – ихыит, – адыунеи уахынзакәыу уыбга акгъахым, – ихыит [адауы].

Аныи [Сасыркәа] иыфтыиган, ихыит, икаркмыцькәа, ашә дыук гылын, ихыит, арыи иыихәозами(?), Нарт Сасыркәа, ихыит, ашә иаакәиыршан, ихыит, ашә атықәха иыхнатцәыит, ихыит, ашәгъы лкахаит, ихыит. «Аа, цсыхәа уыргандаз!», ихыит, «уыи сагъызузамыргыит» ихыит.

– Уыс анакаутцалаак, – ихыит, – уыиашьтахъ, – ихыит, – сыфны, – ихыит, – сыфны амна акәыуп иахьакоу, – ихыит, – уыбра уаннелъаак, – ихыит, – уыбраагъ, – ихыит, – сандықк* гылауп, – ихыит, – асандық, – ихыит, – сандық дыук гылауп, – ихыит, – ацыпхы, – ихыит, – ацыхька иыкнахауп, – ихыит. – Унены ацыпха аакныхны, – ихыит, – асандық ацыпха лафатцаны, – ихыит, – уха лахаккны, – ихыит, – асандық харттгы(?), – ихыит, – убаскан иыубап, – ихыит, – иаха агәгәара(?) злоу, – ихыит [адауы].

Аныи [Сасыркәа] асандық адына(?) илағамтқакәын, ихыит, лаба дыук ибын, ихыит, ацыпхы ана иағатқаны, ихыит, асандық илағатқаны, ихыит, дылатқхан(?), ихыит, асандық анааттыи, ихыит, акапак* җхатт, ихыит. Ағнауытқака, ихыит, ахәа етқақсаны, ихыит, ағнауытқака итан, ихыит. Асандық акапак анхаттыи, ихыит, ахәа аапырхан(?), ихыит, уырт уыс иыкаит, ихыит, уа дахамгылзыит, акгыимыхт. <...> «Уыгы саузамыргыит» ихыит, «уыгы салгыит» ихыит [Сасыркәа]. Уыи ахәагы дацәынхыит.

Уыжәы уыиашьтахы, ахәа, дыцсыит, уыи [адауы] уаа азы далацсыит, агыигы [Сасыркәа] еманы, имамлақбатағь* дықәылны дааны, имамалқбатағ даны, иыуаа иалиыргаанза, уырт ирыхыушыз рыхт, ихыит, иалгыз алт, ихыит, иалымгыз алымгыит, ихыит.

Иан, дықәылны дааит, ихыит, Нарт Сасыркәа дааит, ихыит, иан Сатныи-Гәашь ләы.

– Сан, Сатныи-Гәашь, сар саиха хатқа гәгәак адәы дықәыума? – ха длазтааит, ихыит.

– Мамоу, мамоу, нан,.. <...> (уыи апасагы длазтаан), – дыкамьи, – лхәан, ихыит. – Нангы, нангы уысгы азә дақазап, – лхыит. – Иаухәыузыи? – лхыит, ихыит.

– К'ох, са саиха даигыны, дыгәгәыны азә дақаны, – ихыит, – сар адәы сзықәы, – ихыит, – дызакәы сабхәарыуп! – ихыит.

– Уакәыт, нан, – лхыит, – уыи уар уатқкыс дыгәгәыуп, – лхыит.

Сатныи-Гәашь лахышьехаба Хымкәараса лыхызын. Хымкәараса лыца, Хымкәараса лыхызын Сатныи-Гәашь лахышьа, Хымкәараса лыхызын. <...> Уыи Хымкәараса лхатқа Мард-ица Мардасоу ханы дақан, ауаф дыу, Мардасоу иыхызыны азәы, иыцы дыкаит, ихыит. Кәбыина ханы з-дыук леуыт, ихыит. Кәбыинағь, ихыит, давалын демдон, ихыит.

– Уар, нан, – лхыит, – уар уецшгы азә дақазаап, аха, – лхыит, – уыйкәатц, – лхыит, – уый уар уатцкыс дыгәгәыуп, – лхыит.

– К'ох, – лхыит [ихәеит], – сар сатцкыс иыгәгәаз ауоы, – ихыит, – дақаны, – ихыит... <...>

– Уый сар сахышьаца, сахышьаца иакәыуп, – лхыит. – Са сытцкыс ехабыу дылцыуп, – ихыит [лхәеит], – уый уар уаиха дыгәгәыуп, – лхыит. – Мард-ица Мардасоу иыхызыуп, – лхыит.

– Уый дызымбыр гьақалам! – ихыит.

– Уакәытц, нан, – лхыит, <...> лхыит.

– Дабазбыи? – ихан, дыikyит.

– Дабыубо (ацхьан иысхәыз ахыыз аденыз*), 33дыук леуыт, – лхыит. – Ас уый аз3 дыу, аз3 дыу афы угылны, – ихыит [лхәеит], – аз3... <...> уаа унены, – лхыит, – уый даауыт, – лхыит, – азәы, – лхыит, – еыуоак даауыт, – лхыит, – анахь азы ахьаау афыныи, – лхыит. – Аеуао иаауо иееы, иееы ацсыц ацынтықәа иыртыцо адыуман*, – ихыит [лхәеит], – акк анахь ицыут, аккы анахь ицыут, адыуман далагылны даауыт, – лхыит. – Уыбрыи иакәыуп, – лхыит.

Аныи дыцыит Сасыркәа. Аныи аз3афы, ацильанафы дгылны дызыпшыз, сабах намаз* нықалыи, ихыит, азә даауыт, аха, ихыит, уыо дыук даауыт, ихыит. Ё-дыук дақәтәыуп, ихыит, ацынтықәа иыркылкьо анахь ицо, арахь ицо, ихыит. «Уао дыук даауазаап» ихан, ихыит, дааин дааиывагылны, ихыит, аныи Мард-ица Мардасоу, ихыит, Нарт Сасыркәа, ихыит, – Сальам альеқәым! – ихәан, ихыит, Сасыркәа сальам иыитыит, ихыит, Мард-ица Мардасоу, иахышьаца [иан лахәшьаца]. Ианиытгыи [асалам], Сасыркәа исальам гыиым-иымхт, ихыит, исальам гыиыимиымхт, ихыит. Даниывыс ифанынеха, ихыит, [Сасыркәа], Гыдаз <...> апкаоҳаны акамчы лаарханы(?), [Мард-ица Мардасоу] дыиысын, ихыит, иашьтахьынтәы, еыхәтцәыла диыст, ихыит, еыхәтцәыла диысын, ихыит, аныи, ихыит, иар дызықәтәыз аеы, ихыит, агәхьаа гьамкыит, ихыит. Дагьамбазыит, ихыит, Гыдаз ахәцә иықәтәын, ихыит.

– Ааи, абаацс, Ѓыдаз, иаҕаутцозыи! – ихан, ихыит, бидаха* аҕамчы ааиырхын, ихыит, бидахан аҕаақхан, ихыит, тақрар* [Сасырҕәә] [Мард-иҕа Мардасоу] дыиыст, ихыит, ғана дыиысын, ағәхьаа ғыиымкызыит, ихыит, аныи дахьиысыз(?) иыгәхьаа ғыиымкызыит, ихыит. <...>

– Б'ох! – ихыит. – Арыи сабаҳ* азахан кәыбракк, – ихыит, – ааҳасны(?) ҳаккыит! – ихыит Мард-иҕа Мардасоу.

Ишьапы аашьтыихын, ихыит, иышькыл иаакылыихын, ихыит, инаппы аадәықәыитцын, [Сасырҕәә] иыегғы иаргғы аанккылны, араа ашькыл илақәтцан, ихыит, ишьапы лахатцаны, ихыит, иґыныихыит, ихыит. Ѓыдаз дацрыхыут, дацрыхыут, аха анаантәыи дагғызбжьымтцт, ихыит. <...> [Мард-иҕа Мардасоу] ашькыл дылтагылны дыдәықәылт, ихыит, [Сасырҕәә] дыцо, дыцо(?), аха ағәхьаа ғыиымкыит, ихыит. Сасырҕәә дгәәкт уаа, ихыит. <...>

– Аа, абаацсы, – ихыит, – уар, – ихыит, – патла, – ихыит, – патла! – ихыит, Нарт Сасырҕәә [Мард-иҕа Мардасоу] патла иымыихыут.

– Патла змааныгузыи?

– Абрыи аены абра уаар, абра уареи сареи ҳаибашьыут, абра, апатла, ҳаисыут, ҳаисыут, ҳаиқәпыут, ҳаисыут иамааныуп, – ихыит. – Патла, патла! – ихыит, <...> аразкы цәґа.

– Патла, патла, иыумыу, иыутахыу апатла уымаз, – ихыит аныи адыу дахьақәтәыз.

Ѓыдазгғы, агғыгғы дангәәк, абыржә, <...> – Хафтак ашьтахь, – ихыит, – араа ҳаиқәшәыут, – ихыит, – апатла иыстахыу арыиакәыуп, – ихыит [Сасырҕәә].

– Иыутахыу уымаз, – ихәан, ихыит, днауиыжьын дыцыит, ихыит.

Апҕааҕханы Сасырҕәә даан иан лґы, <...> дааит, ихыит.

– Иаҕалазыи, ас азә даҕаны иышпасабымхәоз уажәыраанза?!

– О, улым, уыи уар уатцкыс деҳабыуп, – лхыит. – Уытцкыс дығғәыуп, – лхыит, – Мард-ица Мардасоу иакәыуп, – лхыит. – Уыиакәыуп, – лхыит.

– Аиҳабыра са сыитозар сыинаалыут, – ихыит, – сиыцныкәыут, – ихыит, – аиҳабыра са исыиымтыр сағыицныкәом, – ихыит.

– О, улым, уар уатцкыс дығғәыуп, – лхыит, – уар уатцкыс деҳабыуп, – лхыит. – Сахышаца иакәыуп, – ихыит [лхәеит], <...> – деҳабыуп, аиҳабыра уа иыуцәыигыут, – лхыит, – гыуыицтам, – лхыит.

– Исыимтар, гыакалам, – ихыит, – исыиымтар сеи-сыут, – ихыит. – Апатла иымданы сааит, – ихыит. <...> – Уаа ҳаикәшәыут, – ихыит. <...> – Арыи дыз-лаҗасырхыуша, – ихыит, – аккы сабхәаракәыуп, – ихыит, иан лзаҳаны – Сатныи-Гәаша.

– О, улым, – анс лхәан, ас лхәан, – Гыакалам, – ихыит. – Уыиакәзарыи, – лхыит, – уыҗеы атцыхәа, атцыхәа зака хәхәыц амоу аккара, – ихыит [лхәеит], – азиль* катцы, – лхыит.

Гыидаз атцыхәа зака хәыц амоу аккара азиль каи-цын, иадыихәалт иеы атцыхәа.

– Уыбрыи дахьяаиуа, иахьяиухәаз ағы, – ихыит [лхәеит], – ажра катцаны, – ихыит [лхәеит], – агәафа утагылны, агәафа утагыл, – лхыит, – даины дануы-вслаакы, <...> днацшы-аапшуа, уар унеин утагыл, уыибазом, – лхыит, – дуывыс иҗанынехалак, – «аа, (иыхыыз схаштыхт уыжәы), Мард-ица Мардасоу, аи-хаба...»

– Аа, – ихыит, – Мард-ица Мардасоу, уареи сареи апатла емаадыит, араа ҳаисыут, – ихыит, – уышәыны уымыцын! – ихыит [Сасыркәа].

Азилькәа иыман, ихыит, ддәықәлын, ихыит, ды-зықәтәыз аеы ыстаабжъаран, ихыит, Мард-ица Мардасоу дызықәтәыз аеы, ихыит, ыстаабжъаран, азильбжы анаҳаи, афстаа, ихыит, иеы ганха идәы-қәылт, ихыит. Дахт, дахт, аха гыамыут, ихыит. Нарт Сасыркәагы дыиасын дыцыут, ихыит.

– Аа, Мард-ица Мардасоу, уареи сареи апатла емаа-
дыит, ара хаисраны хакаит, хаисыут, – ихыит, – апат-
ла емаадыит, – ихыит, – уышэыны, – ихыит, – уабы-
цо, – ихыит, – уаангыл, хаисыут! – ихыит [Сасыркэа],
иашьтахынтэи диыкэыбжыырган(?).

Мард-ица Мардасоу, ихыит, ауаф игэы даганы,
ихыит, иеы ашькыл дангылны, ихыит, агэрақэа ккы-
ны, ихыит, иыге аха данаха, ихыит, иыге абга цыи-
тэыит, ихыит. Иыге ыыстаабжыарамзыи, абга цыи-
тэыит, ихыит.

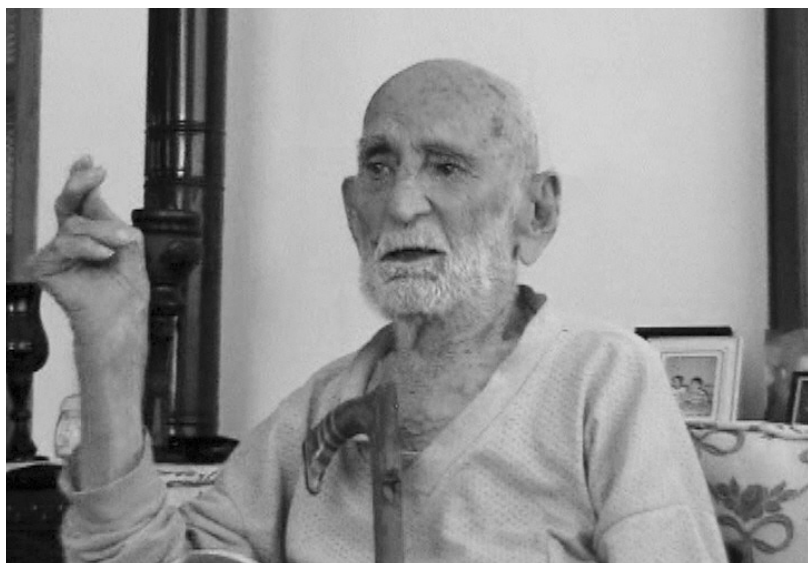
Уыи [Сасыркэа] иан уыс иалхыит, ихыит: – Убас
дандэыкэлалаак, данцалаак, абас уиыкэыбжыыргыи.
Уысканы иеы даангылны, ае абга анцыиттэалаак,
адгылае длазаанза, кырузыкатцозарыи, икаутцыит, –
ихыит [лхэеит] – икауымтцарыи... <...>

Дыихызын, анс аныихыи, ае абга анцыиттэыи,
[Мард-ица Мардасоу] дкахан, ддэыкэылт. [Сасыркэа]
иахэа аатыххын, ихыит, иыхэыды хаисыит, ихыит,
иыхэыд хаисыит.

– Уар иыхэыд анхауттэалаакы, – лхыит иан, – лхыит,
– уыи дызлааз(?), – ихыит [лхэеит], – аззы уавылны
уышцо, – лхыит, – уыбраа, – лхыит, – банакафэы уне-
уыт, – лхыит. – Абана абас енаа-лот ахэқэы, – ихыит
[лхэеит], – еидатцыут, – ихыит [лхэеит], – еиналыут,
– ихыит [лхэеит], – ианааидытцлаакы, уыбжыалны,
– ихыит [лхэеит], – улыбжыкыан, – ихыит [лхэеит],
<...> – уахынабжыысуо, – лхыит, – ладарак ыкаит, –
лхыит, <...> – уаа итагылыуп [ионы], – лхыит. – Аныи
иыцсыз иыхэада, аныи иыхэада нхаухлаак, – лхыит,
– иыхэада уаа иныумыжыын, уаа, игыны, – лхыит, –
иан лгэар иыкэытцы, – лхыит. – Иан амныи дамшыаат,
– лхыит, – [лычкэын] дзыцсыз лдараат, – лхыит [Са-
тныи-Гэашыа].

– Бзыиуп, – ихыит.

Апкафхан дцан, аныи [ахэқэа] анааимкыоз дыл-
быжыкыан, данлыкэгыл, ихыит, иан, Сасыркэа, Хы-
мараса, Хымараса, иан агэар дыкэқэын, ихыит.

*Ажэабжьхэаф Ауқәысба Садеттүн
(Тырқәтәыла, Ақбалық ақыта)*

[Мард-ица Мардасоу] иха, иха рбылгыны лтаитцыт, ихыит. Иха рбылгыны, агәар ладарын, ихыит, агәар иылтаитцан, ихыит, иан даныцшы, ихыит, лыцы иха, ихыит, кәымпылны илаит, ихыит.

– Аа, Сатныи-Гәашьа, <...> бзыбзиамхаат, – лхыит, – сыцы дацырыбхт! – лхыит, иха нылбыи.

Иаргь [Сасыркәа] иашьтахька дгъажьын дааит. [Хьымкәараса] лыцыгы дыцсыит, лычкәынгы дыцсыит. [Сасыркәа] аоны дааин, [Сатныи-Гәашьа] иакалыз, [Мард-ица Мардасоу] [ихы] шытыхны изыи-гыз загыхыит, ихыит. Уыи далгыит. <...>

Иытгагь сазхәыцуа салагарыи, иытгагь акаит, аха...

[Сасыркәа] иеы Гьидаз ахьызын, Гьидаз, <...> иеы Гьидаз ахьызын, иафоз, иамны*, иафоз цырын, рхыит, цыр. <...> Иамны иакарцгуз адыр акәын, рхыит. <...> Ахьыз Гьидаз акәын, ихыит. Иар цьар дцын данаалаакы, ихыит, <...> дыцын данаалаакы,

иҳыит, ҫымыш-хымыш, иҳыит, аҫбаба анабалаакы, ианааҫсалаакы, иҳыит, <...> иыҫны, иҳыит, иҳыит, х-катк* ехагылан, иҳыит, аҫны арыирахыала даа-ин даагылны, Ғыдаз аанккылны, иҳыит, иыршәын идәықәыитқон, иҳыит. Аҫн ақәқәала, иҳыит, наҕ иа-харуаан, иҳыит, наҕ илазаанза, иҳыит, дыңыны уаа, иҳыит, аҫақа днатдагылны, иҳыит, Ғыдаз аанкыл-ны, бидаха идәықәыитқон, рҳыит. Хынтә абас иыҫны иахаи-гон, иҳыит. Үсшәарас иамаз уыиакәын, иҳыит, уаха үсшәара амазамызт, иҳыит. <...> Аҫсышәон, иҳыит, ашәтахы.

10. САСЫРҚӘА (3)

[нырцә-аарцәла дышиз, амца шааигаз]

Нарт-ица Сасырқәа ажәлар иырдыруо азә иыкәын. Сасырқәа иаба, уажә, аффедрсиниз*, уажәы Сасырқәа иаба...

Нартәа шәҫык ықан, шәҫы-хаанак* ықан нартәа... <...> Роура дыгуны, рыбызшәа бзыианы иықан. Нартәа рыҫзаҫынтә(?) азәы, уаҫ дыук дырылытқт, кааматк <...>. Уаҫык дрылтын, абарт нартәа <...> «уара, абрыи ауҫы акгы дагьаҫым, <...> абрыи хьчаҫыс дҕахтып, нартәа рыхьча» рҳан, хьчаҫыс дҕартцын, арха ианыҫыхәналаакы, аҫада ирацәаны ичықьны, пышәтны(?) иықан, рҳыит. «Абра днагы-ны, абра <...> даҳартәарыи, араҳәқәа <...> иахтарыи, уыбрахь идәықәыитқап, ианаауа «оорыи» иҳәыр иаангылып уа, ианыиҫахыу аҫынза иаангылыут» [рхәеит]. Ашәтах «ууаит» анырҳалак, иеыжәлоны(?) ицоны. Иаргы аҫны иыман, адәны иыман дынхон, дақан. Убас иҕартцыит нартәа. (Рыхьча иыхьыз сыхаштыит уажәы,.. иыхьыз сыздарам.)

Аныи хьчаҫыс даныҕартца ашәтахы, ачаи рыжәуа, нартәа шәҫык ықамзыи, ҳааныпхьаза заггы азәы анобатла* дырбон, шьобжьонла иыхәхәы ргон. Аб-

жъаапны даауан, иыфны дықан, рхыит. Шьобжьон-ла иыфны(?) иыхэхэы ргон, иыхэхэы ргон, ихыит. Шөфык ыказарын, <...> дырбон, драхуан. <...> Нартаа рыхъча мышкала анабыт ззааз иыхэхэы гыны, «уаа, <...> (иыхъыз ханы) уыхэхэа ара иыкаит!» рхэон, иыхэхэы иыфон, иыгуон. Уыи уыс шыадатны* иыман.

Нарт Сасыркэа иан Сатныи-Гэашъа лыхъызын, Сатныи-Гэашъа. Сатныи-Гэашъа афры(?)* лзааит. Уыиашэны [ахъча] иыхэхэы агры Сатныи-Гэашъа илыкэшэыит. Илыман дыцын, иыхэхэы лыман днен, ахъча дахышътаз длырцшын(?), аха иуазиат* лгэамцхыит. <...> Пхъыз ибон, иуазиат <...> анылбыи, «ааи, анаассын!» лхыит, «арыи дысыраапшыр, ма аккы ецшыу аккы калыут» лхыит.

Иыхъыз лхэан, – Уыхэхэы, – лхыит, – абра абрыи атцлаф иыкнахауп! – лхыит.

«Уанаапшлаак, уыхэхэы иыф! ханы нахэаны», лхыит, «сгыбжьны сцап», лхыит.

Иыбжь иыргын [лыбжьы лырган], – Уыхэхэы, – лхыит, – абрыи атцлаф иыкнахауп, – лхыит, – уанаапшлаак крыф! – лхыит.

Даагыбжьын лфыналхыит Сатныи-Гэашъ, Сасыркэа иан. Лмамакът* ахъ дыцыут, лыфнахыи дцыут.

Аныи [ахъча] иуазиат даналгыи, <...> [Сатныи-Гэашъа] дыгыбжьын лфаныналхыи, <...> длаихъын, <...> (Уажэ арыи ишыкалаз сымхэарыи,.. апаса иааз ауаакэа¹ арыи, арыи амаада* гырасымхэыит, иыцхашыырыуп азыханы гырасымхэыит. Уыжэы ишыко схэыут. Убыскан аахыс сыгэа иалаит, аха азахан, иысзымхэаз. Уыи уаатэыи, уыи ла дшылцыз <...> азыит(?), аха ишакалыз(?) са иысзымхэыит.)

Даагыбжьын лфаныналхыи, – Аа, Сатныи-Гэашъ, илаиуыит, илаиуыит! – ихыит дахыццэыз <...>.

«Илаиуа закэызыи збап» лхэан, даахэын, даангылан даныфадшыи, рхыит(?), ажэфан иханы, ихыит, <...> иышнеуаз лчанта* илакэтэыит, илыкэтэыит.

«Ааи, анаассыныи, ааи, анаассыныи, сыикъашыит, уымбои!» лхэан, лар Сатныи-Гэашъа <...> афакъаха

дылатэын, лчанта илақэтэаз ашэылт-мылтқәа иааи-
зылга-ааизылган, илалган <...> длатэын, лахэ итыл-
шыит, рхыит. Лахэ итылшыын, иаалрыцқяхын лҕы-
лалхыит.

Уый иакалаз, данлеи, Сасыркәа дагъымызыц, аха
«абас сыхът, абас сыхът» лҳан, иылмахахэыит. Уый
акшакалоз лдарт апхэыс, дкәышымзыи. Акшакалоз
лдарын, пытк ашытахь дыцшын, <...> Сасыркәа диын
<...>, – Харшыыит, – лхыит, – харшыыит, – лхыит, <...>
– рхахәқәа ккны, – лхыит, – амфан игылоп! – лхыит. –
Ха ханырбалаак, – лхыит, – хахәла харшыыут, – лхыит.
– Сан, <...> бымшәан, сар сыкаит, – ихыит², <...> –
сыбмырбашын, – ихыит <...>.

Лыгәгәы гәгәахын... <...>

[Нартаа], – Иаабгаз дзакәыда? – рхәан, иыфны-
иакааит. <...>

– Аккы шәымхан! – ихыит <...>.

Ауаа инез ишәын, <...> дрыман иааин, иыфны даа-
ин Сасыркәа, [иан] дылаазыит, дыдыухыит.

Уыиашытахьа Нарт Сасыркәа аеёы иыман, еёыкы,
аеёы иыман. Иеёы Гыдаз ахызын, иыеёы Гыдаз
ахызын, дақәтәан дныкәон. Ныкәары дыцыу-даа-
уа далагыит. <...> Иыуаажәлар загь иымман дыцыит.
Ана дықәылт, ана дықәылт, ана дықәытцын, уыскан
ақәыларә <...> иыкан, кырзылшоз кыркаиқаитцон.
Изымцоз <...> дықәтәан, са сепш иыказ.

Ашытахьа (уажә иысҕабыит иысхәоз...), <...> қәы-
лыры дцаны дшаауаз, қәылыры дыцаны даан, Са-
сыркәа қәылыры данцалаак, фымыш-хымыш даан-
хон, ҳафтак* даанхон, дықәылуон-дықәытцуон. <...>
Ақәылыры данцалаак, икамчы, икамчы абас иха
иаатцаргылны, ихыит, иха инатцаргылны акәын
дшыцәоз, рхыит, дышьталан дыцәазомызт, рхыит.
<...> Икамч иха иатцаргылны дыцәон, рхыит. Уаха
цәара иымазамызт. Убас дыцәын, дқәылны-дқәытцны
даналаакы, иуаажәларгьы рехабацәы, аихабацәы ауаа
хатәрақәа рылазаарын нартаа, уыртгьы <...> иаргьы

<...> дахьнелъаагъы <...> қәылыры дыщызаргъы иа дықәылуон, иа дқәытцуон, иааигоз иыигоз(?) ант <...> иыуаажәлара...

Аныи а́уха дшыщәыз, дааин дышъталан даныщә, Сасырқәа иыуаажәлара «уара, арыи», ихыит, «хәхь-цалаакы хәпыхьқа адына игыут, адына ааигыут, харгъ <...> абрыи дааин данышъталалаакы» рхыит, «хәхә-хымыш дагыщәам» рхыит, «дзаацшзам» рхыит. «Даныщәалаак хәр хәцап» рхыит, «харгъы хәқәылп» рхыит, «аккы хәхтцап» рхыит, «харгъ аккы аагап» рхыит. <...>

Абас картцын, данышътал, <...> дышъталан, а́уха <...> дыцәт. Цхыбжьон калыит. <...> Иан дгәы́куа далагыит, ихыит, иан дгәы́куа далагыит. <...> Ант иа данышътал, дар, ецәа-шәфык(?) ы́камзыи, иықәытцт, қәылыры иықәытцт. (Уыи схаштыит уа, уыи ацаса.) Иқәыларә-иқәытцра ианцеи шытахыи, иа даацшаанза иан <...> дыгәакаит, рхыит. «Абрыи дысмыраацшарыи уатцәы иашыцәа цъар ицаны акы руырыи, итахарыи, ауфы дыршырыи, ауфы дыркырыи, гәыбган са-иыргыут» лхыит, «дысраацшып» лхыит иан Сатныи-Гәашьа, «дысраацшып» лхыит.

Длазхәыцын, дылраацшырыи иаха иыбзаины илыпхәзын, <...> дышиашаз, дшыщәыз (аместә лышъан апхәыс, Сатныи-Гәашьа), лместә, ларгъа мест аалышьылхын иаанылккылт. <...> Ашә аарттны, – Нан, Сасырқәа! – ханы лыбжьы налыргын, лместә ыршәын идәықәылтцын, ашә ахь идәықәылтцын, ашә аалыртыит, ихыит.

– Хәи-хәи, хәи-хәи, хәи, иыкалазыи?! – ихәан, ихыит, дышәыит, ихыит, <...> аихатәы сқамқәа загъы адгъыл иытцыицалын, ихыит, <...> – Сан, иыкалазыи? – ихыит, данаацшыи, ихыит, лместә ибыит, ихыит. – Хәи, сан, сан, иакалазыи, бместә ара иакаит? Иакалазыи, иакалазыи?..

– Нан, иеаиым акагъакам, уымшәын, – лхыит, – акагъакам, – лхыит, – иыбзәроуп, – лхыит, – уырхыызгзарц заҳаны иысхыит, – лхыит.

– Иакалызыи? – аныихыи, – Уар уаныцә, шәфык ауаа рыгедырхазырын*, қәылыры ицыит, – лхыит. <...>
– Арт ицан иқәылны акрыхырыи, гәыбған сыутар ҳа сшәын, – лхыит, – гәыбған сыутар ҳа сшәын, – лхыит³, – уысраацшыит, – лхыит. – Сан, сан, иыбзыиан икабтцыит уыи! – ихыит. – Сан, иырласзан, – ихыит, – Гыдаз, – ихыит, <...> – иырласзаны, – ихыит, – иамк* нкацый, – ихыит. <...>

Аиам калтцыит.

– Иама катцы, – ихыит, – сарггы, – ихыит, – сарггы иырласны, – ихыит, – қанқашак* сзыкатцы, – ихыит, – қанқашак сзыкатцы, – ихыит.

– Бзыиоп, – лхәан, иан дехан дөагылт, ихыит. <...>

Ақанқаша – абәаныфа.

– Иырласны сыхәхәы катцы, – ихыит, – қанқашак сзыкатцы! <...>

<...> Ианггы иынхалтцын, <...> ақанқаша аалуын, ипыцхо абыста (быстан ихаман уысканы) аишәа иықәтцаны, илыман дааины...

Дынлыдгылыит. Дынлыдгылан, – Сан, бымшәын, – ихыит.

– Иыкаузыи, нан? – лхәан, – Хаидтәылны крахфыут, – ихыит, – хаидтәылны кырахфыут, – ихыит. – Нан, – лхыит, – уыуаажәлар ицыз, – лхыит, – урыхъзыи, – лхыит, <...> – машәырк(?) камландаз, – лхыит. <...> (Акәардә, асамыкә ҳаны, акәардә рыман апсуаа, ағәы иалхны, ас акәардә, иақәтәоны.)

– Кәардәк быман бааи, – ихәан, ихыит, ианыи-мыгузыи, ихыит, акәардә лыманы дааин, дналыдтәалт [днаидтәалт]. <...>

Аныи ақанқашаггы, быстык луын, ихыит, иышшы-зыи иыкоп, ихыит.

– Сан, бнаппа аркы, – ихыит. <...>

– Нан, бзыиыуп, – лхәан, лнаппа андәықәылтцыи, абыста ианналалкы, ианнақәлыргыл, лнаппа ааныи-кылын, абыста илалаигәыит, иан лнаппа абыста ила-лаигәыит.

– Аи, нан, сыуббылыит! – лхыит.

– Сан, иысхэо ажэа(?) <...> [атак] ииашан икаб-
тцозар, – ихыит, – бнаппа аусыжыут, макэымзар
иызбылуыит, – ихыит.

– Иуасхэот, иуасхэот, – лхэан, лнаппа аалрыцкьан,
– нан, уызсазтаауазый? – лхэан, – Сан, – ихыит, –
сан, саб дзакэыда, – ихыит, – сызхылтцыз, – ихыит,
– дзакэыда, – ихыит, – дсырдар, – ихыит. <...> – Нан,
– лхыит, – уар нартаа рыхьчак дакан, – лхыит, –
абас дакан, абас дакан, – лхыит, – уыбрыи, уыбрыи
уыицыуп, – лхыит.

– Сышпыицахый? – ихыит.

– Уый иыпхашьарыуп, уаламцэажэан, – лхыит. –
Абас, абас иыкастдаз, – лхыит, – абас кастцыит, абас,
– лхыит, – уыиашьтахьгы уар уиыит, – лхыит. <...> –
Иаргы Нарт Сасыркэа иыхызыуп, – лхыит. <...>

Иалхэыит⁴.

– Бзыиоп, – ихыит. <...>

Нас уажэы, аныи ақанқаша рфын, аныи лнаппа
рыцкьан, лнаппа рыцкьан, ианиалхэа загьы, иыкаи-
ттарыи, – Бзыиыуп, – ихыит.

Гыдаз дақэтэын иыуаажэлар драшьталт, ихыит.
Гыдаз дақэтэын данрашьтал, данрашьтал, иан
Сатныйи-Гэашьа длатэын, аптас аалыхэт, ихыит, ана-
маз лкыит. <...> «Сычкэын Сасыркэа иыуаажэлары
акырмышькэаны <...> ишыкоу дырхьыгзыи» ханы,
адоуха калтцыит, ихыит. «Ақәқәы, ақәқәы аруы(?),
ақәа аицэы ақәа аууы» лхыит, «ассы аицэы асы аууы»
лхыит, «рха иамхэан» лхыит, <...> «дырхьыгзыи»
лхыит. Адоуха калтцыит.

Шьхаки иықәны иышцоз, ашьха агэақьханы ама-
цэыс аадэықэлан, асы, ақәқәы <...> ашьха иықәна-
кыит, ихыит, иыуаажэлар иыицыз загьы. Иаргыи
апқафханы,.. <...> илашьцыит, ихыит, арха иықә-
наккын, ихыит, ашьха иықәнаккын, ихыит, <...> амца
рзекэымтцо, ихыит, <...> иышгылаз, дыфрылагылт,
ихыит.

– О, салъам альеқәым! – ҳа ихәан, ихыит, салъам рыитыит, ихыит.

Ианыпшыи, Сасырқәа дырхъзыит. Сасырқәа иысальам гыимрымхт, ихыит. <...> Гъанагъы(?)*, – Салъам альеқәым! – ихәан, ихыит, гъанагъы салъам гыимрымхт, гыимрымхт исальам. <...>

Хабыжъчкәын хан иыхъызын, ихыит, Хабыжъчкәын, <...> днарга-аарго, <...> иырльасны иықартцо рзыкаитцон, ихыит.

– Хабыжъчкәын, ара уааи! – ихәан, ихыит, <...> Хабыжъчкәын дааит, ихыит. – Уар, арт иыртахыу уразтцааи, иыртахыу закәызаалакгъы иқастцут, – ҳа ихәан, ихыит.

Хабыжъчкәын даагъыжъын, ауаажәлар рығе дааин, – Уар, арыи иыихәо абрыиакәыуп, иышәтахыу икаитцут, – ихыит.

Хабыжъчкәын дааин ант дразтцаанза, ихыит, иар [Сасырқәа] ихтыц, ихыит, ихтра аатыихын, <...> ахымца иыман, ихыит, аеыц-аеыц-аеыцҳа данас, ихыит, лашыцан(?), ихыит, адыунеи лашо иалагыит, ихыит, амца еёқьо, ихыит, аныи дыцшыи. Амца, <...> акауа*, акауа ханы уыи азыркуоз, акауа ханы акықан, акаукгъы аёекын, иаиыркыит, ихыит. Хабыжъчкәын дгъыжъын дааин, ихыит, Хабыжъчкәын уыс еихыит, ихыит... <...>

Адау иахъ дыцыут уажәы, адауы дрыздарзом дара. <...> Атәымжъыжъха иыхъызын, ихъыыз Тәымжъыжъхан, ихыит, ддауажәын, ихыит, ахәхәқәак днархацан(?), ихыит, <...> мца-лашарак ибыит, ихыит.

– Амна дыцаны, амныи амца ҳзааигарыи ҳаеҳарыцхыут, макәымзарыи ҳаегъырцхам иымц ицъыба итыихуала, амц ҳаегъырцхам, – рхыит.

Аныи Хабыжъчкәын дааин, – Иырхәозыи-агъыиуазыи? – ихыит [Сасырқәа].

– Арыиакәыуп, – ихыит.

– Иабакоу уыи? – ихәан, – Ана иыкаит, ара иыкаит, – ихәан, днарпшыи ииырбыит [Хабыжъчкәын].

Гьидаз [захъзыз] иџы алымхақәа дырыбжъагылан, ихъит, даныпшы, ихъит, оо-оо, ахәқәа иырхагъыжъын(?), ихъит, лашарак ибыит, ихъит.

– Иызбыит, – ихъит, – иызбыит, – <...> ихъит. – Хабыжъчкәын, – ихәан, – Ааи, – ихъит. – Уар, арыи иџаиыу акгъакәым, – ихъит, – ихарыуп амамалкъатаџ, – ихъит, – са сцын сзаарыи ара, – ихъит, – азәы гъыиыздарам, – ихъит, – сцаны сзааома? <...> – Са саанза, – ихъит, – арт сыуаажәлар, – ихъит, – сашьцәа, – ихъит, – ахьта иыумырпсын, – ихъит, – арыи ашьха, – ихъит, – ашьақарқәа амаит, – ихъит, – ацшақәа ахьымааиуа, асы ахьымлеуа, ашьақарқәа амаит, ихъит. Арт ауаа ашьақарқәа рџы игыны, – ихъит, <...> – убыс икәтцы, – ихъит. – Сар уа саары, сьмаарагъы бельльым*, – ихъит, – са иысымпшаат, – ихъит <...>.

Гьидаз ақәакъа дасын, амца ахьыибаз дцыит. <...> Даргъы, аныи ачкәын [Сасыркәа], иыихәаз ала, ашьақарқәа ахьыказ инеган... <...>

Гьидаз <...> [дасын], дыпрын днет, ихъит, [Сасыркәа]. Даннеи, ихъит (ант дызышьтыз ауаа, ихъит, уаа адауажә дшыказ рдаруон, ихъит, амца шакыз(?) рдаруон, ихъит), уа дахьнеиз, адауажә дыибыит(?), ихъит. <...> Даннеи, ихъит, аукы, шәпакы дакаит(?), ихъит. Аказан* дыуқәа, ихъит, ықәиырғылны, ихъит, гәыр-гәыр-гәыр-гәырха, ауаа, ихъит, иыжәжәын, ихъит, иыфьут, ихъит, ауаа ршьапқәа тыхәхәот, ихъит. Днапшыи, ихъит, адауажә дыцәауп, ихъит.

– Абаадсы, Гьидаз, уажәепш акәыуп(?) ҳазықәшәыз, – ихъит, – уажәепш акәыуп ҳазықәшәыз, – ихъит, – уыҟыргәҟы, – ихъит⁵ [Сасыркәа]. – Азз аиха уыбжъы рхәычы, – ихъит, <...> – аҟера* епшыи, – ихъит, – уеырхәычны, – ихъит, <...> – уыихапырны унен, – ихъит, – амцаџ уаннелъаак, – ихъит, – са слакәын, – ихъит, – кәыстҟак ақәысхует, – ихъит, – хәычы-хәычы, – ихъит, – ҳаихапан, – ихъит, – ҳахьынзазцо ҳацап, – ихъит. <...> (Уажә адауажә итәы уа иапасшьыр, уыи ауыуп акыр, уыи акыр ауыуп да...)

Дыхатцын данаахапозааны, адауажә ихаи иышьхәаи еикәытцаны дышътан, [амца] иеа-кәыршыны, адауажә ильымхәкәа дыуыуп насы, <...> адауы ильымхәкәа цадраза, ахәы тыиан, <...> аныи данаахапозааны, ихыит, уа иакәшәан, ихыит, иыикыз акәысытгы, ихыит, <...> аххы-мышхәкәа, ихыит, апыргкәа иамаз, ихыит, ильампыпын, ихыит, адауажә ильымхә иытапсыит, ихыит, даныихапозаан, ихыит. Уыи ильымхә иынталан, ихыит, <...> кәыр-кәыр-кәырханы ахәыцкәа тыблаан, ихыит, даап-шаанза, ихыит, Гыдаз ыкәытцын, ихыит, шьхак дыкәытцын, агъи ашьха дыкәлан дышцоз, ихыит, адауажә ильымхә анбыллы, ихыит, даапшын, ихыит. «К'ох!», даапшын дөыкәтәан, ихыит, ильымхәгә ааирыцқан, «К'ох!», ихыит, «апсыуфөык ггыит, уар, <...> апсыуфөык ггыит, уар!» ихыит. <...>

Дөагылан, «арыи закәызыи?» ихәан, <...> дыпшын, ихыит, Нарт Сасыркәа, ихыит, шьхак дахатцын, агъи ашьха дыкәлан дыцыут, ихыит, икәыстагы иыман, ихыит, дыибыит, ихыит. Даныиба, ихыит, адауажә даөагылын, ихыит, ифә ааирахан, ихыит, «ффыуп!» ихәан, ихыит, псыцла дааиахан, ихыит, ифә дылтегалт, ихыит, иыеггы иарггы ифә иылтапкан, иыфныутцка ицыит, ихыит. Иыеггы иарггы шекәыз, <...> уыг ддауын насы, адауажә рхәан. Дылбаайдан, иыфныутцка данцыи, ихыит, Сасыркәа, ихыит, ахәа иымаит, ихыит, акама иымаит, ихыит, иахәа аатыихын, ихыит, акәакха, ихыит, ивакыцкәа дрысуо, ихыит, анахь дрысуо, арахь дрысуо, ихыит, адауажә иыфныутцка иыхьуа далагыит, ихыит.

«К'ох, арыи иысфыз иакәитцәкәо здарыуда, сымгәа сыхът» ихәан, ихыит, иахә лаиыркәын, ихыит, данылакыи, ихыит, Гыдаз [захьзыз] иыеггы иарггы, ихыит, Сасыркәа, ихыит, иахә дылкылкьет, ихыит. <...>

– Уар, узакәыда, уар? – ихыит, адауы [Сасыркәа] диазцааит(?).

– Сар Нарт Сасыркәа имамалкьат сеиуыуп, – ихыит Сасыркәа.

– Аа-оо, – ихыит, – уыиакэзар, – ихыит, – иыб-зыиан усархэыит(?) уар, – ихыит. – Нарт Сасыркэа иакайтцакэо ацелььанкэа, – ихыит, – ахатцаракэы ударома? – ихэан, – Иыздарыут, – ихыит, – са сгэыла иакэын, – ихыит, – аканыкайтцоз аан, – ихыит, – са сиыман дыцуон, – ихыит, – са иысиыркуан, иауиыжбуан, – ихыит, – убас иыздарыут, – ихыит.

– Иыгударуазеи, иакайтцозеи? – ихэан, ихыит, – акка аасахэ, – ха ихэан, ихыит, [адауы], – Ахэычкэы-мычкэа, ахэычкэы-мычкэа рыла халагап, – ихыит, – хар змамкэа иыкайтцакэоз ха хэхэарым, – ихэан, ихыит [Сасыркэа].

– Ахэычкэа-мычкэа иызхэартам агбакам, иызхэарто агбакам, – ихыит, ихыит, – хар змамкэан иыкайтцакэоз, иыгэгэакэан иыкайтцакэоз хэы, – ихыит [адауы].

Днапшын, ихыит, уадак аккан, ихыит, ахахэкэа екэкэымпылны(?) иышьтан, ихыит. Сасыркэа, ихыит, – Амныи ахакоу убомá? – ихэан, – амныи иаккароу ахахэкэа, – ихыит, – иаатцыхны, икэакэ(?) иаакэтцан, – ихыит, – абрыи ахэхэы иыхэныигалон, – ихыит. <...> (Бынакы дхегалыит.) Амна иган иыкэыргылны, – ихыит, – иаасиырккуон, – ихыит. <...> – Ас икэымпылны иыкэыргылны иаасиырккуон, – ихыит, – иар тцака дылбаатэан, – ихыит. – «Иауыж» ныхэалаак, – ихыит, – схахэ лаусыжбуон, – ихыит. – Схахэ, аныи уадак иаккароу ахахэ, иыца, иыца, иыпан, ана иыца, ана иыца иахькахалаакгы, дыцан, – ихыит, – ахахэ ахькахауоз датцагылны, – ихыит, хала дасуон, – ихыит. – Хала данаслаакы, ахахэ цыххаан ицон, – ихыит [Сасыркэа]. <...>

– Арыи ахахэ цыхххаит, иызхэартозыи, иызхэартозыи, изакайтцазыи? – ихыит [адауы], <...> Нарт Сасыркэа диатцаауот, ихыит.

Нарт Сасыркэа уыс ихыит:

– Арыи сааламлыкыгуп*, арыи уха ианаслаак, уха гэгэахыут, акы уагыацэшэом, – ихыит, – ихэартоп, – хан ихэан, ихыит.

Ааи, уыи <...> и́картдыит, и́хыит, иалагыит, и́хыит.

– Уа́ха иа́каитцозыи? – и́хыит [адауы].

– Уа́ха иа́каитцакэоз рацэоп, аха... <...> – Гьольк* ы́кан, – и́хыит, – гьольк хаман, ха хэы агьоль, азта́кэы гэгэакэы, адыу́кэа ы́кан, – и́хыит, <...> – иыбгазара́фынза, – и́хыит, – агьоль далагылон, – и́хыит. <...> – Агьоль, агьоль, <...> итцаауот, – и́хыит. – Иантцаалаак, и́хыит, «адауажэ [Сасыр́кэа], – уеааргэгэешь! «аныи́хэалаакы [анысхэалак], – и́хыит, – адауажэ [Сасыр́кэа] ас-ас аны́кайтцалаак, «е́феы-е́феы»(?) аргон, – и́хыит. – «Аа, уа уаангыл, уаангыл, гьа́камлацт макъана!» ха и́хэон [схэон], – и́хыит, саа-ниыргылон [даансыргылон], – и́хыит, и́хыит. – Нас уы́иашьтахыы арыи хэычыуп, агьоль дыу утагылот, – и́хыит [схэон], – агьоль уалагыл, – и́хыит [схэеит]. <...> Уа далагылуан, – и́хыит.

Иы́хэдацэа́фынза даналагыла, и́хыит, – Аа, адауажэ, уеы́ргэгэаны угыл(?), уалтц уажэшьта! – и́хан, и́хыит [Сасыр́кэа], адауажэ ас ќаитцыит, ас ќаитцыит, ас ќаитцыит... <...>

Сасыр́кэагь, и́хыит, иа́хэа аатыхны, и́хыит, атцаа дыкэлын днеуыт, и́хыит.

– Аа-аа, абаацсы, – и́хыит, – Сасыр́кэа! – и́хыит адауажэ. <...> – Уар, Сасыр́кэа ззырхэоз уар уакэын, аха, – и́хыит, – уар са саи́хэагь гэгэара гыуымам, аха гыуымам, аха саи́ха хашы́ла уыгэгэоп, – и́хыит, – уызле́гыу уиакэыуп, – и́хыит. – Уажэы сха ахыу́хыут, – и́хыит. (А́хэа иыман днет, и́хыит, и́ха ахыи́хразы, и́хыит.) – Уажэы иуасхэакэо бзыиан узырфы, – и́хыит. – Са сашьтахы́гы уар <...> адэы уыкэыиз, – и́хыит. – Иысхэакэо кау́тдырыи, – и́хыит, – уыгэгэахыут иа́ха, – и́хыит. – Уажэы, – и́хыит, – сыхэ́йд ахыу́хыут, – и́хыит. <...> – Скар́кмыць унапы л́татцаны,... <...> – скар́кмыць ккны, – и́хыит, – иыо́тыугыут, – и́хыит. – Иыо́тыган, – и́хыит, – уыб́га иаакэуы́ршыут, – и́хыит. <...> – Уыиашьтахы́гы иысхэакэо иыбзыиан узырфы, – и́хыит, – уы́цсаанзагы иыу́тахыу... <...>

– Иакалыгузыи? – ҳа еихәан, ихыит, [Сасыркәа],
– Абас уынтытцны уышнеуа, <...> уышнеуа, сыон уа
иакаит, – ихыит, иыоны. – Сыон апыхька сандық*
дыук гылоп, ихыит, <...> ашәындыкәыр⁶ дыук гылоп, –
ихыит. – Ашәындыкәыр апыхька, – ихыит, – тцлак гы-
лыгуп, – ихыит. – Атцлаф, – ихыит, – ашәындық ацыпхы,
– ихыит, <...> – ацыпхы уаа иыкнахауп, – ихыит. – Ехе,
уыи аакныхны, – ихыит, – унены, – ихыит, – асандық
илафатцаны, – ихыит, – асандық аауыртуует, – ихыит.
<...> – Уха нахаккын, – ихыит, – акапақ* җахах, –
ихыит. – Уыбра, адыунеи иыутахыу загь уыбра иы-
быит [иубоит]. Иыутахыу изакәызаалакгы адыунеи
иыкәыу загьы уа иакаит, – ихыит. – Иуызго <...> уы-
ман уцап, – ихыит, – уаргь уха алуыргап(?), – ихыит.

Аныи [Сасыркәа], – Бзыиыгуп, – ихыит.

Даннеи, асындық гылоп, <...> ацапхыгы, ихыит,
аныи <...> иыкнахауп, ихыит, тцлак(?) гылоп, ихыит.
<...> Арыи ацапхы, <...> ацапхы аахаихын, ихыит, лаба
дыук иааикәиыршәан, ихыит, ацапхы лыбжәаитцан,
ихыит, ирауны, ихыит, асандық инафәекын, ихыит, <...>
асындық иырттыит, ихыит. <...> Ашәындыкәыр <...>
атцака ахәа, ажәйтә ахәа ззырхәоз <...> абас етцацсаны,
ихыит, ахәа тан, ихыит. Асындық анехытцлаакы,
ихыит, аныи ахәа етцытцны, ихыит, иырпкьаны,
ихыит, ажәфан ахь ицыут, ихыит. Апкафханы ажәфан
ахь иыкәылны ицыут, ихыит. <...>

Уа дылтапшын, иалқәытыи-малқәытыи* адыунеи
иыкәыу, адыунеи иыкоу загь уа иакаит, ихыит. <...>

– Ааи, Гыдаз, абаацсы, уыжәшьта <...> ҳауаажә-
лары иыцсыи иынхыи, <...> иыцсны иыбзрома Алах
идырп, аха Хабыжычкәын иаауыз(?) кәйтцазарыи, иа-
лиыргыит, – ихыит, – уыи кәиымтцазарыи иыцсызаап,
– ихыит.

Дықәлан амамалқьатафь дааит.

Уыртгыи [нартаа] аныи Хабыжычкәынгыи иал-иыр-
гыит, иаргыи, дықәлан Сасыркәагыи, иыоны дааит,
ихыит.

Уажә уыи уыиакаракәыгуп.

11. САСЫРКӘА

[амца шааигаз, Мард-ица Мардасоу
гызмалрыла дшишьыз]

Арыи Мард-ица Мардасоу¹, иан Сатын-Гәашь лыхьызма, иан Сатын-Гәашь лыхьзын. Мард-ица Мардасоу ҳа Ацсны, анкьа алакә ийихәоз, саб² ик'ант исаҳаз акәууп саргыи [исхәо].

Арыи даар дхатца гәгәаны дак'ан. Ар дрыцны, ар арыи қәылары ианцоу дагьыргамызт, дыззырымгоз гьыыздарамызт. Арыи иан длазтцауан:

– Арт, сан, нартаа, сашьцәа қәылары ианцоу сзырымгозыи? – ҳа длазтцауан.

– Гьсыздарам, нан, – лхәот, – гьсыздарам, нан, узырымго, – лхәот, аха аиашьа гьиалалымхәыит.

«Арыи акатқакыуп» ихан, мышк гьана* қәылары ианцыи, арыи дрымгазыкәа иахцыз, ашьха ахьта иықәнакыит. Ахьтышьра ианалагыи, ахьта ианакыи, ихынхәны гьыымааит, асы иықәнакын, абахә ахь, ашьхахь иахьцыз иаанхыит.

Арыи цьары дцан данаалагь, иара ымыш-хымыш дыцәон. Даныцәылаагьы, азәы дыираацшыр гьак'аламызт. Илешәа баацсызаарын. Иан лыкәымзар азәы дагьыизраацшамызт. «Арт ар ицыз гьыымааит» лхан, апхәыс днен дсыргылап ханы, ашьатцатә илышьаз аалышьылхын, иыршәны дахышьтаз ашә аалыртын, идықәылтцыит, дылраацшразаха. Иан лшьатцатәы аныиба, дфагылны, – Аа, абаацс, акк'алыит, сан, иак'алазыи? – ныхьыи, – Нан, уашьцәа қәылыры иахцыз итахыит, нартаа, ура урыгыуп, уцыи, – лхыит.

Нас, – Афқьаха, ара қанқашак* сзак'атцы, – ихыит, – крыфан сцап, – ихыит. (Абыста аиха абас икьатан иыруа акы, ацьықәреи шылала, иырласны, угәак'ны

иыууа акакәыуп уыи. Исаҳаз уиакәыуп, сара игыи-
сымбацт, иагысымфацт, аха.)

Уыи аак'алтцан, иыниымтцалыргылан, иангы, –
Бааи ара, краицахфыут, –ха, – крьицахфыут, – крьи-
цахфыут, – ха даныик, иангы дааин данлыдтәыл
[данидтәал], лнапы ааныикылын, абыста иалаикны
икыит.

Аныи ақанқаша ишымыи, лнапы аналала уа, – Нан,
иысзыууызыи, снапы уыблыит?! – лхыит.

– Сан, арыи сашьцәа, уа, нартаа, сара, ианцо, цъара
қәылары ианцо сзырымго сабхәаракәыуп. Сара схатца
ғәғәыуп, аха, кырсылшот, аха арт иахцо сзырымго-
зыи? – лхыит [ихәеит].

Нас ларгы, – Нан, узырымго арыиакәыуп, – лхыит.

Ан, иан ахъчеи лареи ехнахәаан, уыс длаузаап лыца.
Аныи, нартаагы аныи уыс дахык'озаха дагыртахым,
нас иаб дхазыуп азаҳаны. Иаргъ, уырт срашыцәыуп
ханы, дрыцныкәыр итаххаит, аха дара дагыргам.
Уа елыикааит иак'алаз, дзакәыз елыикааит. Дзы-
рымгоз елыикаан, иеа Гъез ахъзын, Гъедыз, <...>
дзықәтәоз иеа, еа ғәғәык дақәтәыун нас аныи, иеы
длақәтәын, иығе аха данақәтәалаак, алымхақәа рыб-
жъара дықәгылны ас днацшлаакны, абахә ибон, иага
ихарызаргы, уаанты длацшын, иыззагы ассы
иықәнакын, иыхташыуо елятәыуп ар. Амца гыры-
мам, рыгеызырцхо гырымам. Нас иеы акәақха длья-
сын, «арт са сыда уаха иалзырго азәгы дагырыммам»
ихан, дыцыит уа, иеы дасын.

Дахнеиз, – Амца шәзеқәыстыцут, – ихан (ахахәқәа
иаарханы, ас амца еқәырымтцозыи анкба), уыс амца
еқәыстыцут ҳа дналагыи, – Уара еқәыутцо амцак'ын
хағеғахарцхам, – рхәазаап.

– Иышәтахыузыи, шәышца, иышәызыозыи? –
ныихыи, – Быжъ-хәык рашьтахъ иык'о амцабз хбыут
араант, уцын уаант амца ҳзааугырыи, еқәыутцар
хағеғарцхыут, – рхыит.

Уажә аныи акы дадыргыр ртаххаит. Арыи қәылары иахцогъ аныи дагъыргам, даргъ ххатца гәгәыуп ҳа иаӀ'амыи нас нартаа. «Уцаны аныи амца ааугырыи, уыи еқәыутцарыи ҳаеҳарцхыут» нырхыи, иеа ахәда, аха дөықәгылны, алымҳақәа рыбжьараӀ'ынтыи да-ныпщыи, амцабз ибыит, уыи быжь-хәык рашьтахь иаӀ'аз амцабза.

Нас уыи аеалала, аӀәақха иеы дласын дыцыит. Уыи иеы ирацәаны абахәқәагыи иырхапан ицыут, ар-тық*, уыс җык акәын. Дцын, уаант амцабзык ааигыит иеала. Иыҗе уаа ицын, амцабз шытыхны иааигын, иа-бантааигыи³, уыи абахәқәа рашьтахьынтыи, быжь-хәык рашьтахь амцабз ааит. «Уа амца еқәыртцыз аӀ'ант, уаант иахзааугырыи, ҳаеҳарцхыут» нырхыи, ды-цын уаант иыҗе ала (иыҗе акәыуп иаау загь(?) Ӏ'азтцо, иеы, даара иыбзыины җык иыман), уаант дырхапан абнақәа, рӀанты дыцын, уыи кәыстхак иыман даан, амцабза, уа иаӀ'аз уыбрыи гыысыздарам⁴, уыбра амца еқәын, адауы еқәыитцаз акәызар қалап (уы-брыи схаштот, абрыи зөыр стаххаит, саб сиязтааны, уыбрыи гыысзак'амтцыит саргыи, есқыынагъ иыпсы тома, абрыи итыуп), нас уаант иааигаз амцабз ала арт иырцхыит. Амца еқәыитцын, рҗыдырцхын, иханхәны иааит. Аха уыи уырт ираихәаны уыбрыи гыысыз-дарам, иысхаштыит уыбрыи. Агьыртыйи иареи дара ебырхәаз гыысыздарам.

Уажә арыи ахатца гәгәарыи иара инап ақәкны даӀ'амзыи. Аныи иан лахышьаца дацырыихыр ита-ххыит. «Иа уыи, иа сара!» ихыит. Ахатца гәгәарыи емар-кыут иан лахышьаца, иангыи арыи лцы иалхәарыи, уыи акизыиуыр ҳа дшәаны гыылхәамызт, иылзоон. (Лыца Мард-ица Мардасоу, Нарт СасырӀәа иара иакәыуп, Мард-ица Мардасоу агьыи иакәыуп, аиоу, сельагет уа⁵.)

– Уыбрыи, сышбацо, сан, уа амца сабхәар акәыуп сахцо, сабхәар акәыуп, – ихан, уыи уа дымцырзаҳаны, иа уа дцын уыи акизыиуыр аиха, иары дыпсыргыи лтаххыит лычкәын.

Дыцын, уи лахышбалца акиыхърыи, лахышы дшылыштыз лдарыут. Лахышыеи лареи ебадарыут, рычкэынцэа уыс ишык'оу рдарыут.

– Уа уыцразаха, – лхыит, – ашэындыкэырык уаб изынхын, ицэынхын иак'аит, – лхыит, – уи ашэындыкэыр хыртны, уыбраанты (ахэа ха акак'азаап, уи ахэа закэыу гыысыздарам), уи ашэындыкэыр нха-утлаак, ахэа ас ажэфан ахь ицо акакэыуп, уыбраант уи тыхны, уи уыман уцар акэыуп уахцо, – лхыит, – уеыухъчырзаха, – лхыит.

Иан дышкэышыз иымдарозыи. Иара аныи ашэындыкэыр нхаитыузааны, иха нак' инастхаган ихаитыит. Ианаахаитыи, ахэа тытцын афада, «ах, сан, арыи сабыргап ха акэын, аха сагъамгыит» ихэзаап.

Уи ашытахъгы (агыи закэыз зыха?), ашэындыкэыр афныутцак'а иыбга иаитырзаханы амака, уыгы уыбга цызко акакэыуп, – Уиыгы уыбга иаутыут, – лхыит, – уиыгы уыбга иатан уца, – лхан, уи иаатыихын, уи иыбга гъаиымтыит, атцла иаакэиыршын, атцла аахнатцэыит, уиыгы уаа инышътаитцыит. – Уырт урылгарыи (дамгакэа уырт дрылгарыи, лцыгы дышкэышыу лымдарыузыи), уахцо амфака'ны, амфака'аны, ѿѿ-быхэык абас едытцыут, едалыут, едылыут, – лхыит, – уаант уыбжыысыут, мфан иуымо уыиакэыуп, – лхыит, – арыи дыгубырзаха уахцо, арыи амфада мфа гъуымам, – лхыит.

Нас, – Сан, иашан ихэа, – ихан, – Иашан иуасхэыут, уи абахэқэа абас ианааидылуо, ианааидытца уеақэыршэан уцыр уцыит, мамзар уахъ уаргыи уагот, – лхэазаап.

Иеыи иарыи ецэажэыут, иеы дацэажэыут. Гъадыз акэызма иыге ахыз?.. Гъадыз акэын, рхыит(?).

– Арыи абахэ ак'ант сыиасны сахцо сыугыр акэыуп, – ахыит, ихэызаап.

Ае акэақха икамчала дласын, абахэ ас иааималны ианааимытцозааны дыбжыалт. Аеы дасын даныбжыытцуозгы, иыеатцыхэа бжыхызаап, иара дыб-

жыыттыгана. Неиса*, арыи ууи иан ишылхэыз ала, ууи абахэқәа рахыт дцыит шыта быжы-бахэык рышытахь. Артқәа ууи ашыха дахааз (ууи ахыызгыи идарыут саб, ууи схаштыут, са иысхаштыут, саб иаха), уаа дахнеыз, арыи диазцааит:

– Дабоо? – ихан, Нарт Сасыркәа даниазцааи, [Мард-ица Мардасоу], дахааз идырбыит.

Уыртгыи абахэ ашыапақ'ны итәымызыи. Арыи ас «азә дуашытыит» нырхыи, агыгыи арыи дыицылт инеуаз. Дыицылан, аныи ахәа иымаз ала иыхәда аахаетцәын, абахэ иафатцаны, иан дахааз лыфнахыи идәықәыитцызаап. Иан лацхәа ианнеи лычкәын иха, – Аах, сахышәа, сыбшыит, Сатныи-Гәашәа, сықәыбхыит! – лҳазаап. – Сычкәын дахақ'аз шцаиабхәыи! – лҳан, нас ууи лха даасуо, уа атцәыура далагазаап.

Иаргыи [Сасыркәа] дханхәын дааит.

Са иыздыруа ариааракәыуп.

*Ажәабжъхәаф Аиқәыс (Ашьхараа)-ңха Аисун
(Тырқәтәыла, Қәузлуқә ақытә)*

12. САСРЫКӨА

[доухала дышиз, иашьцә
шейкәирхаз, еихсны дшыршьыз]

Нартәа шәфеишьцәа аказаарын. Иырт ран Нана-Гәашья лыхьззаарын. Нана-Гәашья дызәзәозаарын, азы аҕын дыхтәаланы. Дшызәзәоз акөымкәаны, ахьча дыиасузаарын. Арыи ашкәакәа матәа лшәызаарын, лгәыпхәкәа уыбриакара идьузаарын, абас иааршәны лыхәда иаахшыны, убас дызәзәозаарынҕы, лгәыпхәкәа баазозаарын мамзар. Нас арыи лгәыпхәкәа-аҕыи, дкәаззза – длеилахәит [ахьча].

– Оо, бара, Нана-Гәашья, абас бзызуоот! – хә леихәит.

– Иыгуазыи, уцәа уасааит, иыгуазыи, уышца-сахәмаруа сара! – лхән, диытцакьейт.

Диытцакьән, иа дыиасны дцеит. Абриала дым-гәадыхәит Нана-Гәашья. Длоуыит Нарт Сасрыкәа. Арыи лычкәынцәа еилыркааит, ран дыршьырц иала-геит.

– Ибыхъзеи, бабантикалеи? Ара уыџцс дзыиасзом, хара шәфеишьцәа хәкоуп, бара бызбада? – рхәыит.

– Сара абреипш аамтазын, абреипш абреи амыиныутазын, – лхәыит, – абра атыц аҕы, – лхәыит, – сызәзәон, дыиасон абрыи атахмада, абас сеихәыит, – лхәыит. – Икалап уыбриала сымгәадыхазар, – лхәыит.

Абриала дынхыит абрыи. Арыи ачыкәын иахь-цозаалак иархәазомызт, амала мшызха-тцыхызха иызхаузаарын иара Сасрыкәа. Иархәозаарын:

– Уара хә хала цыаҕы уцазом, хә хала уыс уымазам, аҕны уыказааит, – рхәозаарын.

Ран илархәон: – Хәхьцо иабымхәааит Сасрыкәа, – хәа.

Сасрыкәаҕы иалхәазомызт иан.

Дшыҕаз акәымкәаны, арыи мышкы иашыцәа қәы-
лара цъара ицеит, рышәфыкгы. Иан илеихәеит:

– Сан, сашыцәа абацей? – ихәыит.

– Уашыцәа ахыца сыздырзом.

Арыи игәеитон, аха лымха аитазомызт. Иашыцәа
иықартдоз лымха аитазомызт. Нас, – Иахъа, – ихәыит,..
(игәы баапсхан, дышъталеит), – иахъа, мама, – ихәыит,
– сара иахъа аилаць сзаабтдозар, – ихәыит, – акрыс-
фоит, омзар крысфазом, – ихәыит.

– Уынан, уан дуыкәыхшоуп, уыжәытцәкыа иыу-
зыкастоит! – лхәыит.

Арыи ишылхәаз еипш, аилаць изылуыит.

– Итырро, – ихәыит, – иыбзианы иысзыбыуроуп,
– ихәыит. – Ашә рацәаны иабтәроуп, мама, – ха
леихәыит.

Ашә атаны, ишыихәаз изылуын, ахәша алтеит,
ахәша цахә-цахәозаап, мыцхәы уаф дабылузаап.

– Ахәша сзабтәроуп!

– Ахәша шпасто? – лхәыит.

– Ахәша атаны иыстахыуп сара, – ихәыит.

Ахәша атаны ачамықәа изылуыит.

– Инаганы ачуан ахы ларханы, – ихәыит, – аишәа
иықәыбтәроуп, – ихәыит.

Ачуан ахы ларханы, ианымтәзакәа, уыс ахы ларха-
ны, ишеибгаз цъара иықәылтцеит. Арыи ана ифозшәа,
хәчык инапы алыикшоит.

– Нана, арыи закәыи иалои, нана, ара бааи, – ихәан,
дыннеи, лнапы нлалагәаны иааныикылт.

– Аа! – лхәыит, анс-ас, аха иара, мышызха-тцыхызха
изызхуаз, уыи еипшгы амч иыман.

Аныи лнапы бло ианалага, илымхәар дабацоз!

– Уара, нартаа ашәфеишыцәа рашъа уакәзам, –
лхәыит, – уара анрыла рашъа уоуп, – лхәыит.

– Иышцақәалеи? – ихәан, абас, абас [хәа] иалхәеит
арыи:

– Сшызәзәоз, – лхәыит, – дыиасуан, – лхәыит, –
абрыи, абрыи, – лхәыит, – абас сеихәыит, – лхәыит, –

иыесныицәхәит, – лхәыит, – абриала сымгәадыухеит, – лхәыит.

– Уыс акәзар, – ихәыит, – бымш аабзыиахааит, сан, сашыцәа ахыцо сцоит, – ихәыит.

Дәагылан, ичааилеихәан дыцеит.

Арт шәөеишыцәа иышнеиуаз, амш баацсы, асы баацсы иықәнакыит хәык аҕаны. Арт иабацоз? Арт цон ах иыпҕа рашьеихабы дыиазаргаразы, еибашьра ицон. Ах иыла еибашьыр акәын. Уыскан амахә абхәа еибашьыр акәын. Амахә даиааиыр, абхәа иыпҕа диыитон, мамзар диыитазомызт. Ицон арт уахь. Еибашьра иышцоз ацсра иалагеит. Иықәнакыит, аа, иыцсоит нас. Иыкартцарызеи? Аеы цсхьазаарын, да, аехыбаф кажьын. Шәөеишыцәа рыеыи дарей абныи аехыбаф иакыит. Аонытҕка италыны итатәеит арыи ахыбаф аҕны.

Иыштатәаз акәымкәаны, абныи ах ила иааиын, абрыи аехыбаф аашьтыхны, инаганы аонатцрахьы иканажьыит, зыкны ицоз ах иҕаны. Инаганы иканажьт. Инаганы иынканажь, арыи ахтныпхәыс даадәылтын, – Уынан, ацсра уагааит, аныи аехыбаф дыузза, фнык иаҕароуп, ара иааганы иышпәкауыжь! – лхәан, иаашьтылхын, илыманы ахцста италыжьыит.

Аныи аехыбаф, арт ашәөеишыцәа аехыбаф афнытҕка итоуп рыеқәаҕы даргьы, да, иышьтыхны иганы, анахь-арахь икарыжьоит. Нас арыи [Сасрыкәа] дааит дрышьталаны. Дааит, аранза рышьтра ааигеит, уаха рышьта иымбазеит. Нас алашьтыр ибеит, алашьтра ашьтаҕынза дхалт. Нас уантәыи апхәыс лышьта ибеит, асы дылаланы [дцон]. Ара дыпшын, аехыбаф, аехыбаф итажьыуп [иашьцәа]. Нас днеит, аехыбаф [дынтапшызар], ааи, иыцсырз агьрыгым, аехыбаф, аныи алақәа-агьыи, ишыказ рхы лархын, ас икаҳазаап, иыхфеит. Арахь ршьапы аҕынтыи рыпсып рзаамхәазеит, ихәаеон еипш аамтазы, [Сасрыкәа] дрыхьзан, аехыбаф ааиырхәын, иашьцәа азәазәала, азәазәала иаатыган, рыеқәаҕы аатыганы, рхы иақәыитыитәыит.

Иызлархәуала, Нарт Сасрыкәа иышәара иыка-
заарын аҕахы, аҕахыбѡажә. Дахәацшын, ицьеишьеит
иахасаб ала.

– Шәаала, – ихәыит, – шәара шәахьцо иыздыруеит.
Шәара шәцон арыи ахәынтқар шәиабашьырц, иыпқа
даажәгарц, – ихәыит. – Шәаала, хәиццоит, – ихәан,
рапхәа днагылан дцеит. Иашьцәа иреихәыит:

– Сара иызҕыстоит, са ддылызгоит. Ахәынтқарыи
(ахьи) сареи хә хәибашьуеит, – ихәыит.

Иышыихәаз еипш днеиын иреихәт, ашәаҕы дне-
иын:

– Нартәа ашәоык рашьа Сасрыкәа соуп, – ихәыит,
бахама, иа дышәѡ-азәкын. – Нартәа ашәоык, –
ихәыит, – рашьа Нарт Сасрыкәа соуп, – ихәыит, – ашә
аартны, – ихәыит, – ахәынтқар дааиааит, иареи сареи
хәибашьыроуп, – ихәыит.

Нас арыи ахҕы ицьеишьазаап:

– Иабахәа, нартәа шәоык хә сахахьан, аха азәҕы
дабантәырзацлеи? – ихәазаап.

Дааиын, иахәа иыманы, еиҕагыланы еибашьыит
арт, иареи иареи. (Зака мшы еибашьыз уиакара са
иысгәалашәом, исахахьеит, аха иысхаштыит.) Еиба-
шьыит. [Сасрыкәа] ах иахәа цыйкеит, иыхтәеит. Ах
дыхәыит, ах даныхә, – Са схәыит, сатцахыит, сыпқа
қәашьс диоуааит! – [ихәеит ахәынтқар].

Уыс диыитыит, ихы дақәыитны, длықәныхәан
даадәықәыитцыит.

Иааит афны. Ианааи ашьтахь, даеацъара еибашьра
ицеит. Иахьцаз Сасрыкәа дырхәыит. Дырхәыит, иашь-
цәа рыпсы рыманы ицеит, дкарыжьын Сасрыкәа.
Дынкарыжь, ртыцаҕы иахьнеишаз ианнеи, – Иы-
мацара дныжьны шәышпаа сычкәын, скыка харамс
ишәауааит! – лхәыит ран.

[Нартәа аишьцәа] игъежьны инеиаанза иааит
ақәыцъма.

– Ааи, Сасрыкәа, уашәак иықәшәааит, уызшьыда?
– ахәыит ақәыцъма.

– Сызшыыз иылыгухузеи, ашыаза-гәаза кажьгуп, иыфа! – ихәыит.

– Момоу, – ахәыит, – уара ушыа иуылтдыз са сгәы иалоуп, иышпасфои?! – ахәыит. – Момоу, – ахәыит, – Сасрыкәа, сара уысхьчоит, – ахәыит, – азә даины дуыламкысааит, харантәыла уысхьчоит, – ахәыит.

Дыцсоитиарауажәшыта. Абас [ақәыцьма] ахәда инапы ықәыитцын, – Ухахәда гәгәазааит! – ихәыит. – Сымч ухахәда мчыс иамазааит! Мчыс исымаз ухахәда мчыс иалазааит! – ихәыит. – Змал азақбат* ахызымшәауа иыфны уаннеуа, ацгәы ашытыбжь уышытыбжьхааит, уанцо аеышытыбжь уышытыбжьзааит! – ихәыит, уыс дақәныхәеит.

Нас иааит ацыг. Ацыг ааиын, – Ааи, Сасрыкәа, уашәа ахы иықәшәааит, уызшыда?! – ахәан, – Сызшыыз иылыгухыи, баба, уара, ашыаза-гәаза дыу кажьгуп, иыфа, – ихәыит, – сызшыыз иылыгухгәышыеи, иысиааиыз сыишыит, – ихәыит. – Момоу, – ахәыит, – Сасрыкәа, ушыа са иышпасфои, – ахәыит. – Уара иуылтдыз [ашәа] сгәы иалоуп, – ахәыит, – са иышпасфои?! – ахәыит.

– Уыс акәзар, – ихәыит, ахәда инапы аақәыишыын, – ауаажәлар рзын, – ихәыит, – уара ухәы иуықәыу ахә цгәахааит, – ихәыит, – хатыр ақәзааит! – ихәыит. – Уара, – ихәыит, – уафцас уызшыо ухәы ақнытә иырхауа қалалс иоуааит! Ухәарны уызшыо, – ихәыит (диықәшәыиыит), хеиыр иымбааит, – ихәыит, – адыунеи ақны фецараны дыцсо, кааметла цәгәапсышь иао, убас Анцәа дкаитцааит! – ихәыит. Уыс ихәыит: – Уафцас уымфәапызго изынгы, – ихәыит, – уара уиымызхо иаха иырхааит, – ихәыит, – уара уызшыат амац иырхааит! Амала, – ихәыит, – ауаа рзы ахә аманы, ахыз аманы иқалааит! – ихәыит.

Уыс иааит алахәа:

– Ааи, – ахәыит, – Сасрыкәа, уызшыда, ушәақь уыи иықәшәааит! – ахәыит.

– Сызшыыз иылыгухыи, ашыаза-гәаза дыу кажьгуп, иыфа! – ихәыит [Сасрыкәа].

Акып-кыпха иафо иалагазаап.

– Алахэафныжэ камлааит, иуыхшаз уылақәа тыр-
хааит! – ихэыит [Сасрыкәа].

Бахэхьома? Алахэафныжэ калазом. Алахэа иара
иахылтцыз ианаазалак, иандыхалагь алақәа кны
иаатнахоит.

13. СОСРЫКӘА (1)

[Бжафа-Бжаза дышиқәшәаз]

Нарт Сосрыкәа уоф ебагак иакәын, иызбах'э
дахакам иырхәауан. Мышкы дыгех'әауо далагет.

– Нан, – лхет, – уара кыруылшозар, – лхет, – Флана
ацстакны азэ дцәагәаует, – лхет. <...> – Унены, «уыбжа
зырфазыи, уыбжа зразыи?» ханы иахәа! – лхет.

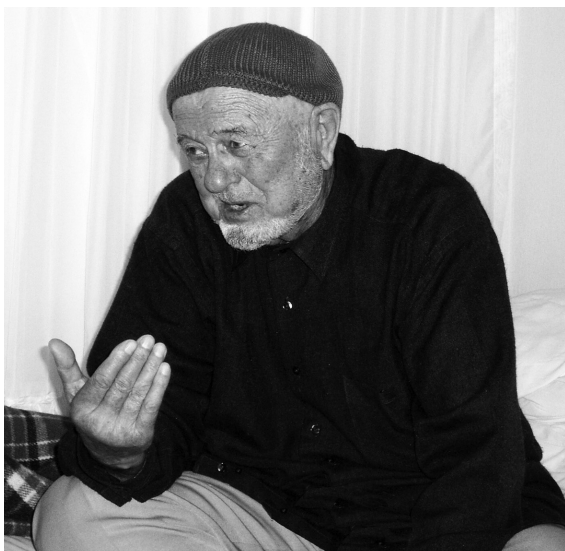
Апқафха иеы даасын дцет, ацстакын дцәагәуоит,
нашьцарлыкь* каитцуоит.

– Уа(!), бзыиа ууыит Бжафа-Бжаза! – ихан, ыла
туцым* каитцет, диысразы.

Иыгәхьаа иыкзам Бжафа-Бжаза аныи иааиз дхәыч-
ныишьалаан. Хыч* иыгәхьаа иыкзам, агьыи дыцу-
от, ыла диысует. Дангәаф, ацәамтәа иаах'наршәтыз
анышәгәал атцака днатцатцаны, анышәгәал наиы-
қәыитцет.

Аеынгы их'әы анагамта иақәшәет. Быжьба-
ааба мыш иыифаша афатәы мышкала (агәыблаа
хан хашьтоп, асаара хан ацсуаа), агәыблаала их'әы
налгет [ипхәыс]. Акрыифет, акрыижәыит. Иых'э иа-
анхаз наныхьны дандәықәла, – Бара, – ихет, – абра
анышәгәал хәычык датцоп, – ихет, – даашьтхны афны
дыбгар, ахәчкәа иылахәмарлап, – ихет.

Даашьтылхын агәыблаа дынталыргылан, лх'агә-
та агәыблаа нықәлыргылан, длыманы дааует дхых-
хуа, аласа лыхуаит адырдала. Дышаа-уаз, абын
дахытцсыуаз, инапы фаирауын, мах'әык ааныиклан,
иеы ишьапкәа аадыргәгәаланы, агәыблаа дтытцыит.

*Ажәабжьхәаф Қәтәрба Рушьты
(Тырқәтәыла, Малан ақыта)*

Апхәыс хәычык данынаскәа даапшызар, ана дыкоп. Тақыра* днен днаиытцагылан, афны даалгет. Афны даалган, ахәчқәа иылахәмаруа, дыччыиахет, дрыцхахет, дзаиыфхет*.

Агъыи [Бжафа-Бжаза] иынхара далганы, иуыс анынтәа, дааит. Иыцсаныишьа-агъыи, пытк антцы, – Бара, хәычык дбыстан, даабган, дабакоу? – ихан, – Ана дыкоп, – лхет.

Дааигет.

– Уара, иыух'гузыи, иыутцых'әоузыи, абра са сәы уышпаанагеи? – ихан, – Сара Нарт Сосрыкәа зырхәо иыкны схызматцдын*, – ихет, – сыхьчаны сыкан, – ихет (са соп ихәазуом), – сыхьчан, – ихет, – Нарт Сосрыкәа иыкны, – ихет. – Хаи, иакәымыз зуыит, – ихет [Бжафа-Бжаза]. – Амамлакьат* ағы зызбах'ә рхәуаз уоф бзыиак иыкны уыхьчаны, сара ҳакаарат* шпаузаххеи*, иакәымкәа иахуыит, абаапцкәа! – ихан,

[Сосрыкәә] таацәаныла иымаҗәә кәртцет, акәымжәы-маҗәә.

Акәымжәы-маҗәә кәтцаны, дельархәет. Иҗы, икәа-дыр таҗра дааикәыршәаны, дындәыкәыртцет.

Дыннаскъан, дх'ынхәын дааит.

– Сара сыззааз елымкаазакәаны сыумышьтын.

– Уыззаазыи? – ихән, – Уыбжа зырфазыи, иыз-разазыи ханы суызтцан, ажәах'ә сыумтазет, – ихет [Сосрыкәә]. – Уыс акәзар, уангыл, – ихет [Бжафа-Бжаза]. – Хара ецәа, җынфажәа-ецәа емтцәара хцет, – ихет. – Ханаах'ынхәы, ахра, бах'әык аҗы хх'әытцалан уыбра хәнхет, дадеи. Хазталаз абах'ә х'ыбҗын, дадеи. Атхыбжьон ахьча ильа ааиын, ах'ыбҗа аашьтнахын, ахьча итыцаҗы иагет, дадеи. Хара «уыр-уыр-уыр-уыр» ҳа аныи ах'ыбҗа хтоп. Ахьча их'ы, ах'чы иыгхан, х'чыс иааиган, их'ы анныкәыитца, ҳабжәала даннахартцызха*, ах'ыбҗа аанкылан ахра иылтаитцан, са сыда агьырт загь уыи ахра иагет, сыбжа зырфаз уыбриоп, – ихән, иааимлысыит. <...>

Агьыи ашәа иацыз <...> сх'аштыит, ашәа сх'аштыит.

14. СОСРЫКӘА (2)

[Бжафа-Бжаза дышикәшәаз]

Нарт Сосрыкәа уоҗы ебаган, иыхьз ауаа ирахуа, иырдыруа, уоҗ дыук иакәзаарын, иара иаҳасабала. Иыло пьишәар итах'ны, х'атцарала иыло пьишәар итах'ны дшыкәз, иан даагәан, – Уара, акыруылшозарыи, – лхет, – Флана апыстакны (ацста ҳа анхартақәа аказаарын), ацстакны иыцәагәуа иыкны уца! – лхет. – «Уыбжа зырфазыи, иызразазыи?» ханы иахәа! – лхет.

Иҗы даасын, иан иахылхәаз, ацста дцет. Азә дцәагәуоит, җыла днены диысует. «Уыбжа зырфазыи, уыбжа зразазыи?» ханы, җыла диысуат. Агьыи иыгәхьаа иыкзам, аныиинеиыз уоҗыс диыпхьазауом. Нарт деипшыума, асаса уоҗ уыи иоп. Дангәак, җыла

диысуа, диысуа, дангәаӑ, иыҕеҕы иарҕы ааныиклан, ацәагәара иаах'нарссоз анышә днатцетцан, уа датцоп.

Аеынҕы их'әы анагартә иакәшәет, арыи анышә-гәал датцоп. Их'әы лыманы дынет, <...> их'аным* их'әы лыман днет. Ацста наскызаарын, хәба-фба-мш иыифаша азнала иналгуан (агәыблаа хә, амҕы иалых-ны, амгәал алахкәахауа), агәыблаа хә изышьтоу, лх'ы иыкәыргыланы, их'әы налгет. Днатәан, акрыифет, акрыижәыит. Даауа даналага лышьтрахка, – Бара, – ихет, – хәычык абра анышәгәал датцоп, иыҕеҕы иар-ҕы, – ихет (аныи ацәагәара анышәгәал хә хашьтоп хара), – анышәгәал датцоп хәычык, – ихет, – дыбгар, ахәчкәа иылахәмарлап, – ихет.

Лгәыблаа, агәыблаа дылталыргылан, иыҕеҕы иар-ҕы, лара дхыххуа, аласа лхыхует, лх'ы аныи агәыблаа ыкәгылоп, дышцуаз, бнакы, тцлак атцака днытцсуан. Атцла амах'ә ааныиклан, иеы ас, ишьапкәа рыла иеы ааиыдкыланы, агәыблаа дытытцыит.

Лх'ы ибочшәа, агьтамшәа анылба, даахәызар, уа иыҕеҕы иарҕы кнахауп. Днаиытцаххын, тақыра* дылталыргылан, афны даалгет.

Афны даалган, иеы наулыжыит. Иарҕы ахәчкәа иылахәмаруа, дыччыиахан, Сосрыкәа дрыцхаха, их'ы дамх'әуо, уыс дыкоп.

Агьии иынхара даналга, дааит иыфнахыи, иыпсаныишьа-агьии, цытк антцы, – Бара, хәычык дбыстан, – ихет, – дабакоу? – ихан1, – Абна цыа дыкоп, – лхет. – Даагыи, – ихан, дрыцхаха, азәы, иҕы иамхәахуа дкалет, ахәчкәа шиылахәмаруаз, даалган, – уара, иыух'ыузыи, иыгутцых'әоузыи, ара уабакылна-геи? – ихет. – Иыух'ыузыи, иыгутцых'әоузыи, ара уа-бакылнагеи, узетуада? – ихан, кәышра кәитцан, – Сара Нарт Сосрыкәа хә азәы иыкны сыхьчан, – ихет. – Нарт Сосрыкәа хан азә иыкны сыхьчан, уыбрантә сааит, – ихет. – Хәи, иакәымыз хуыит уымбои! – ихет. – Нарт Сосрыкәа зызбах'ә рхәауаз азә иакәын, – ихет. – Уыи иыхьча хара хәмаргас дышцакахтцеи! – ихет. (Меер-са* иара иоп, иара иоп.)

– Шәиысны, ирашәхәа, – иҳан, ильаиысын (акәымжәы-матәа ҳа ҳашьтоп ҳара), аматәа, акәымжәы-матәа катцаны, деильахәаны ддәықәыитцауаит.

Амзырх'а дынтытцуаны, дындәықәыитцон, дх'ын-хәын тақыра дааит.

– Сара цхьагы шытахьгы сзых'кьаз, сыз-зааз ельымкаазакәа сцует. Арыи уыбжа зырфазыи, узых'кьазыи? – иҳан, – Ҳара ецәа-фынфажәа қылара хцан, – иҳет, – емтцәара хцан, – иҳет, – ҳанаах'ынхәы, х'әлет, – иҳет. – Аных'әла, бах'әык хталт, – иҳет, – ҳаеқәагы ҳаргы абах'ә хталт, – иҳет. – Абах'ә х'ыбфын, – иҳет, – иахзымдырзет, – иҳет. – Аууыҳа уа ҳаштаз, ахьча, арахә збоз ахьча, ильа ааиын, ах'ыбаф аашьтнахын, ахьча дахыказ инанагет, – иҳет, – иаан инышьтанатцет, – иҳет. – Ахьчагы ах'чы итах'хан, их'ы иатцаитцаразы, аныи абах'ә итаз, даах'ан ах'ыбаф их'ы ианаатцетца, аууыҳа ҳабжыи анга, ашышклымс топ иҳан, иыршәны ахра иылтетцан, иызагы цсыит, саргы абас, сыбжа фаны, сыбжа азаны саанхет, – иҳет.

Саргы иац сцан, иахьа сааит.

15. СОСРЫКӘА (3)

[Бжафа-Бжаза дышиқәшәаз]

Нарт Сосрыкәа офы ебаган. Иан дааиызгәаан лычкәын, – Ацста, ацста дцәағәаует, – лхет. – «Уыбжа зырфазыи, уыбжа зразазыи?» ҳа иахәа! – лхет, аиау, азәы.

Ифынехан ацста дцет, гьахҳа дцәағәаует, ыыла днен дниысыит, – Уыбжа зырфазыи, иызразазыи? – ҳа.

Иыгәхьаагы иымкыит, иыгәхьаагы иымкыит, иара дцәағәаует. Данааиыргәамтцы, иыеггы иаргы анышәгәал, ацәағәага анышәгәал иаахнаршәтыз днатцаитцан, гьахҳа дцәағәаует.

Аены [Бжафа-Бжаза] ихәаагамта иакәшәет, жәамш рыла зны [ипхәыс] ихәы аалгауан. Акрыфан-

агъыин данцауаз, – Бара, – ихет, – ана хэыцкык иеыи иареи анышэгәал иатцоп, иыбгар, – ихет, – ахәчқәа иылахәмарлап, – ихет.

Агәыблаа ҳа рхы иықәдыргыло, агәыблаа дылталыргылан дылгет, ахәчқәа иылахәмаруа, дыччыиахан Сосрыкәа, дырыцхахан...

[Бжафа-Бжаза] иуыс анынтәа дааит.

– Бара, – ихет, – ара азә дбыстан, иеыи иареи абако? – ихан, – Ахәчқәа иылахәмарует, – лхет.

Сосрыкәа дкахан, дрыцхаха, – Даажәга, – ихан, дааргет. – Уара, узыкәыда, ухы-утыхәа закәызе? – ихан, – Сара Нарт Сосрыкәа иыкны сыхьчан, – ихет, – арахә срыцын, – ихет, – уиакынтә ара скылнагет, – ихет. – Кох, Нарт Сосрыкәа ариакара иыхьзы ауаа иырдыруа, иоуфы ҳара ҳашпаиылахәмаруе, шәиысын, дельашәхәа, – ихан, дельархәет.

Днаскьаганы дандәықәыртца, даахынхәыит.

– Сара сыззааз елымкаазакәа сышпацои! Уыбжа зырфазыи, иызразазыи? – ихет.

– Ҳара ецәа-иажәафык, иажәафык-ецәа қәылара хцан, – ихет, – ҳаахынхәын, аныхәла, бахәык хтәлет, – ихет. – Ҳазталаз абахә хыбфын, – ихет. – Атцхыбжьон ахьча илья ааиын, ахыбфа аашьтнахын, ахьча иаанда, иаанда иныканатцет, – ихет. – Ахьча тцхыбжьон схы иатцастцот ҳа данааха, аууыха ҳабжьы аниаха, ашышклымс топ ихан, иыршәны аґақьа иылтәтцан, [егьырт уа ицсит, – ихәеит].

Абныи Бжафа-Бжаза иакәымзар, рыззагъы ләкәынтәа ицет. Саргъы схынхәын, арахь сааит.

16. САСРЫКӘА

**[Бжафа-Бжаза дышиқәшәаз,
ақәылафцәа дшыриааиз]**

Нарт Сасрыкәа иан лкынтә азыин итаххеит: – Ныкәара сцар стәхыуп, – хәа, – адыунеи иыкау-ианыу сбарц стәхыуп, – хәа.

– Макъана азыин сызуытом.

– Иызбан? Азыин зсыбымтоо? – хэа дантцаа, – Уеы наршэны, аоны иахырыуаа икамыжъкэа, аоны ашытахь иыгузыргылозар, азыин уыстооит, мам-зар иуыстоом, – анылхэа, иеы, акэадыр иаашытцаа инаиыршэын, иара аоны давагъажь, иеы илаиуаз даамтцас иынкыланы инаиыргылт.

– Нан, сычкэын, азыин уымоуп, ныкэара уцарц, – лхэеит, дааиеигэыргъан.

Сасыкэа иыгерыхианы, бзеиала-хаиырла хэа дын-еыжэла, дцырпыруа дныкэылт иымџа. Ехьыхэлаз дсасуа, аашар иымџа днапылоо, ашыхақэа дырхысуа, атыхэтақэа дыртысуа, азыиас дыукэа иеынтаршэ дрыруа, жэиыпшы-мш данныкэа ашытахь, иапхьака иылапш даатцашэеит адауцэа цакны иыцэагэооз азэы.

– Уаа, бзыиа ууыит! – хэа ашыбыжь агэыхэтцэазы дааиыдгылт дааеыжэтцны.

– Уаа, бзыиа убеит, бзыиала уаабеит, хасас-дахь! – ихэан, инапы ааиымх, дааигэыдыхэхэал, дгэыкшаны патыула, ауапа нкаршэ днаиыртэалт, иыегыы ааиымх. – Хасас-дахь, сара дыук иымныкэац азэ сауп. Абрыи атэыла аихабыс иамау сыипоуп, Абжаџа-Абжаза хэа сархэооит, уахьсзымдырз сатаумтцан! – хэа иеаитацса даагылт.

– Саргы артқэа рахь смаиц, апсуатэыла сеиуауп, сапсыуауп. Сасыкэа хэа сархэооит, – ихэан, иааиба-дыруаны данынапш, уаџ иыимбац пхэыс дыук лхы уаџ иыимбац еишэа дыук ыкэыргыла, апырхэа дха-хоо даархагылт.

Аишэа лалбаага иаалыргыла, зыхца тцуаз ацэ ката-дыук шаибгау иыжэны, ацалџацэ ахкьоо, агэыхыи иераи ирыкэшэыз аарықэх, – Мшыбзыиақэа, бзы-иала уаабеит, хасас-дахь! – хэа патыула даагылт, лееитацса.

Бжаџа-Бжазагыи идауцэа аатцраланы [аатцырт-ланы], абнахь шэыр-қэырфара инылаитцан, рнапқэа

зэзэаны аишэа иадтэалт. Бжаѡа-Бжаза ацылгыдхақэа ааиѣшьын, абаѡқэа ақэараипш иааигэа еиқэыжыра днацылт. Арыи еипш зымбацыз Сасрықэагь дшанхан, дицшуан. Иерггы дналам-аамласуа дыччон дгэыз-хызха. Дрыцшуан уаѡ иыимбац апқэыс: лызлак гъаза, лызлак тыиқэатцэаа. Акрыфара ианалга, Бжаѡа-Бжаза иыпқэыс лахь: – Хасас-дахь дбыма аѡны дга. Ачқэынцэа мацъанақэа иымцан инабмышьтын. Сарггы ахэылбыхеа снейуеит, сатаумтцан хасас дыу! – хэа амѡа иықэыитцаит.

Уаѡ иыимбац апқэыс, – Уеыжэыл, сашъа! – хэа дааеыжэтца, даашьтхны, лхы иықэгылаз аишэа иыгегы иарггы дышчеыжэыз днықэыргыла длыма дахьцооз, Сасрықэа иыгэныигоон.

Иышнаиуаз, тцладыукиахытцсуаз, амахэаанкыл, иеы ишыацқэа иаабжыакны иаашьтых, уаа дауаад-хала, апқэыс лхы иықэыз мацк иласхазшэа аныл-зааи, лнапы аақэылшьзар, дыубар даахэ! Дшыкам анылба, даахьахэзар, апқара-цқарахэа ла лхы дааиуан. Сасрықэа даеыжэтцарггы, «уысзыхьзоом, уышьтысхп» лхэазарггы, дзақэшахатымхаит. «Уиакэ-зар уеыжэыл» хэа, деыжэтца еивацалоо, аѡны иан-най, асасаиртахь длага длыртэан, ашэыр-хкқэа иыз-назгоо, патыу иыглыжыамызт. Иаабжыаршэанггы уаххьа армазеира даѣын. Агэылацэагь, хабар рылтазаргь, уаѡ дмааицкэа, ачқэынцэа даагэартан, даашьтых, ампыл еипш, днеигэйдтца-ааигэйдтцоо дышрымаз, ачқэынцэа рыитцбаза иан лѣы днаин, – Хасас шақа дласыузеи, мпылс дкатца иыхэмаруеит Цъацъаи Мацъаи, – аныхэа, апшэмапқэыс дыѣкьа дааин, рхацэа иықэтца, иѣыркъаса даалыртынчзаап.

Уыи ауыха ажэлар ийдгала, дара ртасқэа аны-хэаѣақэа ркуа, еибарқякъ тхыбжыанынза, ргэы рхаштуа илафхэаит, илақэхэаит. Агэылацэа анаим-лыс, Бжаѡа-Бжаза хьаа дыук ирымаз аапшьыигаит:

– Хара ханаѡсан иыубоо ашьханхытц иынхоо мыилатк ыкауп. Уырт бцъарқэак рымоуп, хазры-

хəоом, уырт абцъаркəа җа ихамам, ихамазаргь ртəы хаздырраны хазыкалап хəа сгəы иаанагом. Иыудыр-ша цəгъара хадхалт. Иасымша иаахəжəла, харахə-хашəахə хаймыртəооит. Харцылар, иахзымдыруа бцъарк ала хандыртəооит. Абарт ауаа иахцəыршыз шыарда ирацəафыуп.

– Уырт сара иысшəырбараны шəылшарыу? – хəа дтцааит асас.

– Иуахмырбакəа, уатцəйтцəкьа унахгап, – аныр-хəа, Сасрыкəа иеаармачны, – Аксылшоит хəа акəым, иахьымфасуа, ихьсбартоу цъаранза снажəгар, – [ихəеит].

– Уахгап, нхытцааи хараи мфə-затцəык ихабжьоу. Егьырт цəцəарауп, тышоуп.

– Уыс накəзар снажəг, – хəа анрайхəа, ашьажь дры-ма афьцəара иыбжьысуаз амфə идырбеит.

Уыи амфə ифəхыкны хəхə дыук днаватəа, дыр-зыпцшлауан. Мышкы зны шыбжьанк даныпшы, иаауан амца рцышькылкьа. Изааигəахаанза дырзыпшыит.

– Шəызцом, шəхынхəы! – ихəазаргь, иыруазма.

Армзаа, фəжəеи зеижəфык, анаигəыдла, иыхц [ихфə] азфə змаз ахəымпал нафəфə иыргəыдтцоо, ршьəтə гəах-пау зхəоо даанмыжькəа илаивейтцазаап.

Бжафə-Бжаза иыфнəтə ақытан, «арыи апсуа чы-чыиа иыпсы дапцхархагəышьеит» хəа дрыцхар-шьоон. «Иыкайтцо хабап» хəа иызкылцшзар, ашьха иааихыибахəаз рыу-ршьəтə нмыжькəа, шəацъхəаф дырмауа иышниыртцəаз анырба, Бжафə-Бжаза иаб ифьы днаргаит асас.

– Дад, уара, азбахə [зызбахə] аафхьоу Нарт Сасрыкəа уакəымзааит. Уиакəымзар иуылшарымызт уырт ахəымгакəа рыкəнагаа.

17. НАШЬБАБУХ (1) [ацəагəаф дышикəшəаз]

Нартəа рашьак дыкəзаарын Нашьбабух хəа, дхə-тца гəгəаны. Уыбрыи скьынагьы иан лаанда дыгəхə-

заарын: – Са иысеиайуа, сара сеиҥа ихатцоу уаф дыказам арыи адыунеи акны! – хәа.

Иан Сатани-Гәашьагы, – Уыс ухы уымрыгхәан, уара иыуиайуагы дуукшәара уыкоуп, – лхәалон.

Мышк Нашьбабух дөыжәланы дышнеиуаз, уафык дцәагәон, уыбрыи иаандатә дныиасуаз, ацәагәаф диатәашьаны салам иымтәзаап. Уыи збаз ацәагәаф длатрысын, аеы длақәыихын, – Ааи, зәыр дуатәоушыуа, узакәыда? – ихәан, блagar дыук дыл-теигәан, иыфныҥа диыманы дцеит.

Дахьыигаз, шәаны убас ихыихәеит:

Уеы сарбеҥ иакароуп,
Уара сҥачкәым уакароуп!
Уцаны уан хәыч-мычқәак лзыга,
Уара ухатцара уиакароуп!

Уыс ихәан, дауиыжът.

Нашьбабух иыфнакны днеиын, иан иеихысыз-гы дзықәшәазгы леихәеит. Уианахысгы аеырбара дақәытцт.

18. САСРАНЫКӘА (2) **[ацәагәаф дышиқәшәаз]**

Сасраныкәа, анацәалбет, иуыцыу уеы дақәтәаны дцыон¹...

Уара сҥачкәым уакароп,
Уыҥе сарбаҥ иакароп,
Ара амильат зельоп*,
Уцан уан лзыҥа
Хыч-мычқәак лзаага

ихәазаап [ацәагәаф].

Таби*, арыи [Сасраныкәа] дааныркылан, агәал днатцалцан [днатцартцан], иеы дшақәтәан дышьнеи-

уазы,.. – Сара, – ихәзаап Сасраныкәа, – са исегъыу хатца дыкоума?..

Иан иылхәзаапгъы:

– Нан, ахацәа агәгәакәа акоп, азәы уааныикылует...

Иеы дақәтәаны дышьнеиуаз, азә дцәагәуан. Дыш-цәагәуаз, мшыбзыиақәагъ агъиымхәазет, дмариашәа дыибет, дааныикылан уа анына днатцеитцет, агәал днатцеитцан...

Нас [Сасраныкәа] ихы иымагәыхъха даакылсын...

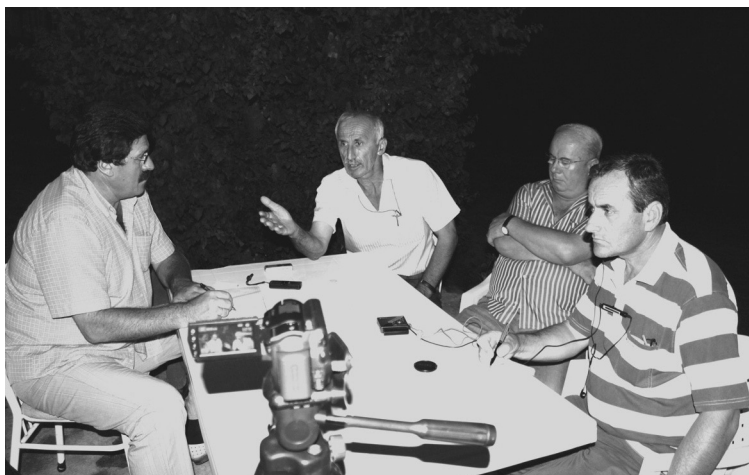
– Уабаказ?..

– Сан, иыбхәаз ак'ны сааит, абас, абас... Азәы дцәагәуан, агъиасымхәазет. Сеы саакәыихын, агәал снатцеитцан, нас хәыцък ашьтахъ саатцытын сааит ара. Аха иыбхәаз ак'ны сааит, там*, ишыбхәазтәкьа, «стәцкәым уакароп» хәа сеихәет. Уышьтанахыс, – ихәзаап, – сара бара иыбхәо сахыцазом²...

– Уа, Сасраныкәа,

Уыге сарбагъ иакароп,

Уара стәцкәым уакароп.

*Ажәабжхәаф Кьылба Намықә иҗәажәоит
афольклортҕаафцәа З. Ць. Цьапуеи А. П. Какобеи,
амҗаңгаф Аицъан Бадиеи
(Тырқәтәыла, Дариер ақытә)*

Уыцан уан лзыха
Хыч-мычкэак лзааге! –

ихет ха...

...Уыи дцэагэуан, арыггы [Сасраныкэа] иеы дакэ-
тэаны, иеы дакэтэан арыи... Иан иылхеткы...

– Сан, сара исапысуа хаттарпыс дыкоума?

– Нан, ахацэа уа иуеиггыуггы ыкоп, – лхет. – Азэы
уиыкэшэот, – лхет...

Арыи [Сасраныкэа] акэакха, иеы дакэтэан,
дыцуа-аггыи дышынеиуаз, аныи диыкэшэет.
Аныггы дцэагэуан. Мышыбзыиакэа еимхэазет,
шыыжбзыиакэа иымхэазет. Иеы даакэыхын, –
Узакэыда?

– Сасраныкэа соп.

Уыс ихэан, агэал днатцеитцет. Нас агэал краамта
ашьтахь дааттытын, дмыида-гэыидаха иан лык'ны
днеин, – Иыкалеи? – ихан [лхан], – Сан, иыбхэаз ак'ны
сааит, – ихет. (Шэыиггэы даакэырхыит⁵.) – Апхьан
бара иыбхэаз ак'ны сааит, – ихет. – Ахацэа, – ихет,..
– сзыкэлазом адэахы, – ихет, уышътанахыс, – ихет,..
– ахацэа [ацэагэаф] сэы саакэыхын, абас, абастгы
сеихэет...

19. АЧКЭЫН (1) [Бжафа-Бжаза дышикэшэаз]

Арыи Абжафа-Бжаза ха ацсуа алакэ [санду] иыл-
хэоз...

Ацсуа чкэына арпыск, чкэына гэгэак аеы иыман,
иыссымша аеы афнак'антыи иыршэны, агырахь
икахаанза иызнапык ала иыкуан. Иан дааиуан.

– Сан, абрыи адыунеи афын, адыунеи афы са
сеткыс иыгэгэо азэыр док'ома?

– Ааи, сычкэын, док'оп.

– Исабхэароп.

– Мамо, дуасхээр k’алазом.

Илыузомыт. Арыи мызкы, ы-мз, хэ-мз, фымз, иылхээзомыт. Асон*, атцых’этэзан, арыи иышпал-сырхээрыи ха дышх’эыцуаз ачкэын, иан чуан дыук ала абыста луын, абыста аишэак’ны их’ыршэтны етцыхует амхастала [хэа] дшафыз, лнапы абыста иалагэаны икыит.

– Аи, снапы убылуе, иак’аутцозе, сычкэын, – лхэет.

Арыи, – Ибымхээр, бнапы скыуп уа, – ихэет, – уыб-рыи иыхьз, иадрас сабхэот, нас боусышьтует, – ха уыс ихэет.

Уыс аныиха, нас, – Иуасхэот, снап аушът, – лхэан, лнапы аалылхын, – сара иуасхэап, ах’а уымцан уахь, – лхэет. – Бжафа-Бжаза ха азэ док’оп. Дахьок’огь абра-к’ауп, – лхэет. – Их’ароп, ах’а уа дыубот, уа, Бжафа-Бжаза ха.

Арыи иеы даакэтан уыи иахьылхээз адрас ахь ды-цет. Дышцооз, арх’а кьакьара-дыуззак ак’ан ацэагэа-ра дафьуп. Дызлацэагэозгы (нандыу рыцха иылхээз абжьомбжьякькэа тцакны ха, абжьомбжьякь ха абрыи ах’агэтак’ны ала аманы ха убас, абрыи иаадыруа ацэкэа ракэзым, абжьомбжакь ха убас акылхэон лара) <...> алак аманы, уыс уиала дцэагэозаарын.

– Уа, бзыиа ууыит, Бжафа-Бжаза! – ихэзаап арыи инеиыз. – Бзыиа ууыит, Бжафа-Бжаза!

Аныи дцэагэот нас, анышэ х’ыршэтны ас, иыкэфьитзом.

– Уара иысхэо умахазо!

‘Еыла иацхьа дыиасует.

– Бзыиа ууыит, Бжафа-Бжаза!

Иыкэфьитзом.

Асон, атцых’этэынза даниыргэак’а, аныи иыеггы иарггы ас дааныикылын, агыи уыи етцкыс шыарда ддыуын, дааныикылын, аныи дахьцэагэоз анышэ их’ышэтүаз днаткеын, анышэ ааиыкэыитцан, уа дын-хет. Иыцхэыс, аныи Бжафа-Бжаза иыпхэыс шыыб-жьон ах’эы лыманы дааит. Ах’эы анаалгозгы арыи

аласа лхыхует адынала, <...> иышцархәо, адыргәыла, <...> адырдыла иыртцәыины, ашәт атцлөцш [атцла ашәт еипш], иылкыу ха, аныи адына, аласа акәыршо...

– Банцо, абна азә дааит, абныи афнахыи дыбгоот. Уах’а ажәакәак иасхәот, адыунеае уыи етцкыс иыгәгәо дшык’о-дшык’ам иасхәот сара, – ха [леихәеит].

Аныи лх’ы даакәлыртын, лх’ы, аегыи иаргыи дылгет, аныи адына, ах’әы злаалгаз ала (асыин рхәома, изакәыу сыздырам). Уыбра дыкәыртаны афанак’ан дшылгоз, иара, дышцоз тцлак атцка днатцысуаз аныи апцхәыс, аеы ишыапкәа рыбжьара иаарх’х’аны атцла амах’ә ааныикылын, лара дныиасыит. [Иара] иеоушьтны дышцооз, аныи апцхәыс дылкыхыит аныи. Афнак’ан дылгеет. Ауаф дааит.

Дшылкызгыи здырует, ах’а иысхәар стәх’ым¹. Уыгыи здырует, дшылкыз.

Уажәы акәара, кәаран, акәара леатан дцоон. (Нандыу рыцха лара убастцәкы салхәон.) Атах’ха уыи апцхәыс дцан, дгьешны акәара алдахыи (иызагь схәарыма?..) арыи лахә ах’әыцкәа иамаз аамхны, акәара алдахыи ацәкы лхәит. <...> Ацәкы лхәан, алда, ацәкы нылха, дфен афада, аныи <...> афада дфен, акәара дылтәчхәрын, азы х’ытцын, аныи ацәкы дакызаап. Уаантыи дөтәалхәын, дылгеет.

Данналга, ауых’а арыи ауаф дааит.

– Уара, араанзы са суымбар к’амланы уызкызе? Ара уаазышьтда?

– Сара абас, абас, иыссымша сөы ыршәны афны [иахырууаан] анахь идәыкәстцон, агыирахь икахаанза, снен иыскуан, сан абас ласхәан... Бжафа-Бжаза ха азә док’оп, иылхәазомызт. Абас иылзызуаз, уадрас салхәет, уыбриазын сааит.

– Уааизаат, – ихәет. – Ара уажәы уысзызырфы: Хара быжьфәишьцәак хак’ан. Бжафа-Бжаза сара соп. Сара сыбжа фәазгыи уасхәот уажәы. Абрыи адыу-неи ха иахтызшәа, аеқәа хрықәтаны хәқәын, хәцхәа азә дзыиасзомызт. Аеқәа рыла хәшцооз, анахынт

азә даауат, кааматк, уаф дыук дааует. Аныи данаа-ба, хшәет хабьжьфыкгы, быжьфайшыцәа хшәан, хабых'әытцаларыи ха хшыцшуаз, хацшын, уаф-х'ыбыфк кажьыуп ана, ах'ыбыф, ауфытыиса их'ыбыф. Хара хабьжьфыкгы хәеқәа рыла аныи ах'ыбыф хталт. Хара уыбриак'ара хашдыуз аныи ах'ыбыф хакыит. Аныи иааиуазггы ха хгәемтазарын. «Уый!» Аныи ах'ыбыф хәычныишыалан, ихәет, «абрыггы х'ыбыфны иышбахәычыз!» ха, аныи ак'амчы <...> ас аак'айтцан, дласзаарын, иыршәны иандәықәыитца, сашьцәа цсыит, сарггы сыбжа фет, сыбжа азаны уыс сынхет, – ха...

Уыбрыи лхәон сандыу рыцха.

20. АЧКӘЫН (2) [Бжафа-Бжаза дышиқәшәаз]

Насы аныи аеы ирышәуан анахь, иыссымша дцаны иыкуан икахаанза. Иара, – Сан, абрыи адыунеак'ын са сетцкыс иыгәгәоу азәыр дык'ома? – ха.

– Док'оп, сычкәын, уыс уымхәан, уа уетцкыс иыгәгәоу док'оп, иуымхәан уыс!

– Исахә, иадрас сахә, дахьык'о сцароп!

Иылхәазомызт, мызкы фы-мз, хы-мз, нас абыста уны, абыста нықәылтца, лнапы ааныикылан, абыста иалаигәан икыит.

– Иыбхәароп, – ихәет.

– Ааит, сыубылует!..

– Ибымхәар, уыбра иалакны иыскует!..

– Иысхәот, иалх, соуышьт, – нылхәа, иаалыхын,

– Уца, – лхәет, – рх'ак ицәагәот, абыржә уа док'оп Бжафа-Бжаза, – ха адрас лхәан, уа дцет.

Дыцет, уа дахьнез, еыла нас аныи ицәагәоо Абжафа-Бжаза иыбжара фоп, ах'а дыцәагәоо уыи абжьомыбжьақь лхәоон, адомыжьха хаггы далацәажәон нандыу рыцха. Ах'а абрыи уыи итцекуа абрыи

адóмыжьхақәагъ тцакны ҳа даеакгы салхәон уыи, адóмыжьха ҳа. Ала, абра ах'агәтак'ан ала аман ҳа.

Убас, – Уа, бзыиа ууыит, Бжаџа-Бжаза! – ҳа еихәет. – Бзыиа ууыит, бзыиа!.. (Аныи иықәҕыитзом.) Бзыиа ууыит, бзыиа! – ҕыла иапхъа дыиасует.

– Уара, уаанҕас! – ҳа аныи дааныикылан, дахы-цәагәоз анышә иыҕыы иаргы уа нас днатцекын, анышә нх'ышәт, уа дтцахет.

Иыпхәыс данаа, – Абри дга, уах'а х'шыџк иыстот, – ихан, лх'ы дықәыртаны дшылгооз, аныи лх'атца их'әы аалымгазыи, уыс дшылгоз, нас амџахъ дыбна-лан иара, дылкыхыит. Уыи акк'алтцақәан, дылкын¹, данылкы, дыиган, аҕны ак'ан дынналга, ауых'а даа-ин, – Уара, абраанзы умаар уызкызе, умаар k'амло уызкызе?

– Сара абас, абас, сара даара сыҕәгәоп. Сәы дәықәстцот абас, иыскует. Сан дсыргәааит, иыны-лымхәа, лнап абыста иалагәан иыскын, уыбрыи уара уадрас салхәет.

– Уааи, уажә ара ута, – ихәазаарын. – Ҳара быжьџаишьцәа ҳак'ан. Ҳарагъ, уыбрыи уара уецш, адыунеи ҳапхъа азәгы згылазомызт, уыс акәыз цъахъшон. Аеқәа хрықәтан ҳашцооз, азә даауан ҕыла, дҕыжәлан азә даауан. Аныи данахба, хшәан, ах'әы-цартала ҳашьталт, цъа хх'әытцалар хтах'хет, убас ддыуын иаауаз. Ас ҳаныцшы, цсык, ауаџ их'ыбыџк кажьын. Ҳабыжьџыкгы аеқәа рыла уа хталт, аеқәа рыла уа хталет. Аныи иааизгы аныи ах'ыбыџ «ааит, рыцха, абрыгы х'ыбыџны, шаk'а ихәычыузе?» ҳа ихәычныишьалан, ак'амчыла ас дасын ианыирышәа, сашьцәа псыит, сара сыбжара џаны, сыбжа азаны, Абжаџа-Бжаза ҳагъ сархәот, убас ҳанхет. Уажәы уца, ууетцкысгы иыгәгәо доk'оп, – ҳа ах'шыџ иытаны, убас доулышьтыит [доуишьтит].

21. АЧКӘЫН(3)

[Бжафа-Бжаза дышиқәшәаз]

Абжафа-Бжаза уыи... Нас уыи сара уыс сх'әыцот уажәы, уыбрыи алакә иаанагозыи ҳа санх'әыцлаакын, ауоытәыфса уыс дымх'әыцроп, «са сеткыс иығәғәо азәгы дак'азым» ҳа уымх'әыцаат. Уыбрыи иаанатот, иааныи*, уеткысгыи иығәғәо азә дцәырцует. <...>

Цсыуак дак'ан лхәон нандыу рыцха нас, уыбрыи Бжафа-Бжаза ззырхәо, ззырхәоз. Цәгәа дығәғәан, лхәет. Аеы, дзыкәтәаз аеы иыршәны аонак'антыи, агыирахь икахаанза, днены иеы иыкузаарын, арыи Абжафа-Бжаза, иеы иыкузаарын.

[Иан] иыссымша абыста луан, ачуан дыгуззала абыста уны арыи аишәа иықәылтцон, нас акрырфон. Лца-затцә иакәын. Иан дых'текиит:

– Сан, арыи адыунеи ак'ан са сеткыс иығәғәо азәыр док'ома, ихәа?

– Аа, сычкәын, уыс уымхәан, док'оп, уара уеткыс иығәғәогыи док'оп, уыс уымхәан, уыс уымхәан!..

– Мамо, дыбхәароп, арыи дахьок'о сабхәароп! – ҳа дых'текиит.

Иан дных'тек, илыузом, нас арыи машәырк дақәымшәат ҳа. Уиашьтахь җенак абыста луын, аишәа инықәылтца (нас аныи иылхәазом), лнапы ааныикылын, аныи абыста шы иалагәаны икыит.

– Ааи, сыушьыит, иак'аутцозе, сычкәын, сыушьыит!

– Иыбхәароп, арыи дзакәыда?

– Всио¹, иысхәот, снапы ауышьт! – лхәет.

Лнапы аноуиышьт, – Уцот (адрас иылтет), уышцо абрыи арх'ак ак'ны уаннелаакны, уыбра азәызатцәык уиықәшәот. Арх'а ах'ыи-атцых'әеи узыбазом, дцәа-ғәот уыбра, иыхьзгыи Бжафа-Бжазоп, – ҳа. – Уыбрыи уиықәшәот, уыи уа уеткыс дшығәғәо уа иуехәот.

Ҳы... Аныи дыцет нас, җенак, фы-мш, хы-мш, җыла дҗежәлан, аныи дахьак'аз днет. Днеиын (ишылхәоз,

рыцха ишылхэоз, абжьомбжьеқықәа тцыкуан ха, атџа, ах'ақ'ан атџа, ала, абра ала аманы, атџа аманы арыи ацә, уажәтәыи иахдыруа ацәқәа,.. ахьз лхэон, абжьомбжьеқықәа тцакны ха уыс лхэон), – Уа, бзыиа ууыит, апсуа, адына, Бжаџа-Бжаза! – ихәзаап. – Бзы-иа ууыит!

Аныи диых'әапшзом. Дыцот, аеы дакәтәоп аныи, арыи ачкәын.

– Бзыиа ууыит! – ха иапхьа дыиасует-агыиует.

Нас даниыргәақ'за, аныи дааныикылан, иыеггы иарггы, дахьыцәағэоз аныи адына, анышә,.. аныи дызлацәағэо <...> ацлықә, абрыи, аа, ацлықә, аныи анышә иыхнаршәтуа уа длатцекын, дааныикылан, анышә аныықәха, иыеггы иарггы уа датцахет.

Иыцхәыс (ажәйтәуаа, ахармана* ххәот, абрыи ача нахапқоз, ацәыи ауардын ала, адиуан* ала, иуыла, иуыла ача хапқон, сарггы сах'ааныуп) убас икьақьаза акы лх'ы иықәыуп, аныи лх'атца их'әы аалгаует. Ашәтә атцла иалхны, убас иышәпаны адардгәы, аласаггы лхыхует, адына, арахәыц к'алтцот, аныггы лх'ы иықәыуп, дааует. Амхы данаатал, – Ффыу, ффыу, ара дынак, псыуак иыффы, псыуа ччыиак иыффы саҳаит²! – ха уыс лхәзаап уа данааи³.

<...>Лх'атца их'әы нас абрыи асын рхәот, асофра* рхәот, абрыи астол ацсышәала, асофра уыи атырқә бызшәоп, аха атцла иалхны, игъежныи аишәа, аишәа, аишәа, икьақьаза идыуыуп, цәгъа идыуыуп, арыи лх'атца ддыуымыи, нас уыс лх'ы иықәгылоп лара, ашәтә атцла иалхны <...> адырдгәы, арыи алыу аумыи, азлагара алыуггы ах'ы иах'оп, аныи адырдгәы ах'ы иах'оп, уыбрыи аласа, арахәыц к'атцо уыс дааует аныи.

Уа данааи, – Ффыу, ффыу, ара псыуа ччыиак иыффы гоот! – лхәзаап аныи иыцхәыс⁴.

– Аеи, – ихәзаап лх'атцаггы.– Уах'а банцо, уажә банцо, абныи амна датцоп анышә, датцхны, дбыманы афны бца. Уах'а саннелаакны афнақ'ан, уыи ажәақәак иасхәар стах'ыуп, – ха [леихәеит].

– Бзыиоп, – лхан, аныи нас акраниифа дааиын, аныи даатцылхын, иыгеггы иарггы лх’ы дықэтцаны, аныи адына аишәа дықәыргылны дцаует. Дышцооз, аныи нас уажәы, артық*, дыбналар итах’хаит. Цлак датцысуазаарын аныи апцхәыс. Аеы ишыапқәа иаабжъакны, атцла амах’ә ааныикылан, ла дыиаст. Даныиас, иеюуиышытын, абас акәарак, амѡа уысакәзаарын, акәара аган ала, уыс алда ах’ы рханы уыс дцозаарын.

Аныи апқараха деыжәлан дцот. Акәара иеатан дышцооз, аныигь «k’ыух, иак’алазыи?», арыи дласкәантырза дк’алет, лнапы анаанықәылшыы, дак’азам. (Уа абрыи(?) схәап, азгаб дзыгушытыз уиакәзар k’алап⁵. Арыи ишылхәазтцәыкья, сандыу ишылхәазтцәыкья ишәасхәот.) Афақбаха ([санду] иылхәаз), лахә ах’әыцкәа аамылхын, акәара, абас аптцәарала дцан алдак’а, ацәкья лхазаап акәараk’ан. Аѡада дцаны, дтатаны дылтачхәырын, азы х’ытцаап. Аныи ацәкья дакыит

*Ажәабжхәаѡ Гәазаа Ердан иецаажәоит афольклортҕааѡцәа
З. Ц. Цьапуеи А. П. Какобеи
(Тырқәтәыла, Сарииер ақытә)*

уа. Днен, агъыи(?) ацәкъа дакыит. Даамылхын, длы-маны дце-ет афнак'а.

Арыи лх'атца дааит.

– Иык'озе? – ихазаап. – Узаазе, ара саск'анза умаар-ны уызкызе, уаазышьтзе?

– Сара, абас, абас, – ихазаап. (Нас акрырфет, акрыи-фартцет.) – Абас, абас, сара сөи иыссымша афныак'ант исыршәует, агъырахъ икахаанза иыскует, адыунеи ак'ан са сеткысгъы иыгәгәо азәгъы дак'азам, уыс акәын иыздыруоз. Сан, шәара шәшақ'аз салхәан, уы-бриазын сааит, уызбар стах'ын.

– Уааи, уажәы, – ихазаап, – сашъа, ута ара. Хара быжьфешыцәак хақ'ан, – ихазаап, – адыунеи ак'ан хацхъа игылоз азәымзарақ азәгъы дак'азам. Быжь-фешыцәак хақ'ан. Абас аеқәа хрықәтаны арх'а, хацхъа азәгъы дызгылазомызт, хах'аны хашцооз, – ихәет, – аеқәа рыфәуаны, анахъынт азә даауан, – ихәет, – аныи данахба, – ихәет, – хшәан, – ихәет, – хаззагъы, уыи дзак'араз уара идыр, – ихәет, – хшәан, – ихәет, – ауфытыис их'ыбыфк кажъын тқәа, – ихәет, – аеқәа рыла уа хталт, – ихәет, – ауфытыис их'ыбыф хталт быжьфык аеқәа рыла. Аныи иааиуаз-гъы, – ихәет, – аныи хәычныишьан, «k'ах, абрыгъы х'ыбфызма, шақ'а ихәычыузыи?!» ха аныи ик'амчы абас агәақхә дасны, харшәны хандықәыитца, сашыцәа цсыит, сара сыбжафә-бжазаны сынхет, – ха...–Уажәы уца, уыс уымх'әыцын, уа уеткыс иыгәгәо ауфы док'оп, есқынагъ дк'алот. Уыбрыи убас, аха абрыи ишысхәаз, точно, абрыи иышсалхәатцәыкхаз ишәасхәет. Абас лхәон.

22. АПХӘЫСЕИБА ЛЫЧКӘЫН

[ақәылафцәа дшыриааиз,
ацәагәаф дышиқәшәаз]

Пқәысеба лычкәын дықан ха лхәалуан сандыу.
<...> Уыи апқәысеба лычкәын дараза дх'атқан уыс

иызхауазаарын, дара иыбзыианггы лаша бзыиак, чык иымазаарын, иыхэычын макъана иарггы нас. Уыи нас, уыи алаша хэычггы шытыхны, их'ы иах'ыгны нырцэ-аарцэ уыс иыргылуан, иаргъ уыс дх'атца гэгэаны дгылуан. Крыих'ытцыит, <...> крйих'ытцын-аеакын, ѳажэыи хэба шықэсаггы, их'агыламта(?), ихагамта[зы], – Сан, сара сатцкыс их'атцо дыкома? – ха [иан] длазтаауа далагыит.

– Нан, уыс уымхэан, ах'атца-их'атца дыкоп, – лхэуо далагыит ианггы.

– К'ох, арыи са сатцкыс х'атца гэгэак дышбакалары? – ихыит иарггы.

Абнахъ дцоит, дшэарацоит, дахцуа дара иыбзыианы ашэарах ажькэа ааигуоит, дхысует, дара х'атца цэгъак иоп. Даа[ц]пхъаза, – Сан, сара сатцкыс их'атцо дыкома? – ихэоит.

– Нан, ах'атца-их'атца дыкоп, ажэа дыу уымхэан, – лхэуозаап ианггы.

Чэнак абнахъ дцет. Данаа (Ацсны [ускан] ахэынчара ха акан лхэыит), икыта даеа қытак леиын, иырхэынчан, ирымаз, рырахэ, дара рыззаггы аахэаны иықэтцт, ицет.

Иара данлеи, – К'ох, сқыта абако, сан? – ныха, – Ее, нан, ах'атца-их'атца дыкоп сымхэуозыи, шыоук аан, ихэынчан иакэлан, цхэызба, цкэын, х'атца, рахэы – рыззаггы рыманы ицет, – ха ихыит [лхэеит], ихыит.

– К'ох, иышбакалара, – ихан, – сан, сара, арт, сцоит, ирымхны иаазгот...

– Ах'атцара убас ауп, ах'атца-их'атца зырхэоггы уыбриоп, уызбап, уиакэзар! – лхан, [иара] акыцха иеы даакэтэан, ишэакъ, иара, – Херла, абзеразыха! – ихан, иан лнапы дагэзны днықэтцыит.

Бнала дказан иара, ирацэазаны дныкэуон. Уах'ыи-еныи дныкэуа, уах'ыи-еныи дныкэуа, ахэынчара кэзтаз дрыхъзет. Дыцшызар, абна акалт аёы, дэы пшзарак аёы рыцсыршыоит, итэоп [икыта зхэынчаз]. Иарггы иеы даалыбаан, шэ-дыук днадгылт. Аа-аа,

акөү-көүхә җыттыт. Акыта рыхъз хәаны: – Уа инен, ихәынчаны, иказтаны иаазгаз аихаба, ах'атца дарбан? Дәагылааит! – ихәыит. (Нас «ах'атца» аныу-хәалааггы, ацсуара, Ацсны иыудыруа роп нас.)

Акыпца реихабы дәагылт.

– Нырцә итоу, уганаҗ итоу ацма атәыфа уах'әапш! – ихыит [апхәысеиба лычкәын]. (Иара ашә дыу дава-гылан.)

Ацма атәыфа днах'әапшы, ишәакъ ала атцыкә-ха данылахыс, ацма атәыфа лыхкәыцәа игет. (Иара цәгәала дхысуозаарын.)

Уиаамышьтахъ, – Уаргъа-напы ышьтыхны, уаргъа-мацәа улымха акатрацәра инадкыл! – ихән, җыитхт, аныи апхәысеба лычкәын.

Акыпца агыггы дәагылан, иаргъа-напы ы-шътхны иаргъа-лымха акатрацәра ианынадыикыла, атцыкәха длахысын, инацәа ахәычы ылымха аныи акатрацәра нткәыцәаа игыит.

– Аа, амарца(!) хтомырхан, ххәынчаны иаагаз рыззаггы уахтот, хтомырхан! – ихән, акөү-көүхә җыттыт уыскантәи, ирәхабыз.

– Уиакәзар, хқыта рыззаггы аушът, шытака ицаа-ит! – ихән, даныхәхәа, – Шәца шәарт шытака! – ихән, ихәынчаны иызгуаз иауиышьтын, шытака ицән, агәгәаха иаан, ртыцахъ итәет.

Иарггы дааит.

– Сан, иыббама? – ихыит, – аркы срықәлан, – ихыит, – ихәынчан иызгуоз рыззагъ, – ихыит, – сыуаажәлар заггы рымхын-агыины, иааганы исыртәет, – ихыит. – Са сытцкыс их'атцо дыкома? – ихахт.

– Нан, ах'атца-их'атца дыкоп, уыс уымхәан! – лхыит.

– Сан, бхақ базыразха, бхалаллык* сыт, сара сыкәтцует (икыта ааган ианиыртәа ашьтахъ), – абрыи ах'атца-их'атца дызбуует ихән, – сыкәтцует! – ихыит.

– Херла уныкәааит, нан! – лхыит.

Дара иыбзыиан амгәал лзыит, иахата амгәал тал-цыит-әеакыит, иыифашаз икәакә иынкыдтқан,

ишәақь аахәаны, иеы длақәтәаны, дықәтт. Шықәсык дныкәет, ҫы-шқәса дныкәет, хәы-шқәса дныкәет, лхыит.

Ҫнак дышлеуаз, амра ҫагылуеҫ, аурахь аура иымамкәа, лхыит, тбаарахь тбаара иымамкәа, камбашькәак рыла дцәагәуо, длафеуан азәы.

– Уа, бзыиа ууыит! – ихыит.

Иыгәхьаа иымкыит, «ууышт!» ихан... <...>

«Абрыи сыгәхьаа иымкуа, са сх'атцоп ҳа арх'а... <...> абрыи иаурахь иаура ыкамкәа, сысалам зсымиымх-зыи?» – ихыит [ацхәысеиба лычкәын].

Тетырҫагь(?) дҫагьыжыхын, – Уа, бзыиа ууыит! – ихан, илаҫымтыит иыцәагәоз.

Оо, дараза дгәааит ацхәысеиба лычкәын, иыз-зыкаитцо изын. Дласкьапан, иеы агәра даахан, – Уа, бзыиа ууыит! – ихан, гылыиҫымтт(?) иыцәагәоз.

– К'о, даразагьы дыгәааит ацхәысеба лычкәын. «Аа, Аллах, иыззыкаитцозыи!» ихыит. Гьана* дласкьахын, иҫала даах'ан, <...> – Уа, бзыиа ууыит! – ихан, – Иыгуа-зыи, уара, ацхәысеба лычкәын, уцо-уаауа, уара, «бзы-иа ууыит, бзыиа ууыит!» – [хәа] ихан, дҫышьтыихын, иыгәгы иаргы, дхыцәагәоз длатцаиыжын, «ууышт!» ихан, икамбашькәа <...> дцәагәуо далагыит.

«К'ых, уаа, анаасыныи,.. <...> сан акы лхәалон, «ах'атца-их'атца» ҳа, уыи сыықәшәазаап!» ихыит. (Уа иых'шыҫаҫ иааит.)

[Ани] дцәагәуон, дшыцәагәуоз, шыыбжьон азыҳа иыцхәыс, иыцәагәуоз иыцхәыс лсин лх'ы иықәыр-гыланы дааит, лх'атца их'әы аалгыит, шыыбжьон азыҳа. Лсин налыргылан, днен, <...> – Ух'әы аазгыит! – лхан, иаргы икамбашькәа науиышьтын, кырыиҫыит.

Кырныиҫа ашьтахь, – Абра ацхәысеба лыч-кәынк, хәатәх'амтқак, дцо-даауа сыикын, схыцәа-гәуоз иыгәгы иаргь атқажыуп уыбра, даатцхны дгы, крыиҫатцы, <...> иызх'ара иҫатцы, дырсас, саргы сле-ра сыкоп ахшьам* азы, – ихыит иара, х'әымҫахы.

Днен, – Ааи, иыгуазыи, уара, амаңбагьа! – лхан, ацхәыс иыгәгы иаргы аатцылхын, лтецсы* длы-

қәырғыланы, даатцалан, лх'ы илықәырғылны, лыф-
нықа дышщоз, «k'ox, ацсра соуындаз, цхәыскгы,
сыеггы сарггы, лсин, лх'ы сықәырғылны сылгуо акра
сара сх'атцоп ҳа арх'а сықәын, арыи шбасыхърыи!»
ихан, дара хъаас икаитцыит [ацхәысеиба лычкәын]
лх'ы дхықәгыло, атецсы дхықәгыло.

Дышлеуаз, оо, какан дыук датцуан (иарггы ды-
гәгәамзыи), иыге иытәгәыбжъара иаанкылны, акакан
ааныикылан, ацхәыс длатцсын дцет.

Пытк данлеи ашьтахъ, лх'ы аныи шықәгыламыз
акра [еилылкааит]. «Ааи, дабаца, ацсра имамуын-
да, сх'атца даар сыишьует!» лхан, лтецсы нлыргылан,
лх'атца ицәынхаз атәан амфа илықәылтәан, лых'цәы
ауызаарын, лых'цәы цан цәкьас уа икалтцыит, уа
длатәет. «Арыи ара дыиасуозар, ара дыскра дыкоп» –
лхыит.

Дыштәаз, иарггы иеы дасны апкацаха дышлеуаз,
аныи атәанггы ықәтәан-аггыи иахыказ (лакәыуп
арыи, сандыу иылхәот, сарггы сылзызырфуон), дыш-
леуаз, атәан-аггыи, ахәша иықәтәаз длықәтцәраан,
лых'цәала иылпаз ацәкьа длафахан даанхет.

– Иыгуазыи(!), уара(?), – лхыит. – Сх'атца саар [даар],
«арыи дабацаи?» ҳа сыиуырпкот, ацхәысеба лычкәын,
хәатәх'амтца? – лхан, иандан* даанылкылахын,
лтецсы длықәырғылан афны дылгыит. Афны дылган,
длалган афны длыртәан, иызх'араггы лыртәыит.

Дх'әыцует: «Аа, Анцәа сыишьындаз, сан крыл-
дыруан, убоу, «ах'атца-их'атца дыкоп» ҳа салхәалуон,
«ах'атца-их'атца дарбан» шысхәоз, цхәыск <...> ды-
сиааин, сааган афны слыртәет» ихан, дараза(!) их'ы
ларкәны дх'әыцуа уыс дыкан, дыкан.

Х'әымчехан азыхаггы лх'атца дааит. Икам-
башькәа лаулышьтын-аеакын... (Нас апсуара иыгу-
дыруа, детцбыхзарггы, дхәычыхзарггы, дхәатәх'ам-
тцахзарггы, нас Анцәа ифынтәыи аибабара акомыи?)

– Уара, бзыиала уаабыит, уабайуау, уабантәиаауа-
аггыи? – ихыит [апшәма].

– Саргы абас саауан, сдәықәын, – ихыит.

– Уара уныкәашьала, уцәажәашьала, сара уыи <...> пхәысебак улычкәыноп. Пхәысебак улычкәынамзар, пытк, хәатәык х'аутуан, уаб акуехәақәон, ныкәашьақәак каутуан. Арыи уыцуа-уаауа, «бзы-иа ууыит, бзыиа ууыит, бзыиа ууыит!» уыхәуан, – ихыит, – уажәынах'ыс, – ихыит, – дараза уан, уыззааз уан лхәатәы х'атца, – ихыит, – ухааз ашьшыыха уца! – ихан, уыи ниеихан, днауиыжын, ашьшыыха днагы-жын афны дцет.

– Иыкозыи, нан? – лхыит ан.

– Сан, бара акырбдыруан, бымбои. Ах'атца-их'атца ззырхәауаз сиықәшәыит, абас, абасгы иысзыиуыз, – ха ихәзаап.

– Иаа, нан, ах'атца-их'атца дыкоп, ескәангы «соуп» уымхәалан, ах'атца-их'атца дшыко акара дыр, – ха абас иан илеихәыит [иалхәеит].

Абрыгь абас халхәуон сандыу рыцха, Анцәа лыгә-наха далиыргаат.

23. САСЫРКӘА

[Мард-ица Мардасоу гызмалрыла дшишыз]

Уажә уа, Сасыркәа иан, Сасыркәа иан Сатныи-Гәашьа лыхызын. Сатныи-Гәашь лахәшьеҳаба дыкан, Хымкәараса ханы. Лахәшьеҳаба Хымкәараса лыхызын, Хымкәараса. <...> Лыцы, уыи Хымкәараса лыцыгы Мард-ица Мардасоу иыхызын, ихыит, хатца баацсын дыкан, ихыит.

Аныи Сатныи-Гәашь иыцха [лца] Нарт Сасыркәа <...> данцалаакы, – Сан, са саиха иыгәгәоу азәрыкомашь <...> [ихәалозаарын].

– Нан, цыгушьт, – лхыит,.. <...> уыс лхәуон, ихыит.

Аккаитцыпхьазагы ихәон(?).

– Хаи, <...> уар уыткысгы иыгәгәоу азә даказаап, – ха лхәзаап, ихыит.

– К'ох! – ихыит. – Сатцкыс иыгәгәоу, – ихыит, – амѡа азә дықәны, – ихыит, – сышпанахыи сар! – ихыит.

– Уар, – лхыит, – уар уытцкыс дыгәгәоп, – лхыит, – са сахышьеҕаба Хыымкәараса лыхызыуп, уыи ама-малқатаҕы* дакаит, уыи дылпыуп, – ихыит [лхәеит], – Мард-ица Мардасоу уаѡ гәгәыуп, – ихыит [лхәеит]. – Дзықәтәыу, аѡстаабжыарақәа аеқәа дрықәтәыут, – лхыит, – уар уыи уиыхәартам, – лхыит.

Аныи анылхаи, – Сан, арыи дзымбар гыыкалам! – ихыит. – Дызбыракәыуп, – ихыит, – дызбыракәыуп, – ихыит. <...>

– Бзыиыуп, – лхыит. – Дыубозар, – лхыит (Апсыны, уажәы ахыыз сыхаштыит, аззы ахыыз, зык леуыт, з-дыук леуыт, рхыит.), – Кәбыина¹, Кәбыина апшахәа уавалан уцыут, – лхыит, – дыубыут, – лхыит. (Кәбыина зы дыук леуан, рхыит, Кәбыыина ханы.)

Дыцын асоназыханы*, ихыит, Кәбыина азаҕы длен, ихыит, дышгылаз, ихыит, маргыларахынтәыи, ихыит, <...> азә даауыт, ихыит. Азә даауыт, аха, ихыит, ҕы еқәа-дыук дақәтәоп, ихыит, аҕы апынтца икылыѡрқәо, ихыит, алѡақәа акк анахь ицыут, акк арахь ицыут, ихыит, алѡа дласыны даауыт, ихыит.

«Уадак даауыт, сан иылхәаз иашыуп» [ихәан], длен, ихыит, даагыагъан, ихыит, днахәытцагылын дгылт, ихыит.

Аныи Мард-ица Мардасоу данааи, ихыит, – Сальам альеқәым! – ихәан, ихыит, Сасыркәа, ихыит, иҕы дақәтәан дахыгылаз, ихыит, сальам иыитыит, ихыит.

Сасыркәа иысальамгыи гыиымыимхзыит, ихыит, иыгәхъаа гыиыимкыит, ихыит. Диывысын, ихыит, иха лархан ддәықәылт, ихыит. – «Абаацс, Гыидаз!» ихыит, ақәақхан Гыидаз камчык лааиырхан, ихыит, ҕыхәтцәыла диыст, ихыит. Диывыс дымцозыи, иашь-тыхынтәыи ас ҕыхәтцәыла диысын, ихыит, Гыидаз рыцха иыыканатцозыи, ихыит, шытахыла иаан, <...> бидахан* дақәшәт, ихыит, бидахагыи аныкәара гыи-

льамгыит, гыиильанагом. <...> Гъана*, диыст, ихыит. Даниыс, – К'ох, <...> кэыбрыцк <...> ихасны харккыит, – ихыит, – иатахыузыи арыи?! – ихан, ихыит, Мард-ица Мардасоу, ихыит, инаппы аадэықэыитцан, ихыит, иыеггы, иыеггы иарггы шемаз, ихыит, иышыкыл шышытыихын, ихыит, ашыкылыи иареи рыбжьара илыбжьетцан, ихыит, иышыкыл дылтагылны, ихыит, ддэықэылт, ихыит.

Мардасоу рыцха, Сасыркэа рыцха, дыхъатыит-дыпатыит, аха, ихыит, дзымтысыит, дзыбжьымытцт(?), ихыит. Дангэақ, ихыит, – Аа, абаапсы, – ихыит, – патла, патла! – ихыит Сасыркэа, – патла. <...> – Мышкы, – ихыит, – апатла аныи абрыи-абрыи азаҳаны ҳаикэшэыут, – ихыит, – ҳаикэшэыут, – ихыит.

Днацшын(?), ихыит, – Апатла иыутахыу уымаз, – ҳа ихыит, ихыит, Мард-ица Мардасоу, ихыит, – иыутахыу уымаз, – ихыит.

– Иыстахыу сымазар, – ихыит, – уыи аены, <...> уыи аены <...> абыржэтэыи, уажэтэыи иааиуа аҳафтазаҳа*, – ихыит, – ҳаибабап, – ихыит.

Уаҳа аггыиымхэыит. Днауиыжын, ихыит, дцыит, ихыит, Сасыркэа. <...> Аггыг итыцакын дахыцоз дцыит.

Аҳафтазаҳаны,.. [Сасыркэа] иан, иан данааи, Сатныи-Гэашь лэы иха иықэыжыны, ахы иықэшэазшэа [дгылан].

– Нан, иыкалазыи? – лҳан, – Иыкалаз закэызыи!.. <...> Сан, арыи дызлатасырхыуша аккы сабымхэар гыақ'алам! – ихыит. – Арыи дысшыут! – ихыит. – Нан, – лхыит, – дыумшыын, – лхыит, – уыи сар саҳэшьяаца иакэыуп, – лхыит. – Са сатцкыс деҳабыуп, – лхыит, – иан Хыымкэараса, – лхыит, – Хыымкэараса, уахышыаца иакэыуп, – лхыит, – уар уытцкыс дығэғэыуп, – лхыит, – уар уытцкыс ддыуыуп, – лхыит, <...> – уа уызыихьзам, – ихыит [лхэеит].

– Сан, – ихыит, – даеак басхэыут, – ихыит, – иуаза-рыи, сыинышыут, – ихыит.

– Иыутахыузыи? Иыутахыузыи? – лхыит.

– Аиҳабра са исыитозарьи, – ихыит, – сыинышәыуп, сиыуацәахыут, – ихыит, – макәымзар,... <...>

– Нан, уыи уа уатцкыс деҳабыуп, – ихыит [лхәеит], – са сатцкыс ла деҳабыуп, – ихыит [лхәеит]. – Уар уан [иара иан] латцкыс са сеҳабыуп [сеитцбуп], – лхыит. – Сар, – лхыит, – са сытцкыс деҳабыуп, – лхыит, – дыгәгәыуп, – лхыит, <...> – уар аиҳабыра гыуыитам, – лхыит. – Уар иыунааламызт, – лхыит. <...>

– Гьаҕ'алам, – ихыит, – аиҳабыра аасымтарьи, – ихыит, – саггыинаалам! – ихыит [Сасыркәа]. <...>

Иаҕ'аитцахуазыи? <...> Лахәшәацы дылгәагъыит. <...>

– Уыиакәзарьи, – лхыит, – апатла иымыудаз аены, – лхыит, – уаа уцаны, – лхыит, – уиапасны, – лхыит, – анышә жны, – лхыит, – адгъыл атцака ухәытцагыл, – лхыит. – Уыге Гьидаз тцака атцыхә <...> [атәтцәакәа адхәаланы], <...> ртцыхәапхьаза иыркатдан, – ихыит [лхәеит], – уар агәаҫа утагылыут, – лхыит.

– Ехе, уыи кастцып, – ихан, ихыит...

Уыбрыи убысканы <...>, – Мардасоу уаантәыи, аҫадантәыи, – ихыит [лхәеит], <...> – Кәбыина² апшахәа давалан даауыт, – лхыит, – уаргъ уа утагылаз, – лхыит.

– Ехе, са стагылыут, уыи даауыт, изызуазе? – ихан, – Дааины дынапшы-аапшыут, – лхыит. – Уаныимбалаак, – лхыит, – длауывсны дыцыут, – лхыит. – Иашьтахька уаиархан уандәықәлалаак [дандәықәлалаак], – лхыит, – «Ааит, Мард-ица Мардасоу, уареи сареи апатла емаадет, хаисыут, хаисыут, уабыцо ушәаны!» – ихыит, ихыит [лхәеит].

Анажъыльбжы* анаха, ихыит, аеы, ихыит, ҫышь-тыцан(?), ихыит, идәықәылт, ихыит, аеы, идәықәылт, ихыит, ҫышьтацын, ихыит, <...> иыннакылом, ихыит, идәықәылт, ихыит.

– Убаскан, – лхыит, – уыбрыи уыихъзаны, – лхыит, – «уар, Мард-ица Мардасоу, уареи сареи апатла емаадет, ара аисра, аисра ххәыит, уышәыны уыҫн уабы-

цо!» җа уиықәыбжьырг, – лхыит. – Убасқан, – лхыит, – иеы <...> ашькылқәа данрынғылын, – лхыит, – иеы аха дахыут, – лхыит. – Иеы аха данахалаак, – лхыит, <...> – изаанкылазом, – лхыит, – иеы ағәра пнатцәыут, – лхыит, – ағәра пнатцәыут, дыкахуа далагарыи, – лхыит, – дыкахаанза, адгьыл ағы длазаанза, акрыузырееуазарыи, иуыреет, адгьылағ длерыи, нас аныи уаацырыхыут, – лхыит.

Аныи [атцәтәәқәа] нацраҳәан, диықәыбжьыргет [Сасырқәа]. [Мард-ица Мардасоу] иеы аха дахыит, ағы абға пнатцәыит. Данкаҳауаз ааны, [Сасырқәа] ахәа иккын, ихыит, даасын, ихыит, иха хыитцәыит, ихыит, Мард-ица Мардасоу иха хыитцәыит, ихыит.

– Мард-ица Мардасоу иха уызыхтцәарыи, – лхыит, – уызхтцәозарыи, иақаутозыи, – лхыит, – уыи са сахышааца иакәыуп, – лхыит. – Кәбыина ацшахәа уавалан уцыут, – лхыит. – Уышцо, – лхыит, – ҫҫ-бахәкы, – лхыит, – абас едахлыут, – лхыит, – едытцыут, – лхыит, – абас едахлыут, абас едытцыут, – лхыит. – Уыбра уанне-лаакы, ианаидытцлаакы, Гыдаз уасны уыбжькыаны, – лхыит, – нақ угыл, – лхыит. – Уахынықәло, – лхыит, – иашта, иашта, – лхыит, – иыҫны, – лхыит, – уыбра итагылоп, – лхыит. <...>

Зыха хыитцәаз ауфы иан Хымараса лыхызын. Уыгь ағәр даақәлан, лхыит, аныи иха аанкылан иыҫдәықәыитцан, ихыит, дылдырт, ихыит, иыца-иыца ағыланахан. Даныцшыи, Мард-ица Мардасоу иха...

«Аа-аа, Сатныи-Гәашь (лахышааца иакәымзыи), Сатныи-Гәашь, ала, ала, сыгәырцсы!.. <...> Сычкәын дапырабхт акәыуп!» лхыит.

Уыи лычкәынгы уа дыцсыит. Иаргы етәшәтахька дагыжын, ана <...> данааи, ахахә длыбжьалан данбжьытцауаз, иеы атцыхәа хнатцәет. Сасырқәа иеы атцыхәа хнатцәет.

Аҫны дааит. Далган дааит.

24. САСРЫКӨА

[адауцәа дшыриааиз]

Иаадыруаз гәәкра згымхалооз Кавказ абриаам-тазгы мыитәык азбахәала ихыць-хыцьуан. Уыи фыртын баапсык еипш, итцәытцәза, иаарылафыз ала иыцәрыхьтшыа, ишәаны иызмыцәоо, изымтәо, ахәыцкәа еибартцәыуоо, ахәса ауаимадахәа инаимартәоо, гәыла икәадоу гәыткәа-цсыткәаха, гәыи-гәатцәеи рыла иыпхьазоу, иырыура рзымдыруа, инаизтцаа-еизтцаауа халыргашьак зыкәхарызыишьхәа, ражә рлаба дадхәал, аилаф-аиласра иафын.

Зны-зынла [адауы Фыць] арахә иеырзыикуан, зынгы – ауаа, настгы амшын дталоон, амшын иаха иахьтцауылау шыамханы иызфөеиуан. Длакәны ацсызкәа кны, амра иатцан иызны, акакала ифа-икәшәаон. Уыи ауаацсгы рахәгы драфсуамызт. Зны-зынлаггы даазкәафханы даныхәхәалаак, адгыл иыртысуан. Иыпсып иынаихылтцуаз адыу-неи уаф иыимбац афыртын иарфеиаз шәацыцапы хлагыла еилатца, атәыла рбгоо, ифы ахьхау ахька чаи иакәшәаомызт. Амшын далагылазар, амшын цәкәыр-цсо, еижәхысла адәкәа ирыкәлалаон.

Кавказаа разкык рымазар ақәхарын, иызбан акәзар арыи Фыць иыимфао хәа цсызхоу акгы ыкәамызт, шамахамзар. Еифартәашьа уацшыр, ауафы диеипшын, уиаума изыбзыуруо, шамахамзар, ауафытәыфса мцхәы дрызгагамызт, аха зны-зынлаггы шыаукгы ааифәамыкәшәакәагы изычхауамызт. Иыздыруада, ифы азлара аарылаиырыцкәоозарг?

Сағаней-Гәышьей лычкәынцәеи акы еипшымкәа хьаас ирыман арыи агәытшыаага. Нарт Ситыи ан Сағаней-Гәышьей Сасрыкәа иааиыпхьан, – Арыи ханайшьала, Фыць ифызцәагы мышкызны аапхьарарта иаакылыигар, арткәа рахь цсызхоу уаф дынхоом. Арыи Фыць дыпшыхәыфны адауызжәлар

даарышътзар? Иааулак Җыць дызлата[ха]рхаша ак-
хапшаароуп, –[хәа иархәеит].

Җааитыиуеит Сасрыкәа:

– Азыин ахьсышәтаз азы итабыуп, ахәак адыр-
катцара сафьуп, сааихиахар, сишәазар хәа саргыы
хьаас исымауп.

– Дыида, цәгьа сшәоит, иысгәагьуа закәтәгузеи? –
хәа даатрысуеит Сатәнеи-Гәышья.

Амзаҗа еипшыу лыцьымшькәа апшзара афькә-
хәхәуаз лыгесахья аумашәа пшзарак ацнатцоон, лыб-
ла гәйтбаакәа утызтаауаз ауафьтәыфса агәамч
иынатон.

– Сан, игәаастоит, бгәы шәарак штоу, аха хазкә-
шәаз хатцахаргыы шыбтахым была халалкәа исар-
хәоит, бымшәарц сбыхәооит. Ба баипш зыжәлар рзы
хамеигзра змоу Анцәа дшыихьчоо хастцооит.

Мышкызны жәа-метрак идиыркатцаз иахәа
аашьтых, [Сасрыкәа] бнала мацара Җыць иышкәа днаи-
уан. Уахынла уыипшыр, дсиырны дыубоон Җыць, аи-
башьяран, уахынла ага иыпрыгакәа узырбоо афымца
ламбакәа реипш, иыбла кажжы иҗапхоз ала, «Җыць
ма длашәыуп, ма иылахь агәтахьы бла-затцәык иыма-
зар ақәхап» хәа игәы иаанагоон.

Длазгәыдыпшылооз ихәамц, иыбзары-бзаруа,
ахәы иыхьссы акәын дшыказ Җыць. Сасрыкәа Җыць
даныизааигәаха, иыбжыы наиыргеит:

– Уа, мшыбзыиа, Җыць! Хатәылаҗ бзыиала уаа-
беит!

– Абзыиа убааит, арцызба, цәгьа сгәы уахәт, уаба-
цоз арахь?

– Сабацоо, уызбарцоумыи сзааз.

– Уажәраанза узымаиз зақәхаризеишь?

– Иуасхәап (иылахь инапы надкыл афада дыпшуа),
арыи атәылаҗ уа дкәакараны [дуакараны] уаф дымиы-
иц, адыунеи ағгы ас азә дкауп хәагы хәахацт азы,
хәилахәит, хәтамзааит! – [ихәеит Сасрыкәа].

– Нас уымала оума иааиуаз? – ихәаит Җыць, ила-
кытца аарцәгьа.

– Убар ртахымкәа, аха иыухәао рзымдырт, – [ихәеит Сасрыкәа].

– Уырт срызгәаоит, уа уыда дынсыжыуам арыи атәылаҕ, – [ихәеит Җыць].

– Сара усыламкыысуаны ажәа сыутаома? – [ихәеит Сасрыкәа].

– Иысхәаз хәоуп, уыимау, аксытцаугыларц уалагаргы, сажәа сахьхәраны сыкам арыинахыс, – [ихәеит Җыць].

Сасрыкәа иызбеит, Җыцьи иараи метр-фынфажәа рыбжьахаанза ашышьыхәа дыизнаиуа, нас дыфны дықәс-дыцаны, иахәа мфаныитцарц, иагыиуыит убастдәыкьаны.

Ишышәдыруала, Сасрыкәа хынфажәа метр дыцпоон тдәфонтдәыка, жәа-метрак иауыз иахәаггы ацлоозар, хынфажәыижәаба метр ифаскьоон. Аха, ицәаушьаша, Җыць ихәамц уакәытц, ишьаргәацә акны дзымфазайт. Ишьахҕа акәартәра леихиырса-лазаап. Ашьакәада иытцыфруа, уафы ишыимбац ала дхәаауа, дхышәтны данлаиуаз, ажәлар рыразкала, иҕы амшын ахь ихан Җыць. Уыи деифышаа даныхәхәа, иыцсыц амшын инатцас, агәыр-гәырхәа еирызәзәаа иырбылгыоо иышнаиуаз, абаҕәаза (уиаамтазы иыхтымыз), цжәаны илықәнатцазаап. Уажәгы, иышшәахац еипш, Сасрыкәа иыбзаурала, абаҕәазақәа шыхтыз, Амшын-аикәа шлакәыз ала идырзаап уиаамтазы.

Җыць ишьацкәа амшын иахъзыхжылаз, илыиас-аиасуаз уыи ицъаршьоо, ихәамц Ерцахә икыджылазгы, абанзацәыршәагас, ахәы иыхъссы. Ашәарыцафцәа, ҕмыртцысы иышьтоу Җыць иызтцауан: – Иуыхъзеи? – хәа. – Ушьапы уызхымгылоозеи? – хәа.

– Сыйжәаит, сыйжьоо [Сасрыкәа]! Хара хатәылакны ажәа зтыиыыз иажәа дахьхәыр калазоом. Уажәа уахьхәыр еиха уыкамзар еиҕыуп, сажәа иыстыиыыз сышпахьхәуаз! Сажәа сзахьхәыр, Сасрыкәа, акәыбры иафыаз, дшыбзоу дылбаазымдауазеи! Сшәыхәоит, абна шәлаианы, сшьапы зеипшрау хабарк сышәтарц.

– Аа, сшәыкәахшоуп, афырхацәа! Разкыла дсаигын, разкыла! – аныхәаоз, алҭа ҭахатәалауан, зынза дыблузаарын, анасыңда, иыпсымта.

ажәџан ахь дышцаз, амца шааигаз]

Уышъта Сасыкѣа-хатѣ адыunei ирыцкъаны, ауаа-псыра рнапы ианыитѣаразы амѣа дыкѣлеит. Рацхъаза иашъцѣа ааизыиган драцѣажѣеит:

209

ауаагъ лыбааганы, иыкоу ахых-мышә храцәажәаны, агәра дырганы, ихадкыланы ххы иахархәароуп. Арт адаукәагъ шәырмабашын, уырт амфәхъ иаазгоит.

Абна иылоу алымкәа, абгакәа, асланкәа, алакәа ранацәа иышласбоу иырхыхны иааганы, иаазаны, иырдыуны, нас уырт рыбызшәала дара рыжәла ирыпхьо. Уыртгъы убас иахыгзаны иырҕеиет, аха уыскантәыи аслан, абга, алагъы адыунеи зеипшроу еипш, идыуын, алакәа абгакәа иахытәыи ҕык иакаран.

Сасыркәа уахык иашыцәа шыцәаз днытытдын, ҕаа дыкамызт, иашыцәа даара агәырҕа роут. Аха ран «шәымшәан, дааирадыкоуп» хәа [ралхәан], ишыпшыз, дырҕагък уахык ишыцәаз, дааит Сасыркәа, иашыцәа загъы рзы ахәак-ахәак, камак-камак рзааигеит. Сасыркәа иара иахәа аа-матра иыкан, иара иахәа дшыхәычыз иизаахьан, иан иылхәомызт. Иашыцәа рахәақәагъ ифәхымыкьо иыкан, аха Сасыркәа иахәа ианыиыкьоз хынфәжәа матра еитытдон. Сасыркәа иашыцәа рыматәахә еибашыга анрыита, рашьа дзакәытцәкьа рдырт. Уахык, тцлақәтәаа ауаагъ цыгукы нарыдкыланы чарак, крыфарак картцеит. Уыбрыи ауыха нартаа реихаба амаахыр жьырзы иырзыкалтцаз иыкны, рашьа еитцбаза Сасыркәа иныхәаҕа шытыихын, дыиныхәеит. Иымҕетәы хмачыр иаатахаз цәыгәбар жьырзы иахынацәкатәаз, иахытәыи афы алырхо, ажь еикәатцәа гылт. Нас уыинахыс афы ажь еикәатцәа иа-лырхоит, афы атоурых уапшозар, нартаа ркынза инеиуеит.

Сасыркәа, – Рапхьаза Кавказ акәша-мыкәша мрашәагала ирыцкытәыуп, нас ауп адыунеи атәыла ханықәло, – ихәан, иашыцәа рыбжафы иаашытыихын, ашыха ицан, агәылшыапқәа ирыцәшәаны ашыха сыра иылаз рашьк-рашык иратәаз рзыикын иааигеит.

Уыскантәыи арашыкәа адырра рыман, икәышын, иакәтәоу игәахәтәы дахьзон. Сасыркәа ҕә-ҕык, ҕә-рашык иыман. Акы шыжымытанк, Сасыркәа хәа [азәы] иыбжыы ааган, иан данынапш, еикәхапса, ифы-

чаны чык гылоуп. Уахьахэацшо, «ҳай, нан!» ҳэаны, иан данындэылтцы, бжык аагеит: – Арыи Сасрыкэа иитэыуп!

Уыи арашь Хэатцэа еибашьра мызкы шыгыз иизаахьан. Агьыи Сасрыкэа ирашьгы, цшак, аду-ней артцысо, цша цэгьак асыит, аантцэамтэзы рашта анагзара ргэашэ иазааигэаны, уыбла ацэыузартэы, иышпырыша, рашьк гылоуп. Сасрыкэа иыда рацхьа аанда уаф днанамшьтыит, нас Сасрыкэа ишыитэыз иымфашьеит. Сасрыкэа дыззыцшыз калеит.

– Аҳаҳай, абаацсы, аамта ааит, уашьта хамцшаап. Абна ҳаалеины архахь, ацхарахь, ҳгацэа агэылшьацкэа ҳарабашьып! – рхэан, рыгедырхиеит.

Сасрыкэа мышкы ирашь ицыруаз длақэтэан, Кавказ ахала-атдыхэала деимдан, еибашьыртақ алыи-хын, дааит Гагра арха абжькацара, аанда алхны дааит.

– Абасоуп, уыбраа алсхыит, – ихэан, фатэыла даара рыгедырхиеит, илақэагь, иыбгақэагь, асланқэа ихьыигзеит.

Иага уымхэаргы, агэылшьацкэагь абызшэа рымамыи, Хэатцэа иыкалаз еибашьраан иынтцэаз ышэоы агэылшьацран, раб, рашьцэа ухэа ишыкалаз, иырфаша, иыршыша иырзыцшаауа бней-рхеи иықэын. Сасрыкэа цшьашак аены иазкаршэны аибашьра ахалыхыз, иашьцэа загь мгакэа, шытахь зыхьчоз цьыукуы ааныжьны, рацхьа дгыланы, адыунеи ртцысо ифэылеихеит. Иахлеиз инымгылакэа, рацхьа иаарықэшэо ршьо, иахыхэоз аназаранза ицеит. Сасрыкэа иашьцэагь рашьла еибашьра диыртцеит, ашьха иганы, уышьта уызларыхэартозыи, раахынхэразы, агэылшьацкэеи дарей иаиғагыло, адыунеи ртцысо, аисра иалагеит. Сасрыкэа даныхэхэо, дгылыи-жэофаныи тцысо, хышэ матр иааиуа агэылшьацкэагь аныхэхэа, адыунеи цсызхоу, изахуа иымшэараны иыкоума, ее, ажэахэаф Акэазба ишиихэауаз еипш¹, агэылшьац шыақэа зырфаштцас имыиаскэа, гэатцэатцас адгьыл иықэхон. Уыи ашьа асланыи, леи, бгеи ианырфалаак, рылақэа

цам-цамуа, уызларыхэартозеи. Хазы ртыцахь иынхаз ауаагь ахэы катцаны иыцшыуп. Сасрыкэа еибашьцэа, ы-мш еибашьыз цсаатэтцас ицаны, крыфаны иаауа, агьырт цо, убас, убас жэа-мш уыбраа Гагра еибашьы-ит.

Цырхагак рмоукэа, рышьтахь игъажьны ашьха ихалт. Убыскан ахақэыитра-гэырғыара картцеит, афатэ-ажэтэ, дырфакгь ран лмаахыр жьырзы кны еиталныхэшт. Уыбраа адэы иақэланы шыабстак ааин, Сасрыкэа иааиыд-гылт. Уыс ахэеит:

– Сара спацэа агэылшыацкэа иырфеит, шэарт сшыа жэуеит. Сара аибашьцэа рзы сааит хэыс сырфап хэа, – анахэа, Сасрыкэа атыцахь идэықэыитцеит.

– Уыбраа, – иихэеит, – абыуп, акэымзар шыабстатцшак цсыхэа аманы, идырны ишэымшыын, – хэа [реихэеит].

Сасрыкэа, [еицыз], ррашыкэаггы дарггы, кыраамта рыпсаныршыа, ицаны, ашьха рахэы – акамбашь, адом-беи, абнацэ, абныцъма ухэа – иааганы, ахэы картцан, нас Сасрыкэа хы-мз рыла зызхуа агэылшыацкэа рыхшара дара хэра-фара иа[н]цо реакэыршэаны иыркэакэон, еитамгыларазы. Сасрыкэа еиха агэылшыац ахырацэоу, Кавказ акэша-мыкэша, игэы иыртынчразы, атцла-уаагь иыдкыла, адауқэаггы иыдкыла, илақэа, иыбгақэа, иысланқэа, уырт ранацэаггы рабацэагь аарыдгылан, агэылшыац-жыы анырфо ирызхэит, имашэырхеит. Сасрыкэа изы абызшэа адырра даара имариан. Сасрыкэа жэохэ шықэса абас планла данеибашьы, Апсны уацэымшэо гэылшыацла иааирыцкэеит.

Ажэахэаф, Али Чауышь, убас ихэеит: Гагра атшэарагь Апсны ашьхақэагь Сасрыкэа иырхаракыит, даугь ауаагь, ыыгь ыадаггы, иызбан [акэзар] Апсны ашьха мафа-мафа еилоуп, анышэ хазыуп, асы ахышыштоу агэылшыац знеизом, асы иылалар, идысны иынхыит азы. (Апсны абнақэа мафа-мафа анышэ зеилоу, хазы атэылақэа рахытэ анышэ ааганы, насггы

иара абахәкәагь атхәаа рытаны, ашьха иырхаракны
изыкартаз нартаа, ахәала гәылшьац хымтцразы,
ихытыргы асағы ағязырееирым, иара агәылшьац,
матхылтцштроуп азы, ахышәашәара атахым, асы
абаргы атахым.)

Нартаа ран агьырт лыхшаарангы ачыдарақәа
рыдылбалон, лыхшара иаанза амгәарта рылаша-
ра лбон, аха Сасрыкәа ихы-мз туаны амгәарта иан
адәахы длыманы дындәылтыр, атцута лашара-
хон, ҕынлазаргь ицъашьатәхон. Сасрыкәа иан ам-
гәарта дантаз, иан длацәажәон. Сасрыкәа иан
дзыихзызаауаз, лычкәын икәзшьа лхәар, дызлакоу
иылшарақәа ицәызыр хәа дшәон.

Сасрыкәа иашьцәеи иареи даараза бзыиа еибабо
иалагеит. Сасрыкәа иаан ажәлар, аҕаапсыра ирыцхаха
атцлақәа ирыкәтәан, азәдлалшәаргы агәылшьац да-
фон. Сасрыкәа драцәажәан, Кавказ акәша-мыкәша
шьхагь бнагь иылаз загьы лбааганы, адауцәа иыдкы-
ланы, ашьхақәа, абнақәа кылтцәаны, ахапы-фынқәа
рзыкаитцеит. Ажәлар таацәала еилатәо икалеит, быз-
шәала еицәажәо. Сасрыкәа аҕаапсыра рхапы-фынқәа
уыс иыдиыркәтцеит, афнуытцкала абнахь аҳаракырахь
ала адәылтырта атаны, ахышәкәагь аманы, ашә
дыукәа ахахә кьақьа атаны, ашәкәа рхы ахахә дыукәа
ыкәтцаны. Ашә идгылуа, иага идыузаргь, хыхьынтә
ахахә адәыкәтцарта атаны, даара изақәаны ажәлар
аниырхиа, даара аҕаапсыра иыдыикылт, еибашьы-
шьа диыртцеит, адауқәагь иыдыикылт. Алымқәа,
асланқәа, алақәа, абгақәа, уыртгы хазы иырреицеит.

Уажәы адыунеи атәыла гәылшьац-цәшәа шытых-
разы аҕазыкатцара далагеит. Сасрыкәеи нартааи аа-
ианза агәылшьацқәа адыунеи хынтә-пшынтә
иҕадырцәхьан, уафыгь рахәгь иыгәахақәаз рыла
еиҕағыиаихуан. Сасрыкәа иахьынгзаз асланқәа, ала-
қәа, абгақәа иашьцылан, агәылшьац рпацәа уахын-
ла иазыикон, ицаны иырфон, баапсылагь иашьцы-
лан, ихәарта дыуухеит Сасрыкәа изы. Адауқәагь,

иага уымхээрғы, уафытәыџса еипшын, абызшәа рдырон, агәылшәапқәа адауқәа аанкыла, иырфәжуа иырфон, ргәы птцәаны иықан. Нас хара Сасрыкәа иызбахә захаз ауаапсыра изаауан, дара зцәажәомызт, иара драцәажәон. Даараза ауаа еизыигеит, адауқәагь ауаапсырагь еибашьышәа дыртцаны, агьырт ажәларгь Апсны бнак иамоуп рхәан, ахахә еиса хәа (хахәк адгьыл иытцхны ианыуцәуа итатоуп, нас апша асны, амра анабалаак, аңыр еипш, икыхон), абрыи ахахә еиса иалхны аматәахә диыркатцеит. Иахәала иыцәны, иеырхианы, иаанхаз ажәлар зыхчашаз иашьцәа жәафык, ажәларгьы мчы змаз фышәфык, аҕаргьы шьарда мчы змаз нхеит, ачапшьацәа, адауқәагьы шәафык ракара, иазхаратәы асланқәа, алақәа, абгақәа ныикылт.

Насгьы иынхо ахәсагь, ахацәа реипш, дыррала еибашьон. Сасрыкәа данахьза, иангьы иналеицәеит: – Хара хәхеибашьо пцәыс деибамшьааит, – хәа.

Сасрыкәа иеаниырхиа, иымала ирашь ипыруаз днақәтәан, «сааианза шәаапшы» ихәан, дықәтцт, аха Мраташәара, Мрагылара еимииркьеит. Мраташәарахь цьара еибашьыртас иалыихыит, збааррак, пкызыртак, амшын иаваршәны, нтцәара зқәым дгьыл тбаарак аҕы. Агәылшәапқәа ирыцәшәаны, камбашьгьы, егьы, домбеигьы загь еилахәшьышышәо, нтцәара рықәымкәа итан. Уырт Сасрыкәа изы даара иматәахә дыуззан. Иаҕапшьны, Апсны абнеипшы, абна дыуқәагь аманы, аха дахцаз иыибаззыи – адыу-неи итәын гәылшәапла. Дааит Сасрыкәа иыжәлар рҕы, Апсны.

Агьыи иеы иан лҕы иыниыжьт, уыигьы нцәа-дырра аман, уаса цәак иан иынлыитеит.

– Хара хцоит, абрыи ауаса цәа бапшла, азы алтцуазар, хабзыиоуп, ашы алтцны икапсозар, ххәы нтцәеит, мамзаргьы ашәа алжжуазар, мацк хашгәакуа жәдыр, ахаа ауаса цәа ашәа алыжжы икатәозар, цьабаа дыу шахбо жәдыр. Уыскан сашьцәа хәафык алымқәа, асланқәа,

абгақәа, ахәса ахәыкатцацәа, ахәса ахәрақәзацәа, ишәызназго ҳахәгы аашьтыхны, срашь аауышьтны, иара шәнанагуеит, – ихәан, иырхиаз еибашьцәа аашьтыхын, «ахаҳаи!» хәа рҕынанахан, инеиаанза аky иаламкысзакәа ртыц аҕы инеит.

Ианцоз иызбаз агәылшьапқәагы ирышьталеит. Иахалыхыз инеин, рыцсымшьазакәа, еибашьра иа-лагеит. Еихьзаанза иызбаз агәылшьап дыукәа, аа-хык, жәа-хык змақәоу, лассы иызныкәазом азы, уырт ааиаанза агьырт рышьларазы.

Аа, абасгы, аky еитеихәеит ажәахәафы Али Ча-уышь Акәазба. Уыскан нартаа ауаа роура иахь-тәи жәа-еихагыла аонқәа рныпы аакәыршьратәи иыкан. Сасрыкәа еибашьра дахагылаанза, арыи рапхьа днагылон, ахәсагь еибашьуан. Уыскантәи алақәа, абгақәа, иахьтәи алашак, ҕык иақаран, уыскантәи асланқәа иахьтәи махек иақаран, уыскантәи камбашьк иахьтәи жәохә камбашь иақаран, уыскантәи ҕык, рашьк иахьтәи жәохә ҕы иреихан. Аха уыскантәи агәылшьапқәа ҕышә, ҕышәи ҕынҕажәи жәаба матра иауын, ауаагь рышқәсагь аашәи, зқьы иыкан.

Нас Сасрыкәа данықәтцоз еибашьцәа, аслангы, уа-агы, ҕгы иықартцашаз руыс шреихәаз еипш иала-геит. Сасрыкәа иыщыз ахәыкатцацәа, ахәцәа рқәзацәа ухәа, иара еибашьцәагь рыцсшьарта иацәыхараны еи-башьра алыихон уыи ртәарта. Ртәарта акәша-мыкәша рапхьаза иирыцқьан, уаагь зыхьчаша цыукукы ниыжь-уан, хабар иызташагь. Нас далагеит аҕбатәи еи-башьра дыу, хәаха-хәымш иымфа-иымжә. Аҕбатәи еибашьырта Сасрыкәа еибашьра даара иазеигьхаратәи ихәартан, нтәара змам алра-пқьызырта иылаз акам-башькәа даара ихәартан. Нас Сасрыкәа иуаа иыб-жьы нарықәиырго, еибашьо, иашьцәа рцашьа даара иигәапхо, мчыбжьык еиба-шьыит, аха хәчыи-дыуыи гәылшьапқәакәара иаҕыуп. Хазы ахәыкатцацәа иыкамзыи азы, еибашьцәа шеибашьуа рышьтах

ала рыфа-рыжә рхырыгзоит. Сасрыкәа агәыл-
шьацеибашьра еихара уахынла икайтдон шаанза,
иызбан агәылшьац мраташәара ашьтахь амч дысуеит
азы.

Нас Сасрыкәа уаатәи ауаагь дырмацәажәахьаззыи,
анс иыкәҕеиуа, иыбзыиахуа ианырба, атцла икәыз
ауаагь лбаан, Сасрыкәа еибашьра иалалт, еибашьцәа
рхыцхьазара рацәахеит. Сасрыкәа акы-ѳѳба мзы да-
неибашьы, ртәартә даараза иацәахараны агәылшьац
ирыцкәеит, ацшцәа ргыланы рыцсыршьартахь хга-
ра роут, Сасрыкәа иеыздыикылаз абнаршәыра даара
ихәартан, абна аибашьра ауаапсыразы даара иыб-
зыиан, агәылшьац аҕазыкшомызт. Атцыхәа акьар,
атцлакәа ирыкәшәон, агәылшьац атцыхәа анызымкәа
изыкшазом.

Сасрыкәа рацхьатәи аибашьра даара цәыз иы-
мамкәа иыхгеит, аха уиашьтахь, иара уымхәаргыи,
рхатәи бызшәа рымамзыи, ирыхьыз еибырхәеит.
Адыунеигь агәылшьацкәа ирымпытцахаланы иыкам-
зыи, итацәыз атыц иаразнак идыртәразы акәша
иыказ, рацхьа, рышьтахь, парма, паргьа ухәа, апшь-
махак ркынтә рҕаархеит.

Сасрыкәа иыцацшьацәа иааин, уыс иархәеит:

– Адыунеи хәартацшь змам ала хәчыи-дыууыи
рееидгала, жәахык-аахык змоу агәылшьац-мца зҕы-
ткьо рхы рханы иахшьыз рыфѳы иыкәланы иаауеит,
икататәиу уазхәыцыйи? – хәа иархәеит.

Сасрыкәа ашырхәа иашьцәа дзыкәгәыгуаз хѳык даа-
рыцхьан, хыцъара иышьтыит, иаргь зымѳа дцеит. Дан-
цоз уаа иыкоу рычешыхдыриашаз реихәеит. «Ахахаи!»
хәа рҕынархан ицеит, хәи-мш рышьтахь иашьцәагь
иаргь иааит, иааит аха даараза дархәыцт агәылшьацкәа
раашьа, хәартацшь рымамкәа.

Сасрыкәа ашырхәа еибашьцәа, ахәыкатцацәа, ахәа-
лыргацәа, адауцәа, ҕыц иыднагалаз ауаа реибашьы-
ракәа рыитеит, асланкәа, илакәа, иыбгакәа ухәа загь,
ацыр еипш, атәыла ртәны иааизеит. Сасрыкәа уыс
ихәеит:

– Иахъауажәраанза ҳаибашъреи иахъатәи еиц-
шымкәа, цшыьцъара гәылшъац мчы змоу рыла-
ны иахъаауеит. Аҳаҳаи, абаацсы, доусы шәуыскәа
жәдыруеит. Абыржәтәи ханалга, адыунеи иашаха-
таны ауаацсыра иахтәхоит. Дара ааианза ҳарцыланы,
абнарахъ иымфахыганы, уахынла иазкаршәны, рац-
хъатәи еибашъра арааубас ҳалагуеит. Иашьцәа хәфык
нарылатцаны, – Алра-цкызра иылоу акамбашъкәа,
адамбеикәа, аеқәа зқы ракара уажәазы иалца-
ны иаажәга, – ихәан, «аҳаҳаи!» ҳәа рееикәыршәа
рәылархан, ажәпа, реиха агәылшъац рацәа ахыказ,
рырахә, ркамбашъкәа ларцыца рәылархан, илеин еи-
башъра иалагеит.

Ее, дад, Тенгиз², алакә ишахәо ала, дгъылыи-
жәфаныи тцысит. Сасрыкәа иашьцәагь агьырт ау-
аагь дцъаршьеит, иеы цырны агәылшъац ианафас,
ахы-ахабыц кәәкәан, иара иахәала данаслаак, иафы-
кка иыкәыитцо, илакәа, иыбгақәа иахтеирыкказ ажъ-
кәа амжәжәа иырфо, иашьцәа хазмә иафагыла,
уыртгъы ррашькәа, дара Сасрыкәа иааиыварыжъуа.
Агьырт ажәлар реибашъыга матәахә даара иыбзы-
ианы ирыман, рыгәгъы цтәахъан агәылшъацкәа
ишырфәтцәхәыз, уыртгъы цсабара анрау, амфәта
тбааны ианрықәлеит, уатәы фыц ауаа атцла-қала
иылбааз, уыртгъы хаз-зымәа дызлармықәгәыгуаз
амч дыу рыманы, ас цсыхәа анрау, игәырғәтцәа еи-
башъра иалалеит. Нас адауы-хәашақәагь, рымч дыу,
дара уызларыхәартәузыи! Аха Сасрыкәа деианза
агәылшъацкәа иыкны, иырфәыжуа иырфон, ас цса-
бара анрау, атәыла дыртцысон. Нас иаарцаз арахә
ларфәартцалан, еибашъра иалагеит. Уырт арахәгь еи-
башъыит агәылшъац иырфагылан, уырт адамбеи,
акамбашъкәа, аеқәа агәылшъац дыукәа ианырфо,
хгара зауыз, Сасрыкәа иауааи иареи тырастцас агәыл-
шъацкәа еифәтцәтцәа иыкәыртцан, еес, уабацшо,
адыунеи быжъ баацсыла итәыит.

Сасрыкәа иыбжыи захаз, азиа итаз, фыи, камба-
шьи, домбеи рхала ианы, еибашъра ашьтахъ

игылан, хартаххарыу хэа, иызфоз, еитазмыргылоз агэылшьяцкэа рынтэашья ргэы иахэо. Нас Сасрыкэа иреихэеит:

– Ёынла мацк шытахь хцаны, уахынла еибашьяра гэгэа тахцалап, – ихэеит.

Абнарахь иазцо, уа еиха-еиха ирыкэфеиуа, Сасрыкэа убас, убас хы-мз деибашьиит. Азынгь иазааигэахеит, даргь даара цыбааа рбо иалагеит, уабацшо, мёыр-кэаратцас агэылшьяццсыра еикэыжьиуп. Убас, убас, араха иырфартцалаз, уыи даара ирыхэеит.

Ахэыкатцацэагь даара ацбааа рбон, шыарда ахэ-цэагь калеит, уырт аказацэа иыркэшэыртэуеит. Убас, убас, кырза цыбааала ишеибашьиуаз, агьырт аргьа, рыма иыказ агэылшьяцкэагь иырзааигэахан, ее, абар, ацэшэа дыу ахакала. Рыгешаны еифахысуа иа-лагеит. Сасрыкэа иашыцэа даарыцхьан, ацшь-махак иишеит, ауаа, адоукэа, ла, бга ишаны ириитеит.

– Ахахаи, абаапс, абыржэыкоуп! – хэа даныхэхэа, шэапыцьяпыи иыртцасыит.

«Ахахаи!» хэа иышиашаз ала ртыцкэа, рыматэакэа ааныркылан, даара изакэаны еибашьиуа иалагеит. Уа атэылаф иыказ атцла фын-уаагь еибырхэан, шыаар-да жэлафы ааны иреибашьиуа иалагеит. Алра иылоу акамбашь, ёыдомбеи, ёада хаз хэыс икэартцоит, хазы агэылшьяцкэа иырфартцало иафэуп, аха нтцэара змам гэылшьяц еизо, еибашьо иафэуп, убас, убас, еибашыцэагь, ахэыкатцацэагь, аказацэагь загь иаапсо, рыхэгьы кэацамзар иынтцэо иалагеит.

Нас Сасрыкэа иан илыитаз ауасацэа ашья алыппуа, ашья аалытцэтцэа иалагеит. Сасрыкэа ирашь ахтагылаз артцэаахэа иыхэхэо иалаган, иырдырт изыкэшэакэаз. Сасрыкэа иан Кавказ иыказ ауаа загь, ахэса загь еиизыл-геит, уаа иыказ лычкэынцэагь, – Хаи, абаапс, адырра калеит, шэымбо, шэгешэырхиа! – лхэан, лычкэынцэа хэфы, уаа Кавказ ирыкэнагоу, ирыматэахэыу ааныжьи-ны, шэфы дауы, шыарда хэса, мчы змоу, шыарда уаа, мчы змоу лыманы, рхэы катцаны, Сасрыкэа ирыитаз

еибашыга матәхә рыманы, Сасрыкәа афбатәи ирашь пхәа иладыргыланы, ррашькәа иларыкәтәа, Сасрыкәа ирашь илашьтаргыланы рҕынархеит.

Сасрыкәа афбатәи ирашь нцәа-дырра амоуп уыигь. Сасрыкәа ирашь уызлахьзозыи, иыцрын ицеит, иакәыз, ихәартаз аматәахәгы иаргыи, аха иахыкәгылаз адгьыл фнык тауыргылар итымышәхә иытнахуан. Уыи амфәа иыкәын Сасрыкәа иангыи, иашьцәагыи, иуаагыи.

Сасрыкәа ирашь иышнеиуаз еипш Сасрыкәа иытгагылт. Ирашь неитцых, ацсы шыаны иыкамзыи, ее, амцапшь ыкәнартәеит, еибашьра иаҕагылт. Сасрыкәа идырт иышьтахь иашьцәа, иан, руаа шаауаз, цсаатәтдас иыцпыруз амфәа иыкәыз мчыбжьык ала ирыхьзеит, Сасрыкәа иеи мышкала иахьзеит.

Сасрыкәа акамбашькәа фатәыс икалоит, домбеигь, ҕгыи, шыабстагыи уыи алра иылаз, уиазы дхәыцын иеадыигалт. Акамбашь фатәыс, хаз гәылшьац ҕагалаз, хазгыи еибашьцәа цсабара рымтакәан, иыцхьацаны агәылшьапкәа иахырҕацала акамбашь ауфьтәыфса иызгәаауп, итцуюкозаргь уамыскәа, атцәымаг злоу алаба аналоумыкша, итахны изым-цо игәаан азоуп, акамбашь алапш акы ытцашәаны ианыиузыткьо, дамшькәа изыикәамтцо уыбриоуп.

Ғгыи, ҕадагыи, гәыжыгыи загь ҕык-ҕык иакаран. Сасрыкәа иуаа ирыцны азбаара иалымтцыз, Сасрыкәа иишәыит агәыжь азы «уымҕеиуа, хшара умоуа, аеи ауа уысгыи ура иыудырбо, цьабаамзар бзабаа уымбааит!» хәа. Аеадагыи еибашьра иааины, иыбналаны ицаз аеқәа роуп. Сасрыкәа иишәыит: «Уымч иагымкәа, уматцыуфны, аеатцәахышьа узымдыруа, имарианы уырбо, хәчыи-дыууыи цьабаада иуыкәтәо, адыунеи ахьынзакәоу уматцыуфы, упатыуданы ауаа рзы уықәзааит!»

Убыскан асланқәеи, абгақәеи, алақәеи ауааи дареи афызара рхан, дара зфоз агәылшьапкәа еицрыланы иыршьуан, дара рфызцәа абна иылаз ааганы,

еибашьра иалартдон, уиазы иага амла иакыргъы, ауафьтэыфса абна дырбаргъы иыцэшэо иыфьеит, иырбо рахэык еипш изымныкэо, уиоуп уажэыгь Сасрыкэа иажэа ркоит.

Ажэабжь зхэуа ихэашьа убасоуп нартаа ражэабжь афь: Амаамын ауафы дахымшазеит, Сасрыкэа ихэатэы хазымтдыз ауафкэа иышэиыу роуп. «Уафык иытцкара шөшеиуоу дырны, шөтыц тынчымкэа, тцлеи-махэи рыда тыц шэмоуааит!» ихэан, амшэгъы Апсны ачапшьацэа рааны иыказ, Сасрыкэа адэахыи еибашьра данца иыбналан, иаашьаны абна иалалаз роуп. Уиыгъы уыс иышэиыуп: «Уара, аашьакэ, уцэа, уышша ауаа ирыматэахэыу азы иышша иагымхо, атцла гэафа фныс ада уаха тыц умоуа, уызба дуаганы, дыук фатцахэы уымамкэа, уыхтэоу утыцажэ афь анаи-ааира аматц иызцэыутцэахыз ушьапыжэ арыбзара-да разк умоуаат!» ихэан. Абас Сасрыкэа иныхэакэа, иышэиыиракэа даара иыкоуп.

Сасрыкэеи иашьцэеи иареи рфеыфшаны апшьы-махак иафэагыланы еибашьеит. Дыунеи иыкэыз еибадырын, агэылшьацкэа еизеит. Сасрыкэа ишоу иуаа цыыкукы ахэы картцоит, цыыкукы араха азиа апкызырта итыхны иаарго, цыфас икарцо, хазы хэыс икарцо, ахэыкатцацэа иырзехьымгзо, хазы ахэы картцароуп, хазы рхэы рфартцароуп, еибашьракынтэ рхы шытыхны иыцшо иыказма.

Ее, абас артцэаа-сыртцэаа хэа еифэагыланы еибашьо, Сасрыкэа афбатэи изааз ирашь (ифеы) уахыпшраны уыкоума, убас иытцеибашьеит. Ишеибашьуаз, Сасрыкэа дахаказ ахь ала Сасрыкэа Кавказантэ иизааз иан, иашьцэа, иуаа аадгылт. Сасрыкэа иан лыбжьы аагеит. Агэылшьацкэа цхэа ишыпшыз рышьтахь ала иааи иаарылагьежыан, аматэахэ бзыиа ирыман, Сасрыкэеи дарей рыбжьара мыш-ныкэа иыказ агэылшьацкэа загь иааркэакэазеит. Сасрыкэа иан ахэыкатцацэеи ачымазцэеи зхэышэтэуаз, агьырт ака-зацэеи иырзылшьтыит еицхырааразы. Нас Сасрыкэа

ианраа, иашьцәа ирыбжьаз аарыбжьыхны инаибабә, – Иыкоузыи, нан, сычкәын, – анылхәа, – Макьана хара хала шыы дыкам, ихәыуу иыкоуп шыарда. Аха араатәыи ҕыц ауаа, еибашьра ззымдыруаз шәоык ракара иыхәны иыцсыит, фатәыс ирахамтеит, апсцәа хара ихамоуп, анышәынтра рзыкәтәтәыуп, – ихәеит. – Аа, сан, сашьцәа, хапшо хаказам, агьыртан анышхынтә аауеит, шәарт ахәса еибашьра шәакәытц! – ихәан, ахацәа еибашьра рҕынархеит.

Ғыц иааз Сасрыкәагь, иашьцәагь, ауаагь рыцсы шыаны иыкамзыи, ииашаны агьырт ирылартцеит.

Ее, дад, Тенгиз, ишахәо ала, уыс гәакра, уыс хәхәара, уыс еибашьышья хәарыла иееимхошәа збоит. Аныи абыи узымбо, амца-кьоукьад итагылан загь, зда ыкам агәылшьяпкәа еизеит, ауаа шырыла изырнымыртцәо ргәы птцәеит.

Сасрыкәа артцәаахәа иахәа кны, иыгекәа, ирашькәа аобагь ицеибашьо, загь даарыкәшеит: – Ахахаи, абаапсқәа, иахья еишоуп³! – ихәан, гәыграк рытеит.

Азын ахышәашәарахь иазааигәахеит, ирыхәеит. Сасрыкәа ажәпа агәылшьяп ахыказ, абнахь еитеирпо, абна иаатцакны рымч рмачны, иыдиыркәакәан, Сасрыкәа уыбраа даара дуазырт, дгәакт. Дәәа хы-мз ианеибашьы, иаатацәыит ухәаратәы иаатынчрахеит. Бжа рыцсыршьо, бжа еибашьо, рааира аамачхеит агәылшьяпкәагь.

Нас иыкоу, иыкам еилыркааразы, иуаа даарыпхьан, шәоы ҕыц еибашья ззымдыруаз ауаа псыит, шәкы ракарагь ҕыи, лаи, асланыи псыит, ахәцәа даара ирацәан. Аха ахақьымра кәзтцоз ахәса иалдыргеит.

Убыскан Сасрыкәа дзыкәныхәаз, кәшәыс иыкартаз ахацкынкәа иахьягь акәшә злырхо убарт роуп. Сасрыкәа уыскантәыи аказацәа ииныхәаз, абрыжәыгь патыу рыкәны, рхәа мфасуа, патыу шыркәыу иыкоуп.

Сасрыкәа апсцәа рзы атцәыуара ртынхацәа рыла иыдиыркатцеит. Уаантә иааиуеит апсы итцәыуара. Сасрыкәа нас апсцәа рзы адамра кәитцеит. Уыскан

ацсы анышә дыгузатозма, иыффы гар, даатцхны дыр-фон азы. Адаукәа ахахә кьакьа дыуззақәа цшааны иаадиыргоон, адгьыл иытцатцаны, фнык иакараны, уадатцас иытбааны, акзтамло, тацәа* шахала ицаны. Еидкыларта ґахәаны убас адамра кайтцон. Адамра-гы уаантә иааит, уажә адамра иыжны идгылоуп, аха уыскан уыс акәын.

Апсцәа рзы апсхәы диыркатцеит. Уыскан дыукуы чыгәа ауыкахыз, кәацла икайтцеит, уиазоуп апсуа чеицыка аныкайтцә кәацдака икалом.

Сасрыкәа уыбрәтәи еибашьраґы мазала дтцәы-уа збақәаз калеит. Нартаа цшыноажәыи зеижә-фык хацәа рахьшьа-затцә рхәон, аха шәфык ахацәа рахьшьа-затцә дыкангы рхәон. Уыбраа еибашьра-нахысоуп цшыноажәыи зеижәфык хацәа рахьшьа-затцә рхәо ианалага.

Сасрыкәа иашьцәеи иареи еибашьра ишалаз Апс-ны иааны инеит. Уыбриашьтахь иыбла ччаны уа-фы иымбеит. Нас нартаа ран еикәатцәа-матәала лхы тахәхәаны, ашәыматәа лшәылтцеит.

– Арыи закәызеи? – [хәа] ианлазтцаа, – Схы сырч-чар стахым, – хәа ралхәеит.

Ашәыматәа нартаа ран лкынтә иаауеит.

Нас, имачзаргы, рыцскәа аныршьақәа, Сасрыкәа афбатәи иааз иашьцәеи иан илыцыз ауаа рыц-цаны Кавказ Апсныка иаарышьтыит. Агьырт уаа еи-башьра иалоуп. Сасрыкәа уатәи ауаа иыдеизалт ирацәафны, уыс реихәеит:

– Уышьта хашреиааиуаз идырхеит, шәтаацәара лыбаажәга атцлақәа ракынтә, ахапы-фынқәа кәхтцоит, – ихәан, ауаа загь лбааганы ахапы-фынқәа картцан, иантынча, еибашьразы реазыкартцә иалагеит.

Нас даәа мызқәак рышьтахь Сасрыкәа, уа иыр-шьыз агәылшьацқәа рбааффы ачымазара канатцар хәа дшәаны, ртыц кыр фымш-ныкәа ииган, уаа қытас, тәартас икатцаны еибашьра далагеит. Сасрыкәа иуаа рыбжа еибашьра иаґыуп, иырзааигәахо еихьымгза-

кәа иыршьоит. Сасрыкәа араа гәыц-гәыц еибашь-
ра диыркатто, зымѡа иара деибашьо, азын мызқәак
ахьшәашәара даара ирықәҕеиет, агәылшьацқәа нац-
харгеит, шыарда иыдрыцқеит.

Аха аапын аныкала, Анцәа зҕы икыша адыунеи
иыртәны ирымамзыи, агәылшьацқәа, рхатәы бызшәа
ирымамзыи, иырхәыцзаалак, паса еипштәкыа иы-
камзаргь, иааванажьратәы цсызхоу загь атәыла
ртәы иаауа, иырцыланы иыршыуа, Сасрыкәа иуаа
иыказ рхыцхьазара жәа-цкы рыцлеит, алақәа гәгәа-
хеит. Илақәа, иысланқәа, иыгеқәа, ҕыц ауаагьы ухәа,
иашыцәа, уырт загьы заатан* ачыда рылоуп, даара
рымч таны итынчыуп.

Сасрыкәа дырѡагь, ажәабжь ишахәо, бжы-шықәса
уыбраа деибашьыит, атәылақәа иахьынзаназоз гәыл-
шьацла итадырцәыит. Уышьта агәылшьацқәа иан-
мачха, ауаа ирыцәшәаны шәарахтас икалеит. Уажәы
Сасрыкәа иуаа даарыцхьан, – Уышьта дара ахьыкоу
хцаны иынхартәоит, – [ихәеит].

Илақәа, иыбгақәа, иысланқәагь псаатәтцас агәыл-
шьацқәа ахьыкоу ицаны, аҕар гәылшьацқәа ухәа,
агьырт пацәеи еитцадмыргыло, иырфо даара ирыц-
кәеит.

Агәылшьац быжьба-ааба хы змоу ахқәа акхыу-
тәар, иаашьтыхны иаханаргылар, иаразнак иакуеит,
агәылшьац ажыы цыукар, иаразнак иаҕауеит, иыз-
бан ашьа иышхамоуп. Аха Сасрыкәа ала, абга, аслан
зныкәыигоз иахпыико цыржәуан, иахпыуко мацк
аныузамх иаҕазом, ахгы ахыгылазом, Сасрыкәа
идырны иахьыигзеит.

Сасрыкәа ацсаатәқәа иыцхраауан. Убартқәа рзы
акәраан еикәатәқәа иыцсыз ауаагь ржыы рфо ибан,
иишәыиыит: «Шәы-шықәс ишәыстаз шәыманы, ац-
саатәқәа рҕы патыу шәықәымкәа, ицырхага-шәыи-
пырхамга, шәызбалаак ҕас шәыибалааит!» хәа.

Сасрыкәа иыгеқәа, иашыцәа ртәқәагь Нцәа икынтә
аихац рышьаны аныиба, адыунеи ауаа ишырзынхоз

идыруан, «аеы ауафы ишы алоуп» зырхэо гəахə-тəыхыгзароуп азы.

Сасрыкəа данахьза, ахəса еибашьра иакəыхыит, «ахəса еибашьыр, ахацəа иыруысыгузеи» хəа.

Сасрыкəа адауцəа даара ихы ииырхəеит, аха аамтала иымфеиет, убас, убас иынтəеит. Адауы-хəса кəа рых-шара иызрыдымтəо, агəылшьацкəа иырфеагыло, рых-шара ирыцəшəаны рəырфеартцон, иынхаз еиха адауы хацəкəа ракəын азы, имачхазахеит.

Сасрыкəа еибашьра даналаз аха кымцəа, аказацəа хəа иалыхыз атакəажəцəа, иыркоз ахацкын кəшəыс икартца, рытəхəа хəартəхуа, иыззыркуа ачымазфы иыхəра иныхəеит. Уиазы апсуа жəйтəаахыс атакəажə лыкəшə, атакəажə лытəхəа зырхəо уыбриаахыс иымфəсуеит. Уажəыгы иыкоуп атакəажə тцабыргы лхацкын, лытəхəа, Анцəа иыдиырхəеит.

Сасрыкəа уажə иашьцəагь, иуаагь, адаукəагь, алакəагь, загь даарыцхəан, ацəажəара дыгузза кайтцеит. Рацхəаза еибашьыга матəахə катцашьа диыр-тцеит, еибашьышьа диыртцеит, хазгы еибашьра иафегуп, еибашьцəа рəырцсахуа, акəшə кəзтəо иыр-рацəеит, хазгь кəша-кəша еибашьуа, шыарда шыкəса рəахьыргзеит.

Нас иашьцəа днарыцхəан, фынфəажə кəша катцаны, дыгусы иматəахəыз рыццаны иишеит. Уыс рəицхəеит:

– Агəылшьацкəа адыунеи, хəынтə-фынтə адыунеи тəдырцəхьеит, уаапсыра ухəа, цсызхоу ухəа, уышьта акаанмыжкəа адыунеи хрыцкьяроуп! Дыгусы шəахьнеиз акытə кəшəтцойт, шəгəышəеаныз, шəзы мыждак жəбозар, еибыхəаны шəеицхыраа! – ихəан, адыунеи ишаны иыкəыитцеит.

Ее, гəып-гəып атцла иыкəыз ауаа лыбаан, – Ханцəа дыу, Сасрыкəа! – хəаны, игəырғатцəа Сасрыкəа иуаа ирыдлеит, иуаахеит.

Сасрыкəа иашьцəа уыс рəицхəеит:

– Шəахьцалаак, шəуыс аншəырəеилаак, шəышьтахь Апсны, Кавказ шəхашəмырштын, – хəа.

Нас «ахахаи!» хәа рлақәа, рыбақәа, асланқәа, ақәшә кәзтә, ахәы кәзтә ауаа, еибашыга кәзацәа, иахырыгзәз шнеибакәыу ишахәтаз иыршеит. Нас «иахәа гәырғәара қытарылоуп» ихәан, мчыбжьык ачара кәитцеит. Агәырғәара аныузааи, угәырғәароуп, ацәабара аныузааи, уцәабароуп, арахәгы еилырхоит, ауамау.

Сасрыкәа, – Сара хә-кәша сыманы, Мрагыларахь сазцоит, шәартгы абас, абас, шәахцаша, – ихәан, адыунеи атәыла иыкәлеит.

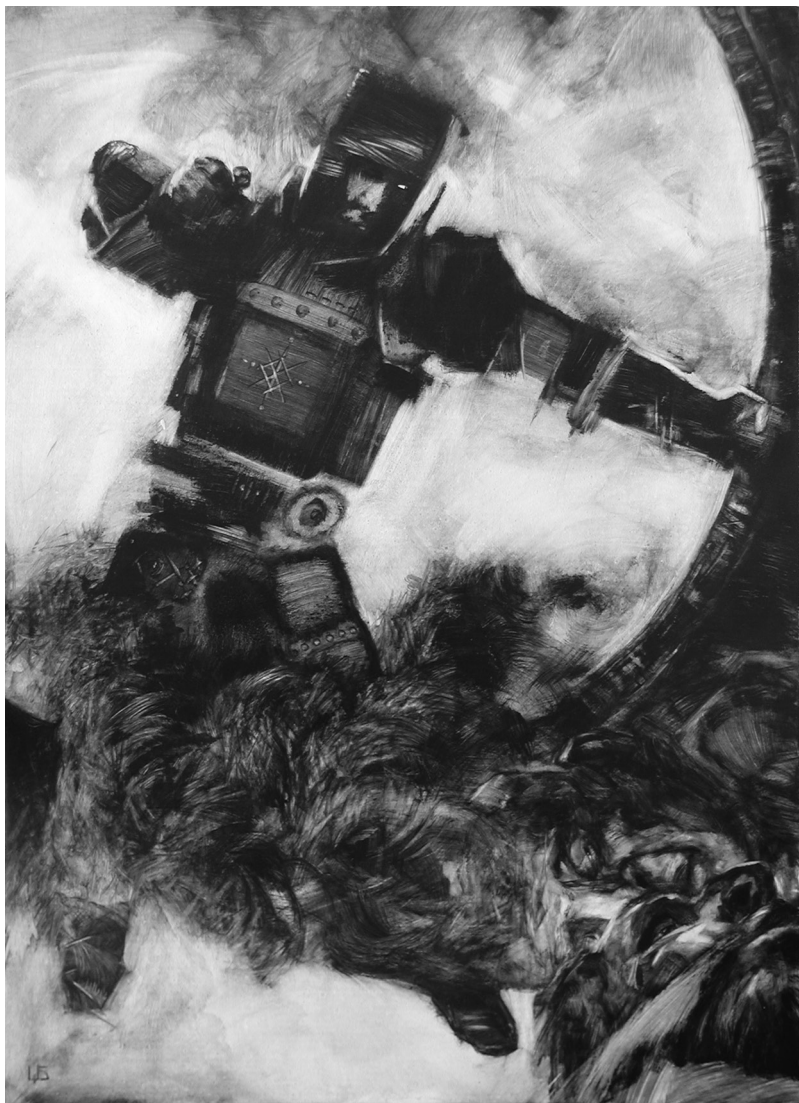
Сасрыкәа кәшацыпхәаза иашыцәа ҫыцәа нарыц-цаны идәыкәлеит.

Иахцаз, иыкәз ауаагь рыцхрааны адыунеи кәаа-кәаза гәылшыапла ирыцкәаны иаакәлеит, аха шака икалаз идыртәкәам.

Сасрыкәа ианыи иашыцәеи жәааҫык Ацсныка иышьтхәан, цшынҫажәаҫы иашыцәаагь, ацызара рытаны, адыунеи арыцкәара идәыкәыитцахәан. Сас-рыкәа дахцаз иуысқәа шыақәыргыла иырҫеит, загь-рапхәа Ацсны дааит. Уыскан Ацсны ашьхахь иыкан. Уа данааи, иашыцәа зәыр маазацызт. Нас шыкәсы рацәа ашьтахь иашыцәагь ахцаз азәазәала, ҫыцәа-ҫыцәала иаиуа иалагеит. Сасрыкәа иашыцәагь еихә-бцәа цыукуы цсыит, рангы ухәа, уыскантәыи адам-ра рзыкалтцеит, аха дамрак шакаҫ тоу уыздырамызт. (Сасрыкәа иашыцәа загь ааит хәоуп алакә ишахәо, аха изымаазгы ыкоуп, рхәоит.)

Абас нартаа реитцба Сасрыкәа иашыцәа иыманы, уагь рахәыи-шәахәыи иытаны, даугь, аслангь ихы иархәаны, адыунеи ирыцкәаны, ажәларқәа иыш-рынтаз, ишыирыцкәаз, даара цәабаала иыкәҫиәз адыунеи псадгылны Ацсныгь шалыигыз, уиаамтазы адыунеи цеиамбарны иыкәз Сасрыкәа иакәын. Абас идыуззәз иымч ала, идыррала адыунеи ирыцкәеит.

Сасрыкәа иашыцәа загь анцсы, Ацсны иааигеит хәоуп ишырхәо. Изымааз ыказар, рыцсырта Сасры-кәа иидырон, шытахь акәзаргы иааигеит хәоуп

ишырхэо. Аха Сасрыкэа иара иыцсра идырым, инышэынтра идырым. Сасрыкэа дпырны жэоанахь дыкоуп, дымпсзаст, уатцэы каамет адыунеи ауаа акырызикалар, иыжелар алиыргаразы даауеит хэоу ишырхэо. Уиазы апсыуа акы данаргэаклаак, инапы еитцыхны данныхэа, иныхэа калоит ианакэзаалакгы. Абас Сасрыкэа иымчкэа уажэыгы иыкоуп.

Нартаа адыунеи загь алдыргеит, ауаа загь хайшыцэароуп рхэазаргь, иахыкэтцыз Апсны, Кавказ ашьхауп, адэахы ицазаргь, хадсадгьыл Апсны иазааит. Ёеишэа уаазхэыцыр, нартаа иырхылтцштроуп апсуаа, иара убастэкэоуп. Иызбан [акэзар] Апсны ашьхакэа нартаа ртызтыцкэа хэоуп ажэахэафы Али Чауышь Акэазба ихэоны [ишсахаз].

Уажэы, убас жэакэакгы ихэон Али ихэамтаф.

Сасрыкэа иага иыхэазаргьы, уаа ахгэакыз жэацъара акэзаргьы, уаа дрыхьзон.

Сасрыкэа атэа-тцла иыиныхэаз иахъа ихэартаны, ачымазцэа атэахышэт ржэыр иалго, атэа ацэа ахыухыр ихэартаны, агба дыукэа алафархэо амч аманы [икалеит]. Сасрыкэа, атцла дыукэа еидфахэаланы, амшын дхыла деибашьон. Азафы атэа ацэа баазом. Апсны ашьха нышэ уыкэианы иуылсыргь уашьзом, уаазуеит, рхэоит.

Сасрыкэа данеибашьюо иыкэфеиуоу, иыкэымфеиуоу идыруон пхъанатэ. Иышхэо ала, Сасрыкэа еибашьра дыу ахь дцаанза, Мраташэара аназара дахцаз, иыблос адгьыл бна иахеиладуоз, ахахэкэа шарзытуаз ангэеита, амца иышхэарта дыуз идырын, амца ааганы ихы иаиырхэеит. Амца атэылакэа рфы хаз-хазы ианызгалаз ыказаргь, Сасрыкэа иымцажэлоуп, рацхъаза Сасрыкэа иааганы иышхэартоу дырны, адыунеи иахьызгъаз.

26. САСРЫКӨА (2)

[агәылшьяпкәа дшыриааиз]

Сасрыкәа даныхәычзасгь, иашьцәа дырдыраанза, шьарда машәыр цәгъара рхыигахьан. Дырдыраанза рангы агәырәа дадыргозаарын, «арыи абаша даба-абгеи?» хәа.

Ацсны Мраташәарахь, Хәатцәа хәа шьхак аткәа неитцыхрак ыкәзаарын. Сасрыкәа иашьцәа хынәа-жәафы ныкәара иышцоз, зкыла абнауаа, адаукәа ирылашәеит. Еибашьра ианалага, Сасрыкәа ацәа-нырра иоут, иашьцәа чееи ишақәымшәаз.

Сасрыкәа уыи ашықәса, Анцәа икынтә, иахәа, икәма аахьан, уышьта дназахьан, аха икәзшьа иан илеихәон цъара илымхәоны. Нас иашьцәа ркынтә ахәхәафгь данааи, иаргы ицәа иадырхьан.

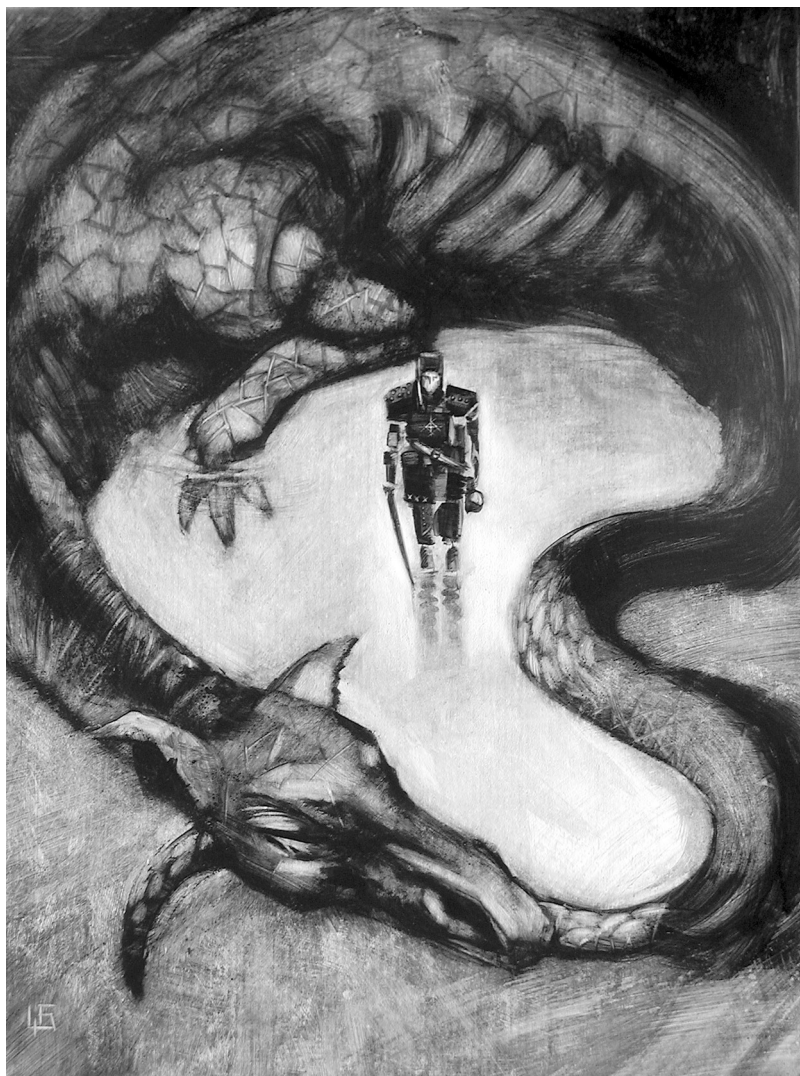
– Аа, сан, сахәеи скәмеи ааг, уашьта сөйс-зытәахом, сашьцәа сырхьымзар калом! – ихәан, иаанхаз иашьцәагь, цыукуы шәаанха, цыукуы шәсышьтал! – ихәан, ирашь даасын, иааз иашьа Кәын[и] иареи еибашьыртахь ицеит, аха Сасрыкәа ирашь Кәын иеы злахәартаззыи, жәамш-ныкәа ахьыбжьаз сааткала дахьзеит.

Сасрыкәа даныларылапшы, артәаахәа дыхәхәон, иымшьыкәа дрыдслуа, ихәынчо, иыбжьыгь анраха, уамак шиакәыз рдырт. Иашьцәагь нарықәфьитын, – Шәымшәан, иымшьыкәа иышәхәынча! – ихәан, мышкала иаашьақәиырхеит, иышьтахь иашьцәа иаа-уазгь ааинза.

Сасрыкәа нцәа-дырра иыман азы, даугь бнауагь иаразнак рыбызшәала драцәажәеит:

– Хара хаибашьо хәкоума, арыи адыунеи хынтә уаапсырала итазырцәыз агәылшьяпкәа рыбжьы шәмахауеи, шәаргы харгы хееидахмкылар, аамтала харгы харфоит! – ихәан, уаа ишыказ иитәыитәыит.

Нас иашьцәагь уаанза иыдырбалақәозгь агәра ргеит. Иашахатаны, уыи аенынахыс цызас дкартеит.

Уиаамтазы, нартаа рызбахә аныказ, ауаа шәышықәса реиха имачны зхытцуа аашә шықәса рхытдон азы, чкәынак шықәса-цшыынџажәанза дзарцысхомызт азыхәа, Сасрыкәа уаанза иашыцәеи, иан, иара ирыхтысыз акәымкәа, Хәатцәа еибашьранахыс атәы халацәажәауеит.

Сасрыкәа Хәатцәа иашыцәагь иарггы шыказ рышьтыбжь захаз еибашьра гәгәа тартцеит. Уаа жәа-мш гәылшьац-еибашьраҕы ирашьгы иарггы реибашьра шчыдарадууззардырт. Хәатцәа гәылшьац-еибашьраан џышә гәылшьац ршыит, аха агәылшьацкәа анааи, адаукәеи ант ауаапсыреи ишәан ицеит. Сасрыкәа цьабаала уатәыи агәылшьацкәа џышәка шыны иа-ниирмач, адаукәагь ауаагь дрыпхьеит.

– Шәабаказ хара хәнеибашьуаз? – аныхәа, – Хара агәылшьацкәа хрыхәартам, шьарда хандыр-тәеит, ауаапсыра атцла-џны, атцлахыцәкәа хрыкәтәаны хәахәхьчоит, адаукәагь зныи-цхыни асы ахышьтоу ашьха хазцаны хәахәхьчоит, мамзар хар-фоит агәылшьацкәа, уыс хшыкоугь шакантәыи хандыртцәахызы, – анырхәа, Сасрыкәа, – Шәааи, ара иыжәбома абарт агәылшьацкәа, абра шәара шәанца шәшәаны, хара хайбашьыит, хамшәеит азы, иа-хьа хаиааит. Уажәынахыс хамшәароуп, хара Апсны хатцагьежьюеит, ҳацсыхьшар сышәзаахуеит, – ихәан, иашыцәеи иареи еицны рыџнахыи иааит.

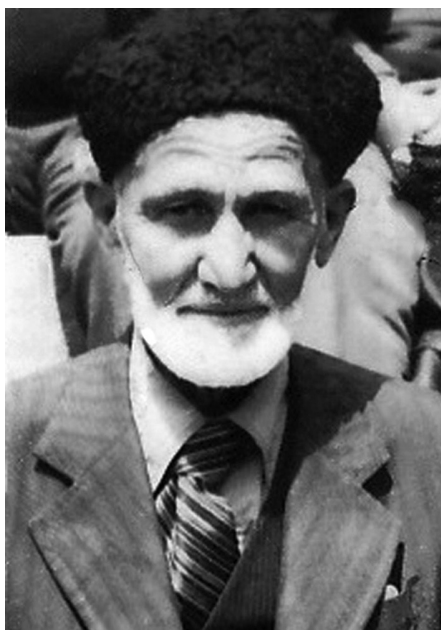
Аха уыскан аџны абыказ, нартаа-затцәык ахацы-џны рыман, агьырт ауаа загь атцла дыукәа аџны рыкәкатцаны иыкәтәан. Уахынла иылбааны шәарахккны иыџагала иырфон иырзыкыр, иырзымкыргь иыпсаанза уа иыкәтәан, агәылшьацкәа ирыцәшәаны.

Нас нартаа, рашьаи дараи еицны, еибарччо рыџны ианааи, ранггы дреигәыргъан дырцылт, загь гәыдыл-кылеит. Сасрыкәа иашыцәа ран уыс лархәеит:

– Ее, хан, иыбхәалон, ихахтдомызт, хайшьа еизба Сасрыкәа иылшара дыу хаманы уышьта акы хазык-уам. Хамџа зкыз, зымџа ауаапсыра, зымџа адаукәа,

даара аҕабаа аабан хшыҕаз данҕахыза, иымшы-
кәа иаххэынҕеит, уырт бызшәала иырааигәеит, нас
ихырхуеит. Нас хабжыы заҳаз агәылшьяаҕкәа иааиз,
«шәымшәан, шәырҕагыл» ихәан, уаатәыи агәыл-
шьяаҕкәа загь, атырас еипш, быжь-хык, аа-хык зха-
гылаз агәылшьяаҕкәа данрыслаак, еиҕырффаны иы-
қәыитцон. Уаанзагь, данхәычызгь, мазала иахҕыланы
ацхыраара дыу хазтоз иара иакәын, бымбо, хан.

Рашьа иахьиылаехәоз рангы даара лгәы иахәан,
иылныхәеит.

*Аждабжьхәаф Кәазба Али Чаушь
(Адаңазары ақалақь)*

27. САСРЫКӘА (3)

[агәылшьяпкәа дшыриааиз]

Нартаа ран шәфык лыхшеит. Нартаа раамтазы ауаа фышә-аашәы шықәса нтдыра рыман, уажәы җажәа-еихагыла афны ахаракра рнапы аакәшаратәы ргыла-ра ыкан. Нартаа загьы Анцәа чыдала ишеит. Сасрыкәа амгәарта дантаз, иан иылашара, исахьа лбон. Нартаа Анцәа иымшар, адыунеи уафы дзыкәхомызт, гәылшьяп-тыпхон. Нартаа ааиаанза ауаа рыфнқәа атдла-кәа ирықәкартцон.

Сасрыкәа дынцәахшоуп, уыи даеакала Анцәа ды-ишеит. Сасрыкәа иоуп ауаа атдлакәа рфынтә иылба-аганы, ахан-фынқәа ирыфназтаз. Сасрыкәа Ацсны абнакәа анҳараикуаз, Амшын-еикәа афынтә анышә тыхны, ашьха иықәыитцеит. Сасрыкәа дзыкәшәииз ауафқәа иымшәханы абна иылахеит. Сасрыкәа кам-башь-иажә рцәа гәафаны иаарыххны камбашь-фынҗажәа рыжәкәа абфа иаалыршәааны иылтатца, ирашь иакәтцаны иааигон. Сасрыкәа иашьцәа за-гы Ацсны, Кавказ ижыуп, адәахьы иыпсызаргь, уа иааи гон. Адыунеи иықәыу адгьыл шьяпыцыпхьаза гәылшьяпла итәын, Анцәа нартаа иымшар, адыунеи тацәхон. Нартаа загь Анцәа ахәа рзылбааиышьтеит. Сасрыкәа иахәа аа-метрак атбаара аман, афы – пшь-метрак иыкан, данеибашьоз пшьынҗажәа метыр еиттытцон. Сасрыкәа адаукәа кны, Ацсны ашьхақәа иырҳараикыит, уиазоуп – Ацсны абнакәа рнышәкәа мафа-мафа ихазыуп.

Нартаа Кавказ иықәиыит, иахьатәыи ауаа нартаа ыкамзар зәыр дзыкәаломызт.

Сасрыкәа ауаа рымала акәымкәа, рахәыи-шәахәыи тцысы-хәыхәыи рыбызшәа иидырон.

Сасрыкәа данеибашьоз иара дыубомызт, пстхәак убон. Сасрыкәа иан лымгәарта дантаз, Анцәа адыр-ра лыитеит пхызрыла, «бычкәын дгәат, бычкәын ды-

камзар адыунеи ыкам» хәа. «Уыскантәии ауаа абна дыукәа ирызцаны, атцла дыукәа афны рықәкартцон, агәылшьапкәа ирыцәшәаны, атцла иылбаакыз дырфон, дыкамызт. Сасрыкәа ихәатә зкымыз ауаа имамынны атцла иықәхеит. Амаамын ауафы ахылымшеит, ауафы дмаамынны атцлаф дынхеит.

Сасрыкәа ианыитахыу ақәа аиыруан, ианыитахыу амра ииырпхон. Сасрыкәа напала дзысыз ахахә цыкатцас икәәкәан.

Сасрыкәа дарцысханы, иахәа ашьха дышцоз ицырны изааит, иыеггы шыжымтанк иыфонапхәа иан иылбан, иалхәеит. Сасрыкәа алымқәа, абгақәа бжбан, иышхәычыу иаазаны, дахъеибашыуаз иыцхраауан.

Нартаа загь Кавказ атдыхәан ижыуп, аха Сасрыкәа дыпцзамхоо, Сасрыкәа Мрагылара дцаны, адгбылбна иыбылуаз амца иамхны ишааигоз, адаукәа, агәылшьапкәа иырфеажуа иырфо, Сасрыкәа адаукәа драцәажәаны иыдыикылт.

Сасрыкәа диаанза уахынла иылашара рбон цсызхоу. Нартаа раамтазы шықәса-шәкы рышьтахь арпыс дарцысхон. Нартаа рхәыцқәа шықәсык зхытцо капаншәкы деихахон.

Ацсны, Кавказ иуаа загь агәылшьапкәа шыны, адгбыл-хаңы иытартәаны, нас адыунеи жәлар алыргаразы, Мраташәарахь еибашьра дцеит.

Нарт Сасрыкәа дыпцзам, иуаа даеа гәәкрак иакәшәар, дрызкылсоит.

28. НАРТАА

[адауцәеи агәылшьапкәеи ишыриааиз]

Нартаа аныказ адыунеи [афы] уаапсырала апсуаа рацәан, иызбан [акәзар] изыхьчоз нартаа дыукәа, шәара ззымдыроз ракәын. Нартаа Анцәа иыла амч рыман. Уырт иыпрон, иреитцаз лшара дыу змоу акы дақәшәар, рымч еизхауан, ррашь прон, рахәакәа

еитцытдон, еитцалон. Нартаа Анцэа иаамышьтахь иын-
цэан. Уырт раамтазы Анцэаггы иацэажэон, рхэон.
Нартаа раура-рытбаара зшэоз мчы ыказамызт. Уи-
аамтазы ауаа зыцшэоз агэылшьацкэеи адауцэеи ра-
кэын.

Уиаамтазы нартаа ҕыц ииыз рысабыи уажэтэьи
ауаа раиха идьууын, аха адаукэаггы, иышдырыу
еипш, ашэапыцапы дыртцысуан. Адаукэеи нартааи
адыунеи еимакны шэынтэ еибашьыит. Аамта за-
уыз агэылшьац цэыршэагакэа еизхэит, идьухеит.
Адыунеи Апсны Мрагыларахь рымехакны иыр-
фо, уаха анырымбалак, анышэ рфон, уиазоуп Кав-
каз бнеи-шьхеи иызтахэалоу, иызхаракугу, рхэон.
Адаукэеи агэылшьацкэеи иеитцагылан Мрагыла-
рахь рымехакны иаауеит. Нартааггы, икэышымзыи,
адаукэеи агэылшьацкэеи еичдырчычеит. Адаукэеи
агэылшьацкэеи шьарда шыкэса ианеибашьы, иныи-
бартцэеит, иаанхаз карахеит, нас нартаа акэышкэа
иаарылагьяжын, гэылшьацггы дауггы рыхэтцэи
ыкэырхт. Уыбриазоуп Апсны абна ашэалт зыиуа, иыз-
бан, адауы-бафыи агэылшьац-жьи ртцэыра ахьамоу
азоуп хэа.

Дыкан нартаа рматак, диыман уыи, Жажа лыхьзны,
пхэыск, даара дкэышын, пхэыс харак-дыук, мчы
рацэа змаз азэлакэын, геи-шьхеи акы дацэшэомызт,
абна дцаны амҕы анаалго иахьатэьи амашьына
дыукэа акиаанаго аитцкыс аалгон, уиазоуп лхатца
дшыкоу лара лызбахэ ажэлар изырхэоз. Убастггы
иырхэон: Нартаа Анцэа иахьала ахэакэа рыцыцхьаза
лбааиышьтт хэа. Убарт рчан ахэакггы иара абшьтрала
иааиуаз нартаа рматак иыцсышаз азэы илыитазар
калап, нартаа рахэажэлакэа руакы. Уырт ахэакэа
уыс иыкан: Баапсык уакэшэар, иуанахэауан, уаи-
ааиуазар, иуанахэауан, уанеисо иуыцхраауан, адыр-
ра аман.

Уыс иышлымаз цак длыхшеит, Уарада иыхьзны.
Уарада даниы аены хата дыудырратэ акшиылтцо

ыкан. Быжьба-ааба шықәса ихытцаанза уафы диыл-мырбеит, даара еизхашьа, дгәырғяхәны иызхауан, иассыуаха ашьха дцаны даалон, уыи амџақәа иан Жажа илырбахьан. Аха нартаа цсыишьтеи агәылшьацқәа ахьзан, ажәлар рырахә рфо, дара рфо, ацәшәақәа кало иалаган, лара Жажагь илахәаны дыр-го, илылшо рымхацъашьахәхеит, шыарда гәылшьац ршыызаргь, шықәсык ала џынтә-хынтә ақытақәа рахь илыбааны, ауаацсыра афо, рырахә афо, жәа-хык, жәаџа хы змаз ах-гәылшьацқәа ыказаарын.

Мышкы, ажәлар ангәакза, еиталзааит. «Шәыч-гәашәта, абаацсы, хацхьака гәыграк ыкоуп» лхәон. Лычкәын Уарадагь жәаџа шықәса дырталахьан, иымч дақәгәыгратә дкалахьан, аха жәыхә шықәса дырталаанза азәы диылмырбар лтахын. Уашьта абна дцаны данаауа шәақьда ашәарах кны, рцәа ирылахәаны, абгабқәа, аеацәқәа, адамбеиқәа кны жьаха-цәаха иааигон. Ргәылацәа иашьцылан рахатақәа рыманы иааны, иырзышьтхо ргон, аха «цъара ишәымхәан» хәа ралхәон. Уарада хәчы уыс дкалеит: џџ-камбашьк цәыбгак ирықәыутцар иырзымгаша амҕы злоу ашә аас днадгыланы, ацашәқәа кал-кало иаатцыихон напыла. Иан ашьха амџа ахьылырбаз иассыуаха дцон, ашамтаз даауан. Иан Жажа ажәлар иырхәозгьы лма-хауаз, агәылшьацқәа лбаа, мамзаргь ақытақәа иыш-рыҕтааз, лычкәын дааицәшәан, уыс иалхәеит:

– Нан, сычкәын, Уарада, аказы суыхәоит, жәыхә шықәса ухытцаанза Мрагылара абна Цахәка уымцан, уан самыи, срыхәауеит.

– Иауазыз, уиакара патыу ақәтцаны изыбхәаз, «уымцан» бхәар бзыиамыи, – ихәеит лычкәын Уарадагь.

Аха уиаамтаз иыказ агәылшьацқәа акы иамшьуозар, аамтала иыпсзом, ицасцхьаза идыхоит, аныи ажәлар зфаразы икылсыз агәылшьац дыу, ишырхәо ала, пшышә аршыын ыказаап, жәаџа хы рымазаап. Аха Уарада иан Жажагь жәаџа шықәса ихытцыишьтеи

иыцлаазо ӧӧ-лак лымазаап, азны-зынлагъ ашь-
ха иыццоит. Ан Жажа лычкэын даара лажэа хайтцо
диықэгэыгон, аха, иага уымхэаргы, дхатцамзыи,
«иыкало збап, сан уымцан ахылхэаз снаб_жыс-
ны саап» хэа Мраташэарахъ ддэықэлеит, цсаатэтцас
дныкэон.

Дцо, дцо, Цахэ ахылхэаз дазааигэахо даналага,
агэылшьацкэа адаукэа рфо, ажэлар рырахэ ахыр-
фаз, абна иылаз ашэарах адамбеи, ашьабста, аеацэ,
нас уыбрыи иырфаз рыбацкэа загъ днарылс-днарыл-
со дышнеиуаз, агэылшьацкэа днарылашэеит. Дна-
рылашэеит, аха шэара хэа акыкам, иызбанда Уара-
да нартаа рмата иакэын, жэаа шықэса аныихытц,
пшь-матрак дыкан, инапы рыхха атцлакэа данырсуа,
ацыр зэоу айхеипш, абна напыла ицыйкэон, итачкэым
ала ахахэқэа данрысо, ахэсаг еипш, ахахэқэа пыхха
еилеитцон.

Нас ант агэылшьацкэа иареи дарей анеикэшэа,
аисра, айбафара иалагеит. Ант агэылшьац ссақэа
иыхэартазма, шыарда ишыит Уарада уаа. Аха
агэылшьац ссақэа цыауы цан, рах, жэаа хы змаз
агэылшьац дыу иархэеит: «Абас нартаа рычкэын
иоума, азэ хықэшэан, хыыхэартамхеит, хашыцэа
азэы-фыцбакгы ишыит» хэа рах иархэеит. Уыртгы
дара рыбызшэала абызшэа рымамыз. Агэылшьацкэа
рах ианаха, иынгылозма! Хаха афеанахеит, иаргы
пхьака дцо, ант иыибаз рахэыи-шэахэыи, цсыи-
уаццыи, дауыцсыи рыбацкэа даара ддыргэамтцын
дышнеиуаз, амца зэытцадды агэылшьац дыу ахыи
иареи ааифагылт. Артэаахэа Уарада дыхэхэеит, иара
агэылшьацгы хэхэеит. Ахахайхэа икажыу адауы-
быцкэа афеаиыжуа, иысфоит хэа иыцхацыпхьаза
ахабыцкэа цеео, итэыиуа-агыи ахы хабыц аанар-
хэуа, уыгъ цеео, адауы-бац ацыр еицкыс реиха икы-
цыуп. Уарадагы еиха идыууыз дауы-бацкы ааныи-
кылан, ахыи афэкеи дафасуа, иара агэылшьацгы ац
азэа дэықэнатцо. Уыи агэылшьац-ах хатцей пхэысыи

ыказаарын, уиаамтала ахатца-гәылшыац даеацъара ицан, иыкамызт, Уарада изеигъхеит афыза ыкамзаара.

Нас Уарада иан лычкәын ашыжь иаара аамта анаа, акшыкалаз лдырт. Лычкәын иылмырбоз нартаа рахәа, дахыказ бжы цәгъакгы лахәит, ахәа ахыказ данааи, ахәа апынтца шыа хәчык аман. Ауы-хагъ пхызырла Мрагылара Гәагәа ахра[ҕы] лычкәын дышгәакуаз лбахъан. Иизылаазаз алақәагъ уазыруа лыфны иаавагъажыит, алақәа Уыцәи Ғыцәи хәа, аруак еихау ҕык иакаран. «Ахахаи, абаапс, Уыцәи Ғыцәи, алақәа иахъазоуп шәзыстахыу, сычкәын макъана иахәа иаамтам, иытцагъ деизхап сымхәазыи, уымцан, шәартоуп, хәа анс ахатца иаухәар калома!» Иан ихыылгъаз илақәа, изасуашәа, цсаатәтас идәықәлеит Мрагыларахь. Уырт алақәа Нцәа иахь алагъ ачыда рыман, крахдыртцуазма, здакам ашь-ха ианынхал, Гәагәа иахра шәапыицъапыи ртасо, Уарадеи агәылшыапыи рыбжьқәа рахәит. Алақәа иыхъзеит, убарт алақәа рзоуп «ахәыц еикәатцәеи ахәыц шкәакәеи еихыушыын, илақәа иыхъзеит» ззырхәоз.

Нас лара, Нарт Уарада иангы лычкәын иахәа аашьтылхын, лдарды апынтца азға аманы иыказгы аашьтылхын ддәықәлеит. Лқыта еибархәхәеит:

– Харгы хнеироуп, шәара шәаныкам хара иықәаххозыи апсабара! – анырхәа, – Сара иысхәо шәаазызырфы, сычкәын дыцсхәазар, шәаргы саргы хазхәартам ауп, дымцсыкәа, иаргы, саргы, хлақәаггы хазмыхәо акыказар, абрыи сдарды шәзаа-сышьтуеит, убыскан зәыршәыказар шәнымгылан, алақәа акшәзаасышьтыр – амѡахь шәахпыл иазкыуп. Иахаххәаз шәахпылап! – рхәан, ахахаихәа лҕыналхеит, лахәеи лдардыи лыма.

Дцоит, аха дышбацои, бжык агъеѡреиха, цсаатәтас дындәықәлеит. Уыгы здакам ахәы данынхал, «еа, абаапсқәа!» хәа уыс рыбжьы лахуеит, ушәаны уыцсып. Данарзааигәаха, артәаахәа лыбжьы лыр-

геит, лычкэын лыбжбы иахаит, аха иаразнак агьырт агэылшыацкэа лғагылеит днармышьтразы. Лахэа иылкыз аатцаа даарылагьажьын, лахэа зкысуа ты-цыкко, лдарды зкысуа иыхэжэаны иаго, иылыулак лычкэын ифэ днеин, иахэа наиылтеит, агэылшыацьи иареи акэада рфеибахын еиғагылоуп.

Иахэа анааныиқыла, – Хаи, сан, быгэнаха бақэым-шэааит! – [хэа], афыр-фырхэа иыиқо ахэагь еитытцо, ианыитахыу еитцало, хаз алақэагь иыхьзеишьтеи иахьынхаланы иаихауа, ижбы ғыт-ғыт иамрыжэжэо, иахэа амцабз ағытцкэо, лара иан Жажагь лдарды азға алалрышыо, шытахьла, шытахьла иышцоз, Гэагэа иах-ра шытахьла иылтабга ицеит. Нас ан Жажа алақэа рыкэғылтыит:

– Аха, абаацсы, Уыцэьи Ыцэьи, шэтал ахра харгыы хлеиуеит, ипыжэжэа иыкэахтцап! – анылхэа, – Аа, сан, уыи уышьта иакэнагаз акэшэеит, изылго агьыкам, аха ласны хдэықэшэтца, азға исыкэтэаз сарғашыуа салагеит, сара саныкам шэцара удағашт, абна загь гэылшыацла итэыуп! – [ихэеит Уарада].

Агьырт хык, ғғ-хык зхагылаз агэылшыацкэа, цыгукы ахра иагаз рах-гэылшыац иашьталеит, цыгукгы «хагацэа хашьтом» хэа Уарадараа иырғагылт. Нас уырт агэылшыац ссақэа рыхэартазма, алақэа Уыцэьи Ыцэьи рылагьажьо, ианыи иареи ахэа ркэо, адарды азға рылалыркыакэо, шыарда гэылшыац ршьыит.

Шытахь рымға иықэлан кыр Мраташэарахь иша-ауаз, Уарада азға иылсо, кыр дхьантахуа даналага, ала Уыцэ даацхьан, лқытарахь илышьтыит. Рқытагь ашырхэа ала Уыцэ иашьталан, Здыхэ архафэи еипылт. Уырт алақэа адырра рыман, Уарада ианиыхьзагыы, агэылшыац пшышэ матр иыказ шэ-матр атцыхэахь, атцыхэа амышэо, ацэеи ажьыи амырххьан. Уырт алақэа ихьымзар, Уарада иан диыхьзаанза дтахаргыы здыруадаз. Ааи, нас иқытаа иааргаз асакаса даным-иалакэа, ишыапы дшыхгылаз иыфны инеины, ицэыр-та дныкэиан, ғы-мш рышьтахь дыцсгэышьеит. Аха

иара, иапхъа иыишыыз агəылшыац цсхьан азы, шыа иыдзамкəа дыцсыит, рхəеит. Ахра иахаґажьыз уахыкыи ґенакыи Апсны абжыи рахуан. Агьыртгьы гəылшыац сса шəкы ршыит.

Уарада агəылшыац даґагыла ианеисуаз, алақəа арыинахыс агьырт агəылшыац ссақəагь аармышьтыит, хазгьы агəылшыац дыугьы, ишысхəаз еипш, ипыржəжəеит. Алақəа убас иыхəеит.

Уарада азґа дарґашьын, ґаха-ґымш ицəарта да-нылаз, азґа акəшə здыроз ахəса, ахацəа иыпшаауа шыарда иынхəит, уыбраа акəшə ахь ицаз аанза хəа иырхəаз ашəоуп ахəрашəа ацəа дамкразы, даапшразы, шытахь акəшəгьы ааргеит, аха изыихьымзеит, дыцсгəышыеит. Уыбинахыс ахəрашəа апсуа иыцсра хамтак дшахнарпуа рхəоит.

Нас Уарада иан Жажа лхатґеи лареи жəа-шықəса ицьабейт, лара хаз ҳацашькаґ дышыталон, иаргьы даґа цасхак аґы дышыталон. Уарада иан уахык дшыцəаз, цхызла уыс лбеит: Рада хəа цак длоуа, уыбрыи иыла, ажəлар рыла, нартаа раамта еипш, цəшəа рмоуа икало. Иара Уарада иабгьы уыс цхыз ибеит: Рашьа хəа тыцхак дроуа, ахацəа реитцкыс лшара лоуа, уыскан ажəлар цəшəа рмоуа итынчхоит хəа.

Нас ашыжь Уарада иан Жажа лхатца иґы днеин, – Уара, абас акзбейт цхызырла, – [анылхəа], – Аа, саргьы бызбап хəа акəын, Рашьа хəа тыцхак дхауа, лылшара ахацəа ирылымшо хəа цхызла иызбейт, – хəа иыцхəыс Жажа ианлеихəа, Жажа иылдырт (пхəыс кəышын), ацьабара иакəытцт, зышықəс злацо ала, Рада иыхьзыртґеит, хатцарцыск дрыхшеит. Уыскан иыцсыз лычкəын Уарада иан алақмар катцаны дылцəуеит:

Иашьа дуоут, нан, сычкəын, Уарада!

Уыи уашьагьы иыхьзыуп Рада.

Уан, арыцха, уабцар шсымаз иуысымтґеит,

Иысхароу рацəазоуп, Уарада, сычкəын, Уарада!

Нартаа идырны игузынрыжьиит рахэа,
Рышьтахь ушаауаз рдыруан, Уарада!
Шьарда игузыпшын ууаажэлар, Уарада,
Сзымдыррала иызгеит шэыгэнаха сара!
Уаниы аены иыздырыр калон уымч ала сара,
Уыхэчыгуп хэа исызуымтеит уабцъар,
уахэа, сара!

Иысхароу рацэазоуп, уан, ахлабат, сара,
Иыстарыма уашья уахэа-хыш, Уарада!
Исырдыр ушанала иызуыша, Уарада,
Иара стынчзаргы, стэыуалароуп,
Уарада сычкэын, Уарада, Уарада!

Нас лыхэц ииыз дкэабаны, иыматэа ааикэшэаны
днышьталттеит. Рада данаапшуаз, шықэсык ииз-
лырхиаз иыматэа пытэтцэа, иакара шиыцлаз лбеит.
Нас иылдырт чыдак дшалаказ, иылмырзеит. Ахэчы
уыинахыс иымуыит зыркэандала аеыкэабара, атцаа
цены, зыхыла дылкэабон иан. Рада даниы аенынахыс,
нартаа рцэынха, адырра змаз ахэа, апынтца иамаз
ашья ахала аеарыцкэеит.

Шықэсыкьи бжакьи ааихытцуаны, диыит Рашья
хэа згбак. Рашья лыхэзны, Рада иахэшьяк. Уыгьы,
Рада еипш, иыбзыианы длаазо далагеит. Мышкы
лыхэцкэа дрыбжбатэаны агарашэа лхэон. Лгэылац-
хэыс даафнашылан, Жажа иылтахымхеит, агэылац-
хэыс цъара ишылымхэара длырқэыит. Уыбраа гара-
шэак лхэоит лырхэыцразы:

Наныи, наныи, уа-наныи!
Аныи абыи шэымамьи.
Шэаныи шэабыи шэа шэрымоумыи,
Аха пхатэ гэатцэа рымазамеи.
Шэыи-шэарацацэа уа игузыпшыгуп.
Ласны уыцэа, ласны уызхап.
Ашьха иреихау абынеацэ дыу,
Шэақы утахзам, напылоумеи.

Шәфә-пчарахцәә уара иыгуыпшыгуп,
Рада, уара нартаа рмәтә!
Ласны уыцәә, ласны уызхап,
Иыгуыпшыгу рацәоуп, амәа уықәлашт,
Наныи, наныи, уа-наныи,
Уыцәаруазыи, уызхарамыи!
Рцәхә иазымкыз агәылшыаң дыгу.
Атдыхәтәрцәара уа иуымамыи!
Уарада хәә уашьяк дықан,
Ацәыршәагақәә загь еидыицалт,
Уа иацәынхаз цырхагақәә
Уеазырхиа уа уаарыхан.
Рада хәчы, уа-наныи, наныи!
Аныи абыи шәә ишәымамыи,
Шәаныи шәабыи ргәабжа шәызхеит,
Агыи ргәабжа рымазамеи!

Арыи агарашәә аниаха, игарамәтәә пытцәтцәә дәә-
кәтәән, – Сан, башәә зызкыу сахәә, мамзар сагыцә-
уам, сагышьталом! – ихәеит Рада хәчы.

– Уара иыгуыпшыгуп аамтала ауыс дыгу, уан уара
акыгуцәылзом, уара уымшәән!

Абрыи агарашәагь уыбраантә иаауеит, уыбриазоуп
асабыи игара ртцәсны дануырцәә, иаргыи дцәажәошәә
иызиыргызуа.

Нас Радаи Рашьяи ран Жажа, уафә иымбо
еихьылгзо далагеит, ахәцқәагь аа-шықәса, жәы-
шықәса рхытцуа иалагеит. Аәнашта дазымко далаге-
ит Рада. Нас иан даашьтылхын, ашьха амәа илыр-
беит, нас, иашья Уарада еипш, иассыуаха дцаны
даауа далагеит. Бцъардақа дцоит, инапы цырыгуп,
ишьамхы ыыфәгуп, иашья Уарада еипш, иассыуаха
ашәарах кны, рцәақәә ажыи иакәыршаны иыма даа-
уа, игәылацәә игәартан, иассымшы рыхатақәә рызна
рыицә далагеит. Иан дрыхәоит лгәылацәә: – Жәыхә
шықәса ихытцаанза цъара деиташәымхәән, – хәә.

Нас иан длыхэан, иахышьа Рашьагь ашьха диыц-цо-диыцаауа далагеит. Даара лылшара рацэаны дахьибо деигэыргъо далагеит. Мышкы уыс леихэеит:

– Иахьатэи хгэылацэа рдырфатэ, ржыххэта бара ибықэыуп, иахьынзабзыко ашэарах кы, ибыцызгоит, – хэа леихэеит.

Рашьа длалаган, Рада иыкара ашэарах хэынчаны иылкыит, лашьа иилыршьыит, ацэакэа лара иахылхт. Рцэакэа иаарылахэа ифышьтылхын, ақытаф илыма дааит, изытатэыз загь ирылтеит. Нас убас иышнеиуаз, жэаха-жэыипшь шықэса рхытцуа ианалага, уашьта иашьеи иахышьеи уаф дрыхэартамкэа икалоит.

Нас Рада иан Жажа лыхэчы дналпхьан уыс иалхэеит:

– Нан, сычкэын, Рада, абрыи ахэа-бцъар уабдыуцэа нартаа дыукэа рчаноуп. Уара уашьеихаба Уарада хэа дыкан, абас жэафа шықэса ааихытцуаны, уара уеипш акы даттамхо дыкан, «макьана уыхэучыуп» хэа иасхэахьан, «уахцалаак уцала, Цахэка уымцан» хэа иасхэеит. Нас иара мышкы «абрыи сан абрахь уымцан» лхэеит, «иарбан сара иысиааиуа амч змоу иызбашт» ихэан, амфа дыкэлеит, – [хэа] иашьа дыштахаз, ишыкалаз загь иалхэеит.

– Аа, сан, хара хаччо адыгуней хакэыуп, хашьа ас баапсырак ахкьо, хауаажэлар иамырцэо-иамыртэо, сара азыин сыта, гэылшьацкс крыказар загьы сшьуеит, – аныххэа, – Нан, Рада, абраа схэатэы аныумуы, иыуэастаз скыхахш сазыразым, шықэсыкынза цъара уцарызар! – хэа аниалхэа, дхэыц-хэыцуа, – Нас бзыиоуп, иабанзасыпшо? – аныххэа, – Шықэсык агыуп ужэыхэ шықэса ухытказы, убыскан ухы уакэыитыуп, ууаажэлар уара уыда цсыхэа рымам, уеазыкатца, Мрагылара абнакэа нартаа дыукэа цсыиишьтеи агэылшьацкэа фиеит, идыуззаны ауаапсыра цырхага рауеит, – лхэан, – абар, уахэа-бцъар, ахиыр убаап, арыи уыс адырра амоуп, уахцо уазтаар, иуықэфиуоу, иуымықэфиуоу уанахэуеит.

Рада иан уыс налаихәеит:

– Иыбхәақәаз бзыиоуп, аказы сбазтцауеит, абрыи ачыда злоу рашь бзыиақәа иабазбарыи? – аныихәа, цъара илырбеит, – Убарт рфы жәлар ирылтцоит, – хәа иалхәеит.

Ашырхәа ифынеихан дцеит, җаха-җымш амҗа дықәын. Иахылхәаз даннеи, зқыи уахьад змаз азә дыибеит.

– Уа мшыбзыиа! – аныихәа арцыс, – Бзыиала уаа-беит, дад! – хәа еихәеит атаҳмада. – Уабаказ, дад, угәақуашәа уызбоит? – хәа еихәеит, атаҳмадагь хышә шықәса зхытцуаз азәиакәын.

– Сеихаба, иыуцәызымзаап, Мрагыларахь агәыл-шьяпқәа җеит, хауаажәлар пхастартәуеит, убарт рзы сахьшыагы саргыи хәазыкаҳтцоит, ихәартоу рашьқәак стахыуп, – ихәеит.

– Уыс акәзар, дад, иыбзыиоуп, нартаа рматәк Рада хәа азә дыиит хәа саҳан, уара оума? – хәа аныихәа, – Ааи, Рада сара соуп, Рашьагь сахьшья лоуп. Уыи лакарагь исыцхрауа азә дыкам, – ихәеит. – Нас, дад, уаала, срашьқәа иахья абна иыкоуп, аетцыс-рашьқәа азыкартцоит ранацәа, хрылацшып, еигьыу алаххып, – ихәан, дыыма ашья ицеит.

Ашьяагь иызлацаз ррашьқәагь ахан дыукәа иырхыцартәы еилкьан. Иҗеизар, иыибарыи Рада, шьяпыла саатк уахзтымцо нырцә-аарцә ахәқәа иырхыцоит арашьқәа, аеқәа. Рада даара игәы иахәеит. Атаҳмада уыс ихәеит:

– Дад, уара загьы уҳахәуеит, сара иуысто уазыраз-зар, еихьшыцәаны җә-җанк ыкоуп, убарт ирыхшаз аҗба га, уырт рыда еигьыу оуам, – аныихәа, Радагь, – Бзыиоуп, – ихәан, иыманы дааит икытахь.

Иызцәажәом, акәымзар уаҗтас адырра рымоуп. Иан иааигаз аеқәа даара дреигәырҗеит. Ианыхә-маруа, аетра инахыца-аахыцо, даара ачыда рылоуп.

Иахьшья Рашья даалыпхьан, – Брылапш бара, реи-ха ибызкыу алх, – аныихәа, арашьқәа дара рхы алхны,

икьыркьыруа иара итәы иара иыдгылт, Рашьа лтәгы инеины иналыдгылт.

Ран Жажа итәахны илымаз акәадырматәа аацәы-рылган, даара ирықәшәаны, апаркь еипш, арашь-еқәа леилархәеит, уахьи-еный ашьха ицаны, нырцә-аарцә абнақәа иырхыцә. Убысканаахыс аеы ауафы игәахәтәы дахьнагзоит хәа, рхәоит.

Ааигәа ажәларгы еибархәхәо иааны Жажа илархәон, рапхьатәыи лычкәын Уарада иыишьыз жәафа хы змаз, – Пшьышә матр аура аман, уыи афыза ахызыз, иахцсыз геи-шьхеи иязыком, ақытәқәа ирыжәлан афызцәеи иареи, арахә афеит, ауаа афеит, – хәа анлархәа, – Шықәсык акара шәаапшы, шәыгәашәт, рееибаркны ианаауа, шәхытцла, – лхәеит. – Гәыргәаехәаша, Уарада дыпсыит, аха иашьеи иахьшьеи ахьзеит Радаи Рашьаи хәа, ажәлар шәеизыргоит хәа сыкоуп ааигәа, – анылхәа, – Ее, хәи, цыгушьт, уымбо, «ацма иымцсыша аматә азылбаауеит», – хәа тахмадак ихәеит. (Убрыи ажәа уыбраантә иаауеит.)

Нас Радаи Рашьаи даара реазыкартцоит, абна ицаны ар рымца еикәтцаны реыркьиуан, агәылшьап ианафәагылалак, афы иыткьо амца иамбылразы. Рада жәытә иыказ рлақәа Уыцәыи Ғыцәыи иырхылтцыз, Дыргъажь ахьзны, даеа лакгы рхылыгзеит иан. Нас иаамта анааигәаха, ажәлар дрыцхьоит:

– Сан, уашьта ауыс сара исаужь, арыи ауыс хатца уысыуп, – хәа леихәеит.

Еизыигаз ажәлар дрылагыланы иеазыкайтцан, иреихәеит:

– Хьызнеиуа аапыныи кәыркәеи рыбжьара сыгәхәара ааиуеит, шәара иыкашәтцозыи? – хәа анреихәа, – Харгыи зда хамам шәфык арцарцәа цчарахцәа уызхархиуеит, – рхәеит.

– Ахьчара здыруа, агәатцәа змоу шәырхиа, «иырзыгу-уаз?» хәа сашәымхәан, – хәа абзыиаразы иааидытцт, доусы руыс ахь ицеит.

Аха аамта ааицыпхъаза иыҕеи аз агәылшыацкәа даа-
ра ирацәахеит, идыухеит, ауаа хытны ицаргъ иаба-
цой, ирацәахацыпхъаза хәартапшь рмоуа иҕалоит.

Абар, иааит аамта аацын. Рада ҕы-шәк, камбашь-
шәк, цәы-шәк – реиха идыукәаз иырхиеит, ала Дыр-
гъажь зыхъыз азыҕаитцеит, алашак иаҕароуп, иееи-
кәиыршәеит, иахъшыа Рашыагъ иылуысыз леихәеит.
Ажәлар ирымдыроз, «шәеиза» хәа реихәеит. Иааит
ажәлар Рада иаштаҕы. Рашыа Хәахәаз арха аназара
Рцахә абна ләылархаланы лыбжыы гозаап, лхы ахъхаз
баны, ҕыла дыууаза аҕтра дахыцан, аштаҕы ацхъа
дара дкапан, загъ ицъаршыан, инеихәацшы-ааи-
хәацшыит, ажәларгъ иышрыкәҕеиуаз рдырт.

Лашыа, – Иыҕалазыи, абжыы баҳама? – аныхәа,
– Исаҳаит, Хәахәаз арха ахы Цахә абна иааихеит,
уатцәы хара ианахтахыуа иахаттахыуа иазааигәахуеит,
– лхәеит.

Рада дҕагылан, – Ажәлар, шәхацкы, сара иысхәо
бзыиа шәазызырҕы, уажә иҳалымшо даҕазны иҳал-
шом. Сара сахышьеи сареи уыи ах-агәылшыац хазын-
шәыжъ, уыс хәазыҕатцаны хәакоуп. Ах-агәылшыац
анеисуа аҕызцәа ацхраар игәамтцуеит, аха иыцсоны
анадыр, уыртгъы абызшәа рымамыи, ирыцхъан, уаанза
шәҳаламцәажәан, – ихәеит. – Ғы-шәк, камбашь-шәк,
цәы-шәк сырхиеит ацхъацацәа даара шәыуыс ды-
ууп. Арт арахъ агәылшыацкәа иандыршәалак, арха
иықәшәмышьтын, иызбан агәылшыац арт шафо,
иышрацхныҕуа, икара-уарахо, уыскан сара шәыс-
зыцшы. Сара уатцәы сла ганы, иасыртцаз ала аҕа арба-
ны, иыргәамтцны арха иаанагуеит. Уыи сара иысуы-
сыуп, арха агәаны амца еиқәтцаны, даара абнеипш
акәыиц калароуп. Уыи жәаҕа хы амоуп, акхыутцар,
агъыртхыутцәанза иышьтыхны иаханатцуеит. Уыскан
сахышьа ләала акәыиц сахыылгзоит, нас уатцәы уа
иҳанахәуа аабап. Шәаргъы агъырт агәылшыацкәа
гәашәтала, – убас еицәажәон, адырҕаҕены ианцашаз
еибырхәеит, иааидытцт.

Ашыжь ила Дыргажь ганы, абна айырбеит, иыр-хәаз арахә ганы, Хәахәаз арха иықәырцалт, ахан дыукәа реипш, иыштыхны амца-кәиц еикәыртцеит. Шәфык зда дыкам арпарцәагъ неины арха иықәгылт. Шәфы арахә цхьацацәа, уырт ргешаны арха илықәлеит. Рашьа амца-аанда лжыхтцәкәа аларгыланы днадгылт. Рада ила, Дыргажь зыхьзыз, иыманы Цахә абна дазцеит, агәылшьяц-ахгы адыунеи рдадуа, ала ахылаз арбаны, иеы даасны, арха агәахы дөеит. Ала анаба, иауазма, артцәаахәа иыхәхәан, ала илаштылат. Арха агәаны ианөеи, «сытхацът, арт арахә, арт ауаа сфар-оуп» хәа ирыштыафуа арха иықәлеит. Аеы, акамбашь, ацә дыукәа, арт загы цәыцәны ибаны, ичакхны иықаз роуп. Ахәаихәа агәылшьяцгы даргы еибарххо, арха иықәлеит. Хәахәаз арха ыык ыи-мш изакәшомызт.

Нас арахә акафуа, ыба-хпа, кырафт, даарагъ еибараапсеит. Атцыхәтәан ацхьацацәа шәфыкгы арха иавагъажьуеит, арахә адәыхы ирыштыуам, арха иықәцалан ирыманы иықәын. Ацхьацацәа даара рыхәтаафы иыбзыианы кырууит. Уыбриазоуп ажәы-тәаахыс ацсуаа ахьча патыу зиықәгу, иацсоу ацсуа хьчас дзыкало.

Нас аштыахьза ирейхаз ыыкыи камбашькыи иша-апсаз иаафьтцанакын ишеибарххуаз, Рада иахьшья Рашьа нлықәфьитын, «буыс бдырп!» хәа, артцәаа-артцәаа аатиырган, ирашьи иахәеи драцәажәо, арха иықәжьыз агәылшьяц дыу дөажәлеит. Ирашь иыууа-за иыцо, иааитахуа дасратә дақәнаршәо, иахәагъ Нцәа чыда аманы, ианыитахыу еитцытцо, ианыитахыу еитцало, уыитцхьаза иеыитцырхха, иахәала агәылшьяц дасуа, дахасуа ажыгы бафәахьан, уыи агәылшьяц цсра зкәым акакәахьан.

Нас Рада иахәала иахцыйко, иахьшья Рашьагъ лшарала амца еикәгу афы лкәаб дыу ала иааганы ифалцсон. Уыс калымтар, ихьиитцәо ахы ахагылон, иахцыйкогъ ласны игьон, цсра зкәым агәылшьяц ишыкало уыс акәын.

Рада ирашь азны агəылшьац ахы иѣагылоуп, азны абґахь иыиасуеит, азынгы – атцыхəахь. Рада ишыитахыу иахəа аныиґьалак, ацыр дасуашəа, икыцын. Аха азəиышəара иылтацыйґан иахышьа Рашьагь еикəыжыу акəиыц кəабла иааго, иаѣалцсо, нас амца иыѣхəалтцахьаз ажыхтəқəа ааганы агəылшьац, атцыхəа, абґа, амгəа иалыргыло, цсаатəтцас лрашь ала дпырны, дцо-даауа, лашьа шыарда диыхəеит. Рада, афымцеипш, мыиныутк ала шəынтə ахəа иґьон. Агəылшьац рацхьаза арахə иыдраапсахьан, настгы кыр азхара ыфаны иыґан. Радеи иареи еибашьра ианалага, иаѣанагалаз акамбашьи аеиы уыигь аѣы итан. Рада уыи иакəыршəаны аѣасра даналага, акамбашь афт, аха аеы апсы штаз иаѣытцытцыит. Уыбриазоуп аеы ауафы, «дыунеихаан ауаа срытцазароуп» захəаз.

Нартаа рмата Рада агəылшьац ахы ихыитцəқəаз дырѣагь иаахамгылоз, иахышьа Рашьа акəиыц ахаѣалцсоз азоуп. Мамзар агəылшьац, ахы рацəа змаз, ахы аруак анхыутцəалак, агьырт ахқəа рерыхханы, ашьа мшьтыкəа, икашəаз ахы шытыхны иаханагалар, ахы иыцказамшəа иахагылон. Уыртқəа, иан Жажа лдырра рацəамзыи, еибырхəахьан.

Атцыхəтəан агəылшьац уаха агьшалымшоз адырт, ашьа иыхгыланы ицоз шыарда рахə архəазеит. Рада, дґəышымзыи, лбаа ашьацартахь акəымкəа, ѣадахы дгыланы дабашьуан. Азѣа иықəнатəоз ипырхагамхеит, иызбан – ашьха ицаны ар рымца еикəтцаны, иахышьеи иареи реырзхьан.

Ант əжəлар иазыґартцаз шəѣык арцар цчарахцəа Рада шəгылаз ахыихəаз реырхианы игылоуп.

Ее-е, агəылшьац дыу агьшалымшоз, иышпсуаз анадыр, артцəаа иыхəхəазаап афызцəа рахь, дарггы абызшəа ирымаз ала. Ее-е, нас шəацыйицьяцыйи тцысызаап, «хах цсыит, харггы ханхом!» рхəан, агəылшьац ссақəа хəба-фба хы зхагылазггы ыґан, нас геи-шьхеи иылаз еизыбагеит. Арха тəыит, арахə иырбаз, ауаа иырбаз

ирыжәлеит, кыргы арахә рфеит иаразнак. Нас Радагь артцәа-артцәахәа иуаа җарықәҗытыит:

– Аҳаҳаи, абаапсқәа шәымгылан, псызхоу гәыл-
шьяпк нышәмыжын! – хәа рықәҗытыит.

Ее-е, нас крызлаз рцарамзыи, аҳаҳаихәа ррашьқәа иҗарыкәкәа арха иаакәгъажын, агәылшьяпқәеи да-
реи еилагъажыит. Апхъацацәа шәфыкгь, уыртгыи
рҗырхиа иааи иааилагъажын, ақәыибахра иалагеит.
Агәылшьяпқәа тыхәаптцәара рымамкәа, абна иыл-
тны иаау уыитцыпхъаза иыршьо, Радаи Рашъаи хәы-
мш тцун ах-гәылшьяп иабашъуеишьтеи. Рада иуаа
рықәҗытыит: – Аҳаҳаи, абаапс, сахъшьеи сареи даеа
җы-мш хәгыуп, шәыгәәшәта, шәатцамхан! – хәа.

Нас Рада ила Дыргъажь зыхъзыз дапхъан, иан лҗы
иышьтыит «җынҗижәа мшы еибашъра хәмоуп, ақы-
тақәа ахәса еизганы, ххәы аажәга» хәа.

Нас Рада иан, ажәлар рыхәса еизганы, Хәахәаз
арха аанда иааит, ас иыҗниажәа уыха иыҗниажәа
мшы еибашъуаз зны иааргаз ахәы аурызхахуа! Жа-
жа иынтцәапхъаза иаадлыргон, атыхәтәан ахәы
ишыртахыз иырмоуа ианалага, чагъын иыкәз хкы-
хкыла еилатцаны, ақәаб дыукәа рыла еиларшны, еи-
башъуаз акырынтә ирызналгеит.

Нас Жажа ақәаб дыукәа рҗы еилалтцаз ахәы ашьу-
ра* хәа ахыртцеит. Уыбраантә иынхеит иассышықәса
быжъба-ааба еилатцаны ашьура зыкартцо.

Нас Радагь Рашъагь иырыулаак ах-гәылшьяп
ршьыит. Уыи уысоуп ишыкоу, цъара апсы таны иын-
хар, дырҗакгыи еизханы апсы талоит. Нас Радаи Ра-
шъаи ррашьқәа рыма, иааи иаарыдгылт рыуаажәлар.

– Уышьта цәшәа ыкам, шәтынчны шәеибашъы, –
ихәеит Рада.

Аҳаҳаихәа иааилагъажын, зқъы хәышә гәылшьяп
уаа иыршьыит. Рада иан Жажагь лдарды иахаз азҗала
шьарда гәылшьяп сса лшьыит.

Аа, ахәса ахәы анаарга, итәаны кыррымфазеит. Иа-
хъеибашъуаз азәазәала ирылтцны иааины, ррашь ала

ипырны акы-ѿѿба ѿта нафаны иѿон. Апхѿаѿаѿа аруаѿ гѿылшѿаѿ даѿаит, Рашѿа лаанда, иаразнак лахѿала даас амгѿаѿа дааѿылхт, аха иара дыѿсхѿан, иѿѿаназы* иамылхт.

Нас агѿылшѿаѿкѿа анынѿѿа, уаа иыѿаз Рада иуаа ааизыиган, – Иысхѿо шѿахѿауама, ас уахѿа аамѿа хѿау-рым, иахѿа хѿаѿахар, уаѿѿсы днымхо адыунеи гѿылшѿаѿла иѿѿын, хѿргѿы хѿрфон!

– Уырт уахѿа иымѿеиароуп, уажѿы ѿыниажѿа мшы, уыхѿа хѿибашѿыит, хѿаѿсоуп, ѿхѿарак ахѿап, уыи аѿены хѿаизыибагап, – рхѿан, еимлыст.

Ахѿсагь рѿѿаб, рѿѿахѿ, рымхѿаѿѿ рыманы рѿѿѿаѿ иааит.

Абар, абна иылахоз, иынхаз агѿылшѿаѿкѿа рзы аѿхѿара аамѿа ааит. Дырѿакгь еизыибагеит нарѿаа рмаѿа Рада иышѿаѿы, еилаѿѿажѿара ѿартѿеит, аѿѿ иынѿѿа мшыакѿа руыс шрыѿѿеиашала.

Уыбраа Радаи Рашѿаи ран Жажа уыс лхѿеит:

– Шѿѿегѿашѿѿа, адыунеи шеишѿѿеи шѿара шѿеипш аѿѿ ишѿа кѿапеила иымѿаѿѿ, адыунеи жѿларыдаѿа иыншѿмыжѿт.

Уыбра иѿѿынхеит, аѿѿ акѿаитѿар «ишѿа кѿапеила иитеит» хѿа.

Ашыѿѿс злаѿоз ала агѿылшѿаѿкѿа ахыѿаз идѿыѿѿлан иѿеит. Уаанѿа агѿылшѿаѿкѿа ауаа ахыѿоу иѿаны ирыѿѿалалон. Нас абнаѿ еикѿшѿаѿѿоз ршѿыит, еибашѿыит, ауаагь рыѿсы еивыргеит, ишеииааиуаз анырдыр. Ажѿлар иыхѿѿа, иыхѿѿо, адыунеи иакѿшон, ирыѿѿаха. Нарѿаа рангѿы, убас ажѿлар раѿѿа игыланы, дауыи гѿылшѿаѿыи нрыжѿомызт. Нас убас ѿы-шыѿѿса абна иылан. Рада агѿылшѿаѿкѿа рах аныишѿоз, абжѿы дашыѿыламзыи, ахѿа ѿѿа, аѿѿа ѿѿа ала абыѿ ѿаитѿеит, ах-гѿылшѿаѿ абжѿы еипшѿѿны, агьырт агѿылшѿаѿ ссаѿѿа далрыѿѿхѿаразы.

Ас абыѿ данаслак, адѿы иыѿѿыу, адгьыл иыѿѿоу агѿылшѿаѿкѿа иылыибахѿа дахыѿоу ахѿы, ашѿа иазаауан, иуаа имарианы иыршѿон агѿылшѿаѿкѿа, уыбра Мраѿашѿарахѿ шыѿоу ашѿхаѿа ракѿын.

Уыс рхэоит иыздыро, Кавказ ашьхақәа артәыра
рымоушәа, атцлақәа цәгъа рызхауеит хәа, иагъ-
иашооп. Мрагылара адаукәа ржы-рыбаф ала
иыртцәырахеит, Мраташәарахыгъы Рада иуааи иа-
реи гәылшәац-жыла, бафла идыртцәыреит, абнақәа
хараркыит хәа. Нас абна иахылаз шыарда дауы рбе-
ит, аха Рада «шәрыламкысын, ххы иахархәуеит»
хәа реихәон иуаа. Нартаа рматә Рада иаамтәзоуп
адаукәа цәажәуа ианалага. Нас акы-фоба шықәса
абна иылан, абна гәылшәацла иыдрыцкәеит, загъ
лыбааит ркытақәа рахь, рыфнқәа рахь.

Нас ачара картцаразы ехәарак еимырдеит, аехәа-
раены еизеит. Жәаха-жәамш ачара картцеит, харантә
ауаа ааит. Кавказ нтытгъы ауаа ааит, ауафтәыфса
ихақәыитра амш азы. Уыбриазоуп иахьа ажәларқәа
хақәыитра-гәырғара зыкартцо. Нас Рада ачара еим-
лысымта, ажәлар ырзфрны уыс ихәеит:

– Хашьхақәа иыхәчызаргъы, гәылшәацк цъара
инынхо абыкьбжъаз, ихацхрааз ахьа цәала, атәа цәала
адыунеи ахьынзакоу ауаапсыреи дарей еигымзааит,
Анцәа сиыхәоит! – аныихәа, загъ ақәшахатхеит.

Ауаапсыра [ркынтә] Анцәа дшыказ здырыз рацхьа
Рада иоуп.

Нас Анцәагъы атцлақәа раастә ашәыр рфәлуа, ауаа
ирыхәуа ахьей атәей аакаитцеит. Ахьей атәей Рада
иаамтәзы ашәыр рфәлуа, ихәартаны, ауаа рымхқәа
иыртагыланы иызрымоу уыбриазоуп.

Убарт загъы анынцәа, рчара ашьтахь, Рада, Рашьа
ран уыс ралхәеит:

– Сара гәыбған сышәымтозар, акшәасхәоит. Шәара
шәгәы акамжъразы адәы сышәзықәын. Ажәлар иыр-
зыкамтәаша кашәтцеит, сара уышьта агъыи сычкәын
ихьаа сцәа итарзаны дыук сқәыпшом, – хәа лыфны
длафнатәан, дыпсаанза мрак лықәлымшыит.

Уыбриаахыс ауп апсуаа ицъабара патыу зақәыу.
Ицъабуа дыубаргь, уымцъабан хәа уызиахәом.

Абасоуп, нартаа аамтала иыкамзар, ажэларгы
нхомызт. Нартаа загъ анцсы ашьтахъ, иыѣи аз агәыл-
шьацкәа ажэлар рфо, ырахә рфо, ацсабара изаным-
кыло ишаѣыз, нартаа рматә Уарада, уи иышьтахъ
Радаи Рашьаи рыла ауаацсыра адыунеи иазымко,
дара иыртәны иаакәгылеит. Нартаа рыцкара Уарада,
Рада, Рашьа рышықәсқәа хәчын, аха дара рылшара
рацәан. Уарада цшь-матрак дыкан, Радаи Рашьаи
хә-матрак иыкан.

ГЭЫНДА-ЦШЗА

29. ИАРЧХЪАУИ ХЭАЖЭАРЦЫСИ [Гэында-цышза дшеимаркыз]

Гэында нартаа реитба, рахышьа-затцэы лакэын. <...> Гэынта, Гэынта, Гэында лыхьзыртцеит. Апышзара анцэана Уырс длыхьызлахеит, уыи анцэана дылеп-шыншьаланы, Нарт-ыпха Гэындагы Гэында-цышза хэа дынеитархэеит. Нарт-ыпха Гэында-цышза леитахэа ажэакэа <...> иауыуп, араа ианзалаом.

Афырхатца қыиа, ахьча Хэажэарцыс дыизыркааит. Иыхатэра дыуззаны, иара дмысаны, уафьшэа зламкэа иыказ Иарчхъау (Арчхъау) зыхьыз даеахьчакгы уыи Гэында дымтаиырсыит. Гэында дызхэаз Хэажэарцыс дыиышьталан дыиыхьзеит, еибашьыит, иытеибархеит. <...>

Хэажэарцыс иыхатэра хахэ кэаш шанахеит, иахьгылау иыф-шьапык рыбжьара ыуафык дышчыжэу дынытцысуеит. Уыи ашана <...> адгьыл атцалара иафыуп.

30. ГЭЫНДА-ЦШЗА [Хьгэи лареи ирыхтысыз]

Нартаа нхоон Бзыпыи Кэбиныи рыкэша-мыкэша. Рырахэхэырта шыарда иытбаан, дара крыуфцэан, нхафцэан, абеиара иалагылан. Цфа змамыз рыцсаса, руаса, рыжэкамбашькэа ртэыфакэа харгьежьаа, ашьха иамкуа рыцсуа жэқэа, руахьад, геи-шьхаи тзырцэажэауаз ақьакэакэа еибаркаеуа, рчагьа-рчашэ,

ршәыр-рқәыр, шәьи-кәацыи рыла ичоон Анцәа ишыихәара.

Нартәа раб Хнышь акырздыруаз, акырзылшооз уафын, аха Сатәнеи-Гәашья лыпшзара афшьыра да-хьатцәахуазгьы <...>. Сатәнеи-Гәашья, шәфык ран, лтәйтцш злаказ ала, данфаз хаазхәыцыр, дкапха-капхоо, дшашаза, афара мцала дбыл-былуа, дназбаны еибгахап ашәгәахәуа зәыр дзыкалараны хәшә шца-малахуаз.

Хнышьыи Сатәнеи-Гәашьеи рыпха-затцә Сасрыкәа дфаиаихабын, лара мзышәак лакәын. Хатцаматәала лееилахәа, шәарыцара дцалоон, дөыбгаказан, цшза дхысуан, лхы кашәоомызт.

Сасрыкәагьы Гәында-цшза иылфәыитцаауан, еикәырццак-еикәырццакны ахәымпал дәыкәтцара. Гәында-цшза сахьалагь дафцан, иышшәахәхьоу еипш. Лыбла гәытбаакәа ажәфангәы-хәыпштәылақәа тыпхаауа, абнацә алақәа раипш, баазара згымхо-оз, баны иатәнамтәраны икахдаз, абла хәычқәа, амза раипш, лыцьымшьқәа лхыфәы дыунеи хаа-ра ыкәзар лныруан. Ибыл-былуа амца зфәыкәхәхә иыказ лқьышә, уыи аналфәацшра цтазаарак иафсуан. Лфәызахара уаакәытц, егәауымхәаргьы, Сатәнеи-Гәашья дшылхылтцыз фашьоозма? Лара иаспхынра агьалк* ахь дагхоомызт. Сасрыкәа хыцла еикәырццак ахысра атаалым уаа илыркатцалоон.

Мышк зны Хьгәы зехьызы, Гаграка еиуаз Аилахәба, лылапш даатцашәеит Гәында-цшза. Иаразнак, дызтаз лзымдыруа, бзыиабара мцак иаалыкәтәаз ала дкахап ухәоо дыкан.

– Уа, мшыбзыиақәа! – хәа иыбжьы наиыргайт Хьгәы.

Уыи иыбжьы, афымца мцала лгәы инасызшәа, даартцыса-аартцысын, адыунеи хааза, лыблақәа ака-кац фатцашәа-фатцашәеит.

Хьгәгы аеакала дауыкахыз. Аиашаумыи, афы-цъагьы, фымца лашарак арха иыкәнакыз ажьақәа

раицш, рыбақәа кәыс-кәысуа иаидхалт. Сасрыкәа иыкала изымдыруа, еилкаашьа дзақәшәоо иаила-хазаргь, рааицәажәарала рыцсқәа мацк-мацк ааи-выргеит. Рапхьаза енеибаба аены еимлысны, дасыу иынхартахь данцооз, хәыцрак иалан. Хьгәы арыи лакара дыцшзаны азә дыкап хәа игәы иаанагоомызт. Иара дыибахьан Сатәнеи-Гәашьа, уыи лыда аеазә дыкам хәа акәын гәаанашьас иымаз. Иыла какачны даатцашәа-аатцашәоон уажәы-уажәы Гәында-цшза, нас дниецәытцахуан, дытрыс даалтцуан дызлахаз, аеа мацк даалахар, игәазхара днаибаларц.

Гәында-цшзагы, дара ахьынхооз ухәа, иыл-зыкамыз шамаха уаф дыкамызт. Хьгәгы ихақ уым-фозар, акалмақ еицш, иаура, иытбаара, сахьа гәыр-гьахәк иыман, уиадагь иеыжәлашья, илаишәа, иқыабз, данцәажәоо иажәақәа еихьмырсуа игоон. Гәында-цшза шәарак даамахалоон, уаха дылзымбар, дылзыбооны лдыруазар, иасымша агьал ахь дымнаилазаашаззеи, аха шәарак даман, лгәы тытцны ицоо, дылзымбаргь калооит, дылбап хәа дгәыгуазаргь. Лгәы нтыпсааит иаразнак Гәында-цшза лан.

– Ибахьзеи, схьырцәатцәа, иаабыхьша са исыхьаа-ит! – хәа даагьатцәы-гьатцәыит.

Гәында-цшза, иахьа игәыргьахәха ицаз лакәым-шәа, деишәар-еитцар, лыла ахьтныу уымбоо, хәыцрак дамахан, – Сан, бтынчха, бзыршәоо хәа икалараны иыкаузеи? Иахьа мцхәы сыф, сыпт, иахьа еиғьныз саныхынхәхьоу хәа збахьада, исыдыббалаз сзайлакауам! – лхәоозаргь, Хьгәы лыла цхьа дааины даагылазшәа, днытцашәоон.

Дызтау лзымдыруа, дааиыхәаччошәа, хьаччапшык аалфалон. Дгәыгуан, нас «уаха дсымбақәа днытцапқа дабацарыз» хәа лгәы аалпсахуан, абан дахьнаи-уа, иацсуа ҕы, ашпы, акәчам цәаеа, ахәда ырхәаны, апырх-апырххәа инықәпал-аақәпалоо, иңеи-ңеиуа амфархәара инавалоон...

Хьгәгы лыда акизымхәыцуа, ихы-иыцсы зтәхаз дахьыибаша, дызлаибаша ада хәыцырта иыма-

ныу асахьақәа са исызкыу шракәыу «ашьоом» хәа гәаанагарак аапшьылгаит, иааилахара лхы иаархәа, «асахьақәа акубар, акухаштүа итышәхаз рыла шәхә-фы тып хәчык ахьсзальшәхыз еиханы хамтак зхәыцхьадаз» нылхәооз, абзыиабара мца илықәтәаз далпхаауа, лшәа зегь лхы ифатцас-фатцасуан.

– Иысхароузеи, уырт асахьақәа тәа иысцәагәақәаз шшәызкыз агәаанагара сзыбтазар! – хәа иеаармач лгәы нтыишышьааит.

Дәеазны иенеикәшәагьы, рыгәқәа хтны аицәа-жәара изакәшәоомызт.

– Гәында, иыббар шпастахыз Гагра агафәа ихықәгы-лау ахахә ецәаа-дыу, кәагала иыцәны иыкәстцаз шәбака. Иыстахыуп, адыунеи ыканатц халаргәала-шәарц, адыунеи бзыиа еибабоо ирызгәышыыуп. Ха-уаажәлар ыканатц, хазбахә змырзша иарыуакхап хәа саигәыгуеит, уыи бзыиабара иазкыу абака.

– Шәнапышьта анызар, уаха иагхараны иыкаузеи, аха сгәы шәарак тоуп, хаибагара мариахарым хәа. Иызбан ухәар, ахәахьа сымауп: цсыуа жәлар пырхага рызтоо адауы жәлар фыцәа цырызмххьау азәы сши-ыцымцара, – хәа нахәаны ләы дынәыжәлан, лышьхәа нарба днықәылт.

Хьгәы иуыс уадафы ауадафразы, аха иыпсы уыи лымфәа иықәзыр, цсраны иыпхьазоомызт. Ихәашьдт, иеазыкәтцәа Дауыхытырта дфәины, рымфәа иыку-аны. Насгьы иыфатә ихьатра иылтатцәа, ихыцқәа ираиғьыз аашьтых, азфәа змаз ихәымпалқәа ихәым-палтра иылтаргыл, иааша Дауыхытырта дфәин, иехьманшәалаз рымфәа кны, жәафәа-мшы дцәпшьа-хьаны, адауқәа рышьтабжьала ихәы-ижьы фәила-гылт, азназы даашанхалазаргь, адауқәа аахыиба-хәаанза иыпсы ааивга, игәы цсах дыхиа дыштәаз, иехьыиҭахыз абағәаза ианаабжьала, ихыц еитархха, ихәымпалқәа рларкәтцара данаарпыла, адауцәа ры-хәхәабжь ала игәы ифәтрысыз, еикәкра мариам-хазаргьы, уиада цсыхәас иымаззеи. Иымфәақышьақ-

ны к̆азара изык̆амтцар, деимӂәӂәа дык̆әрымтцоозеи адауц̆әа...

Ах̆әх̆әабӂь дыдраны Апсынра архыц̆-хыцуан. Нартаа рынхартаг̆ь мыц̆х̆әы еах̆ьтцысыз, ирылац̆-х̆ьазазар ак̆әхарын. Г̆әында-ц̆шза иаалг̆әалаш̆еит иаразнак. «Аа, абар, Х̆ьг̆әы уах̆ьсырз, уышьтах̆ь ак̆нысымтцааит, схы абазгоо!» х̆әа аг̆әӂәаӂәара да-ф̆ын. Нартаа реанх̆ьча Уахсит, аӂәк̆әа иырц̆шуаз Атлаг̆әытца, Хабуг̆ә, Нарц̆х̆ьау, Ц̆әыц̆ә, Ц̆к̆әа, Ц̆ыц̆, К̆ьамф̆ыф̆, Ӂәыӂә, К̆әата ух̆әа, иаазах̆аз ыф̆оны абӂь-к̆әа ах̆ьагооз ах̆ь ицоон, адыдбӂьы аник̆әт̆әа.

Ф̆әба-х̆ц̆а мшы алаилас-ф̆аиласк̆әа рыла илаиз аха-бар, быӂь-дауык̆ аихык̆-еитц̆ык̆ атыша итаӂьг̆уп х̆әа ак̆әын иааф̆уаз...

Х̆ьг̆әы деибга-дызф̆ыда Гаграка дышцаз анаилыл-каа, нас г̆әырг̆ьаран лалзы. Х̆ьг̆әы иыц̆сг̆ьы ишьоон, аха ак̆әагаг̆ьы иымпытц̆ш̆әоомызт. Анааша днаины, ахах̆ә ф̆ц̆әаа иавакаитцаз Г̆әында-ц̆шза лбака иаг̆ьу-иабзоу дац̆шуан. Г̆әыпц̆д̆арак изааиуамызт уыи данаф̆ыз. Уаа их̆ь ит̆ымзаауа аеак̆г̆ьы, аг̆ьал ах̆ь дызцар, араа лбака г̆әынкылагазар, уыи лара диымбооззеи.

Даг̆ьцеит изымч̆х̆ак̆әа, дыц̆шых̆әуан, Г̆әында-ц̆шза ц̆ьа диызбозар х̆әа. Г̆әында-ц̆шза лг̆әы ф̆оон, «Х̆ьг̆әы аг̆ьалаф̆ дмаак̆әа иыурым» х̆әа. Аиашаумыи, ларг̆ьы дылбар, лыц̆сы аф̆ткаара илымбооззеи. Сасрык̆әа к̆әыц̆ш длыма, реибабартаф̆ дааны дц̆алоон есым-ша, лг̆әы ц̆ц̆д̆араны дауыках̆ыз. Деиц̆аф̆аихуан Г̆әында-ц̆шза, Х̆ьг̆әг̆ьы, аиааира згаз ар р̆цызаф̆ еиц̆ш, ах̆әыг̆әра дык̆әгылан. Г̆әында-ц̆шза лылац̆ш данатц̆аш̆әа Х̆ьг̆әы, луаныт̆ә мц̆абзк̆ ф̆алх̆к̆ьеит иараз-нак, ларг̆ьы ц̆шзара аулыг̆х̆ыз, аха уыи иф̆алыц̆расыз амц̆алаг̆ьы лыц̆шзара ц̆шзара ац̆лоон, хымпада. Дг̆әырг̆ьа-г̆әырг̆ьоо дааф̆ыӂәцеит, дыблах̆кыгаха. Сасрык̆әаг̆ь их̆ьц̆-их̆әымпал еитцарх̆ха дрышьтан ац̆саат̆ә.

– Акуых̆ьыр, схы абазгооз, сыиатц̆әах̆ә кыдым-ш̆әооззеи! – инылх̆әооз, – Ш̆әы-ц̆сык̆ сымазар, аш̆ә-

цсыкгы сраегзараны сыкам ба бзы, – хәа ихәоон даахырхәа, лнапы ааимыхын, – иахәа еиха бгәы кны сзааиуеит, сатамзааит! – Саргыы убастәкәа шәыз-бооит схәар, схашәымтар хәа сшәооит, шәааи агәал еитәарахь.

Еибарыфәа илаин, аиахәатә нышь иакәтәан, атәар-гәы аатцшыа иынхылт. Гәында-цшза афәара иыл-натооз агәдыура агәра лзафәакуамызт, цъарахгы нар-таа рымахә иыкайтцахьоу-иыиуахьау хәа ахтыскәа мацымкәа, ажәлар ихырхәацәоо иыказар лтахын.

– Адыунеи амаа суыркызар еипшыуп, быжь-дауык ртархара хамта дыухаит са сзы.

– Бымчалоуп, са сзы мчы дыуыуп. Адыунеи зырц-шзоо, адыунеи ахаара хаара ацызтоо.

– Сыцсы аткара Хьгәы, шәа шәыла сыгәдыура гәдыура ацлооит. Уашьта хчара аныкалоо, хчарак-ны иапахтдашақәа рыда иаххәыцуа акгыкам. Аха иышпастахыз, хачаракны дауык иышәхәынцахьоу дматцыуфны дыказар. Уыи адыунеихаан таурыхым-хоозеи.

– Ааи, ааи! Шақанза анаскәа быцшуазеи, сдыр-гәатәуеит уырт бнацшышьақәа. Уыи бтаххара аиааи-ра сацхныфлооит. Лымшаарак, ма разкыдарак сыхьзооны скалар, сыбхабмырштүаны ада иыста-ххараны акыкауп хәа сызхәыцуам. Бгәаф тыцк сзалх-зар, уыи еихау шыстахым бдырзааит...

Уыи аены Сасрыкәа иыишьыз бнакәатқәак зны, хы-шықәса зхытцуаз афы уаркалеиуа инашьклатцоо, абзыиарақәа рзеиґгыибашьоо, аныхәафәқәа кны, цстазаарак иацсахоо мыш дыук рышьтахь иньжь, ианнхәуаз, Гәында-цшза лчара иазкны азбарақәа еицырхәыцуаз, иакәшахатхоон афыцбагь. Сасы-кәагы ианаимлыс, абнакәатқәак иыишьыз дреи-гәырғоо, ицоон рынхартақәа рахь шыкау.

Хьгәгы, итцыхәтәа зеипшразаалакгы, дазнаиуан дгәырґа-гәырғоо. Гагра данлаи, рацхьаза Гәын-да-цшза лбака иагыу-иабзоу аагәатаны, атцлар-

кэыкэ еипш, атыгэ-тыгэхэа, иырцшзоо дафын, гэы-
пымтэарада. Ахахэ ґцэаа-дыу тґканы дахьалаиасаз
уапшыр, хан дыук даадэылтып хэа гэаанагарак уна-
тоон. Хьгэы дызфыз иара ишыитахыз ианыґаитца,
игэытцаха даухэынчара амґаднықэылт. Даухытырта
данхытц, зтцауылара изымдыруаз мшынк дталоозар
еипш, иычелауиыжът.

Амшқэа ыиафр ицоон. Гэында-пшзагы реиба-
барта зфаны иылзыґалоо иалагаз лымбакэа лзыч-
хауамызт. Иасымша уаа дагхоомызт, дыгэжэажэоо,
лымшқэа аттахэа ицооз дрышьтапшуан. Лымшқэа
мызхоо, лымзқэа шықэсхоо иыиасуаз, лхы ашла аха-
тэоо, Даухытыртаи реибабарта агьал афы дцоо-да-
ауа дышрыбжьаз, лнырцэахь фыц тацаны дымґа-
пыргоон, згэахэтэы иахьымз аз Гэында-пшза...

НАРҢАА

31. НАРҢАА

[изхылтцыз]

Нартаа зхылтцыз Нарт иакэын, нартаа раб Хнышь иыхьзын. Хнышь иаб Нарт иакэын.

32. НАРҢАА

[рыхьзқәа, изеипшраз]

Нардыиа Нарт Сасрыкәа иеы ахьыз акэын. Бзаугьы уиакэын.

Нартаа ран – Сатаныиа, раб – Хнышь, рашьейхабы Сит зыхьзыз рауп.

33. НАРҢАА

[изеипшраз]

<...> Жэытэзатэыи неитахэатэы таацэаран нартаа, иапсыуан. Кафкасиа Амраташэара-ҕацэ ладагьы-фадагьы зтдакыз ракэын. Раб Нарт Хынышьыи, ран Гьылдыз-ха Сатаныиа ахкәажәи, 99-еишьцәеи, рахь-шьа еитцбаза Гэиндеи неилакны, ишынтахцәакыу 103-оык ыкан. Ранышьцәа Гьылдызааи, дара нхәы-чыз иызаазақәаз (раззеи жәлақәаи) раззеицәа ира-пыз Алхәызааи неилатцаны, рымч еибыта зқәымхаоз жәлара ыкамызт. Ирыххәао ашәақәа аерг жәлареи атцан жәлареигьы нартаа иырапхьанагылаз, ирыуа-цәаз ракэын. (Араатэыи ашәа иалау Ергь-Ерге, Ор-

фее акэзарггы калап. Атдан (тцаны жэлара) уаа ссан, раамтазы атырасқәа дыузаарын, атдан атырас иықәақәлоны ажәажә иалауп.)

100-фык нартаа рыхәсеи, рыхәса рыжәлақәеи, рычкәынцәеиггы нарылауыпхьазар, рymoхәара хьынза-хаз аапшыуеит. Нартаа уаа иашан, уаа қыиан, ифыр-хацәан. Ауаапсыра бзиара рзырхаон, уыс ала уаа хсаалаган. Уыи амш ала дара ртәылан жәылара мау, рыгәылацәа жәларқәаггы ирытатан. «Адыу иыцды-уын, ахәычы иыцхәычын», «бзиара зхао бзиара изыр-хаон, цәгъара зхао хтынкье иыртаон». Ртәылафыггы рыгәыла-тәылақәа рығгы ажәларқәа рыбзазара уысқәа қыианы, иыбзыиахараны, цәгъара еиным-лараны иыцхыраафын. Уыи амш ала ртәыланггы ргәыла-тәыланқәа рығгы иесааира рөыбгәтцә «хьыз дыу еимдарақәа» кәртәон. Ифәуаан. Акы-фба мзы рыфны иынзыхнымхәыуа калаон. Рымфәқәа рфы иышәарацаны, иызызцао ауаа рфы шәарахжыла, напыртәыла иынеиуан.

Арс рыфнқәа ианырцәыхарау, рырахәқәаи, рымх-қәаи, руытрақәеи, ршәыртрақәеи раазара, рыфн-қәа иынрыжьыз атаацәеи ирылахәыу, рыжьра-уааи иыкәртәон. <...>

Нартаа кырза аамта иемданы, рыфнқәа рахь иынхынхәылаак, рқытан ааигәара ианааилаак, иы-шәарацаны, иыршыуа ажәарахқәа рыманы иышаа-уа, рыбжы рықыта иықәынхуа акара ианазааи-гәахалаак, иынеилатәаны рыпсыршыаот, ашәарацара ашәаггы, Аерг ашәаггы, рзар еицфакны иырхәао иа-лагаоит. Рыбжызахаоақытарарпаррпылаот, иызтәо ашәарахжықәа рымхны иааргоот. Нартааггы, уыла хыркыртәы, иеишәтарыпх иеицны ақыта иаалалоит. Раашьаи руаа рдылашьеи гәыргъараны, уыла хыр-кыуа. Зегь рыфнықәа еимфәхазкыуа рашта дыу афы аныи, абыи, <...> абыззеи <...> рзаарыгза, еихабацәа рзыпшыуп, иыгәыдыибакылоит, иеибартәаот. Ауы-ха руаа «шәахца шәаалеит!» хәа пархәаразы иаауе-

ит, дыуыкы иынымхакэа иеимлысуеит. Адырны еи-
зара дыуп, уыи еицгэырҕара мышкы-фымш иыцао,
нартаа харантэ рыуаа иырзааргақаз атамтахықэа
иыззааргаз ирыртаоит.

Ашэахэарауп, кэашарауп, ҕеилыртцэыраага хэы-
маррауп (спорт катцарауп). Еимдарантэыи рыхтыс-
қэагы рықытыантэыи ауысқэа еибырхэаот, уыс ха-
ала цэажэара катцаны иеимлысуеит. <...>

АЗГӘТАҚӘА

1. **Сасрыкәа.** Омар Беигәаа иусумта (Büyüka 1971: 249–250) аңсшәахь айтага (Аңсуатцааратә институт адиалектологиятә лабораторияе ишьтоуп) аеынтә иаагоуп.

2. **Сасрыкәа.** Омар Беигәаа иусумта (Büyüka 1971: 249–251) аңсшәахь айтага (Аңсуатцааратә институт адиалектологиятә лабораторияе ишьтоуп) аеынтә иаагоуп.

3. **Сасрыкәа.** Еитеихәеит Чанба Шьафааттин (уыскан 48 шықәса ихытцун, ақалақь Адацазары). Орала ианитцеит Сергей Габниа 1982 шықәсазы, Акәа ақалақь аеы. Иаагоуп: Гәажәба 1991а: 183–184.

4. **Сатаныиа.** Омар Беигәаа иусумта (Büyüka 1971: 247–248) аңсшәахь айтага (Аңсуатцааратә институт адиалектологиятә лабораторияе ишьтоуп) аеынтә иаагоуп.

5. **Сасрыкәа** (1). Еитеихәеит Пасания Нихат Шьақырыпа (уыскан 50 шықәса ихытцун, Адацазары авилоет, ақыта Каилар). Иабдуцәа Аңсны, Хәаң ақыта еиун. Атекст ажәабжьхәаф даныхәычыз ианду лҵынтә иаҳаит. Амагнитолента иантцаны (Стампыл ақалақь аеы, 09.1975) Аңсныка иааигеит Орхан Шамба. Абжьынтцамта хырәылааит Сергей Зыхәбеи Анатоли Хьациеи (Зыхәба, Хьациа 1976: 76–78; Джапуа 2003: 229–233). Атекст зныз акассета еиқәырханы Аңсуатцааратә институт афольклортә лаборатория еитеит Руслан Гәажәба (ак. №18, А490). Ааигәа Наала Барцыци сареи акассета хазызырәны, атекст ҵың ихаҳәылааит, аоригинали ахәылааи аивгарақәа маҷымкәа иахьрымаз азы, алексикатәи афонетикатәи чыдарақәа еиха хрыцклатшы.

¹Ажәабжьхәаф *нарт* атыцан *нант* ихы изаирхәо, адауы ихы еицакны «ацәажәашьа» аарпшразы акәзар калап. Цабыргуп, аҳәамта иара аинформант ихата иҵынтә аитантцараеы (шәахә. атекст №6) захьынцәара Нант Тасрыкәа хәа икоуп.

9. Сасыркәа(2). Еитеихәеит Аиқәысба Садеттин Қбаа-зым-ипа (усқан 98 шықәса ихытцун, Адапазары авилоет, ақыта Ақбалық). Ари хыхь иаагаз атекст аитантцароуп. Аудио-видеонтцамта кәитцеит Виачеслав Чрыгба 2010 шықәса, цхынгәымзасы, ажәабжьхәаф ифны. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци (шәахә. атекст №8 уи иацу азгәатеи).

¹Сасыркәа иани иареи реицәажәараан, ажәабжьхәаф игәы пшаауеит, дтцәыуоит, убриазы иихәо аилкаараггы еиха иуадафуп.

²Ажәабжьхәаф атцәыуара далагоит.

³Ажәабжьхәаф игәы пшаауеит.

⁴Ажәабжьхәаф еихаггы игәы пшаауеит.

⁵Ажәабжьхәаф нартаа рыхьз изызырфуаз ицха игәала-лыршәоит.

⁶Абри атыц аґы аґбаама аґынтә абжьы гоит, анамазкра аамта анааи. Уи аниаха, ажәабжьхәаф дааныхәа-ныпцхьан, ацәажәара дакәытцит.

⁷Ахәацәа изоуп изихәо.

⁸Ахыцкәа иртаку ахәоу антцафы изтцаара иахылтцуеит.

10. Сасыркәа(3). Еитеихәеит Аиқәысба Садеттин Қбаа-зым-ипа (усқан 98 шықәса ихытцун, Адапазары авилоет, ақыта Ақбалық). Ари хыхь иаагаз атексткәа реитантцароуп (шәрыхә. атексткәа №8, 9 урт ирыцу азгәатакәеи). Аудио-видеонтцамта картцеит Зураб Цьапуеи, Адгәыр Какобеи, Арда Ашәбеи 2010 шықәса, нанхәамза 25 рзы, ажәабжьхәаф ифны. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци.

¹Ажәабжьхәаф дызфәу хыхьтәи атекст (№9) мызкапхьа ианызтцаз Виачеслав Чрыгбеи уи дымфәпызгози роуп.

²Ажәабжьхәаф игәы пшаауа иалагеит.

³Ажәабжьхәаф илағырзкәа аауеит.

⁴Ари ажәа антцафы иихәаз аиґахәароуп.

⁵Ажәабжьхәаф игәы пшаауеит.

⁶Ари ажәа антцафы иихәаз аиґахәароуп.

11. Сасыркәа. Еиталхәеит Аиқәыс (Ашьхараа)-пґа Аи-сун Садеттин-ипґа (усқан 62 шықәса лхытцун, Адапазары авилоет, ақыта Кәузлуқә). Аудио-видеонтцамта кәитцеит

Виачеслав Чрыгба 2010 шықәса, цхынгәымзазы, аинформант лаб ифны (Ақбалық ақытан). Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци.

¹Аинформант Сасыркәа ихъз лхаштны, Мард-ица Мардасоу лхәоит.

²Аисун лхәамта зфылтааз ажәабжьхәаф лаб Садеттин Аикәысба иоуп дызфу (шәрыхә. ари ашәкәы иагәылоу уи ихәамтақәа №8, 9, 10, 23).

³Ари антцафы иихәаз ажәа аитахәароуп.

⁴Ари антцафы изтаара иахылтцуеит.

⁵Антцафы ианылгәалаиршәа, Мард-ица Мардасоу Сасыркәа иан лахәшыаца иоуп лхәеит ажәабжьхәаф, хыхьтәи лыгха лыриашиеит.

12. Сасыркәа. Еиталхәеит Азын (Кәталиа)-цха Назикәа (ускан 56 шықәса лхытцуан, Ареспублика Ацара, ақыта Ангиса). Амагнитолента ианылтцеит Емма Кбыл-цха 1977 шықәсазы, Ангиса ақытан. Атекст абжынтцамта еикәымхеит, иаанхаз антцафы лыхылаа ауп.

13. Сосрыкәа(1). Еитеихәеит Кәтарба Рушьты Саид-ица (ускан 79 шықәса ихытцуан, Диузцье авилоет, ақыта Малан). Ахәамта ажәабжьхәаф 15-қа шықәса анихытцуаз Апснынтәи иааз иабду икынтә иаҳаит. Абжынтцамта кайтцеит Виачеслав Чрыгба 2001 шықәсазы, ажәабжьхәаф ифны. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци.

14. Сосрыкәа(2). Еитеихәеит Кәтарба Рушьты Саид-ица (ускан 83 шықәса ихытцуан, Диузцье авилоет, ақыта Малан). Ари хыхь иаагаз атекст аитантцароуп (шәахә. атекст №13 иацу азгәатеи). Ахәамта ажәабжьхәаф 15-қа шықәса анихытцуаз Апснынтәи иааз иабду икынтә иаҳаит. Аудио-видеонтцамта картцеит Шоҭа Салакаеи, Зураб Цьапуеи, Адгәыр Какобеи 2004 шықәса, рашәарамза 14 рзы, ажәабжьхәаф ифны. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци.

¹Ажәабжьхәаф дпышәырчоиит.

15. Сосрыкәа(3). Еитеихәеит Кәтарба Рушьты Саид-ица (ускан 88 шықәса ихытцуан, Диузцье авилоет, ақыта Малан). Ари хыхь иаагаз атекстқәа реитантцароуп (шәрыхә.

атексткәа №13, 14 урт ирыцу азгәатакәеи). Ахәамтә ажәабжьхәаф 15-кә шықәса анихытцуаз Апснынтәи иааз иабду икынтә иахаит. Аудио-видеонтцамтә картцеит Зураб Цьапуеи Арда Ашәбеи 2009 шықәса, рашәарамза 27 рзы, ажәабжьхәаф ионы. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци.

16. Сасрыкәа. Еитеихәеит Агәмаа Беқыир (ускан 69 шықәса ихытцуан, Адапазары авилоет, ақыта Мақсудие). Фрала ианитцеит Цьамал Харания 1980 шықәса, цхынч-кәынмзазы, Адапазары ақалакь ағы. Атекст аагоуп: Гәажәба 1989б: 84–86).

17. Нашьбабух(1). Еитеихәеит Кыылба Намыкә Таасин-ипа (ускан 25 шықәса ихытцуан, Диузцье авилоет, ақыта Дариер). Ианитцеит Дурсун Нацкьебиа (Сағариа) 1982 шықәса, цәыббрамза 9 рзы. Иаагоуп: Гәажәба 1989б: 91).

18. Сасраныкәа(2). Еитеихәеит Кыылба Намыкә Таасин-ипа (ускан 55 шықәса ихытцуан, Диузцье авилоет, ақыта Дариер). Ари хыхь иаагаз атекст аитантцароуп (шәахә. атекст №17 уи иацу азгәатеи). Аудио-видеонтцамтә картцеит Зураб Цьапуеи, Адгәыр Какобеи, Арда Ашәбеи 2010 шықәса, нанхәамза 16 рзы, Дариер ақытан. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци.

¹Ахәоу атцакы цкәа еилкаам.

²Анафска ицо атекст аитеитахәара антцафцәа рызтцара ицәырнагеит.

³Ажәабжьхәаф дыччоит.

19. Ацкәын(1). Еитеихәеит Гәазаа Ердан Раиф-ипа (ускан 57 шықәса ихытцуан, Адапазары авилоет, ақыта Сариер). Иабдуцәа Апсны, Цьырхәа ақыта еиуан. Аудио-видеонтцамтә картцеит Зураб Цьапуеи, Адгәыр Какобеи, Есма Тодуеи 2012 шықәса, рашәарамза 13 рзы, Сариер ақытан. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци.

¹Ажәабжьхәаф ахәара маншәалам хәа ибжьаижьырц иитахыз атып, хәызазгаб бнаскьа хәа лахәаны, антцафы (Адгәыр Какоба) иирхәеит.

20. Ацкәын(2). Еитеихәеит Гәазаа Ердан Раиф-ипа (ускан 57 шықәса ихытцуан, Адапазары авилоет, ақыта Сариер). Иабдуцәа Апсны, Цьырхәа ақыта еиуан. Ари хыхь

иаагаз атекст аитантцароуп (шәәхә. атекст №19 уи иацу азгәәтеи). Аудио-видеонтцамта картцеит Зураб Цьапуеи, Адгәыр Какобеи, Есма Тодуеи 2012 шықәса, рашәарамза 13 рзы, Сарьер ақытан. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи Наала Барцыци.

¹Ари атып ажәабжьхәәф ибжьаижьит, азгаб дахьгылаз азы (шәәхә. атекст №19 уи иацу азгәәтеи).

21. Ачкәын(3). Еитеихәеит Гәәзаа Ердан Раиф-ица (ускан 58 шықәса ихытцуан, Адацазары авилоет, ақыта Сарьер). Иабдуцәа Ацсны, Цьырхәа ақыта еиуан. Ари хыхь иаагаз атексткәа реитантцароуп (шәрыхә. атексткәа №19, 20 урт ирыцу азгәәтәкәеи). Аудио-видеонтцамта картцеит Зураб Цьапуеи, Адгәыр Какобеи, Мадонна Цлиеи 2013 шықәса, рашәарамза 16 рзы, Сарьер ақытан. Ихырфылааит Зураб Цьапуеи, Наала Барцыци, Мадонна Цлиеи.

¹Ажәабжьхәәф илексика ианыцшуеит аурыс бызшәа мацк шидыруа (шықәсқәак Урыстәыла аус иуан).

²Ажәабжьхәәф дпышәырччоит.

³Антцәфцәа ажәабжьхәәф дааныркылоит, авидеокассета апсахразы.

⁴Ажәабжьхәәф дыччоит.

⁵Ажәабжьхәәф ари аремарка дпышәырччан ихәоит, хәызазгаб дышхадтцызгьы гәәтаны.

22. Апхәысеиба лычкәын. Еитеихәеит Пасания Нихат Шьақыр-ица (ускан 50 шықәса ихытцуан, Адацазары авилоет, ақыта Каилар). Иабдуцәа Ацсны, Хәац ақыта еиуан. Атекст ажәабжьхәәф даныхәыңыз ианду лҕынтә иахәит. Амагнитолента иантцаны (Стампыл ақалақь ағы, 09.1975) Ацсныка иааигеит Орхан Шамба. Абжьынтцамта хырфылааит Сергей Зыхәбеи, Анатоли Хьациеи (Зыхәба, Хьация 1976: 74–76). Атекст зныз акассета еиқәырханы Ацсуатцаратә институт афольклортә лаборатория еитеит Руслан Гәәжәба (ак. №18, А491). Ааигәа Наала Барцыци сареи акассета хазызырфоны, атекст ғыц ихах-фылааит, аоригинали ахфылааи аивгарақәа мачымкәа иахьрымаз азы, алексикатәи афонетикатәи чыдарақәа еиха хрыцкלאцшны.

23. Сасыркәа. Еитеихәеит Аикәысба Садеттин Қыазым-ица (усқан 98 шықәса ихытцун, Адапазары авилоет, ақыта Ақбалық). Аудио-видеонтамта қартцеит Зураб Цяпуеи, Адгәыр Какобеи, Арда Ашәбеи 2010 шықәса, нанхәамза 25 рзы, ажәабжьхәаф ифны. Ихырфылааит Зураб Цяпуеи Наала Барцыци.

¹Ари ахьз ажәабжьхәаф антцаоцәа рыцхыраарала игәалашәеит.

²Кәбыина ахьз ажәабжьхәаф еитеихаштын, антцаоцәа игәаладыршәеит.

24. Сасыркәа. Еитеихәеит Хараниа Раиф (усқан 78 шықәса ихытцун, Адапазары авилоет, ақыта Иарцба/Кәарацәгьа). Фрала ианитцеит Цьамал Хараниа 1981 шықәсазы. Атекст аагоуп: Гәажәба 1989б: 86–87.

25. Сасыркәа(1). Еитеихәеит Кәазба Али Чаушь (усқан 100 шықәса ихытцун, ақалақь Адапазары). Ианитцеит Цьенгыз Бганба 1988 шықәса, хәажәкырамзазы. Иаагоуп: Гәажәба 1991а: 174–183.

¹Ари ажәеидхәала ианыцшуеит антцафы иахаз атекст игәаларшәаны ишифуа.

²Ажәабжьхәаф антцафы (азырффы) ихьз ихәоит.

³Атекст афы ас зтакы аилкаара уадафу ажәақәеи ажәеидхәалақәеи мачзам.

26. Сасыркәа(2). Еитеихәеит Кәазба Али Чаушь (усқан 100 шықәса ихытцун, ақалақь Адапазары). Ицхраауан Шьақыри Беқыри Тәанаа (усқан 90 шықәса рхытцун). Урт аныхәычқәаз уахынла рандуцәа рлакәқәа ирзызырфуан. Ари хыхь иаагаз атекст айтәнтцароуп (шәахә. атекст №25 уи иацу азгәәтеи). Фрала ианитцеит Цьенгыз Бганба 1988 шықәса, хәажәкырамзазы. Иаагоуп: Гәажәба 1991а: 173–174.

27. Сасыркәа(3). Еитеихәеит Тәанба Шьақыр (усқан 90 шықәса ихытцун, ақалақь Адапазары). Ахәамта иан-ду лфынтә иахаит. Ари хыхь иаагоу атекст айтәнтцароуп ухәар калоит (шәахә. атекст №26 уи иацу азгәәтеи). Фрала ианитцеит Цьенгыз Бганба 1988 шықәса, ажьыр-ныхәамзазы. Иаагоуп: Гәажәба 1991а: 172–173.

28. Нартаа. Еиталхэеит Тыкѳа-цѳа Бахрие (ускан 78 шықѳса лхытцуан, ақалақь Адапазары, уаанза ақыта Гѳма дынхон). Ари ахѳамта лан лѳынтѳ илахахѳан. Өрала ианитцеит Ыѳенгѳиз Бганба 1987 шықѳсазы, азын. Иаагоуп: Гѳажѳба 1991б: 176–185.

29. Иарчѳѳауи Хѳажѳарцыси. Омар Беигѳаа иусумта (Büyüka 1971: 251) апсшѳахѳ аитага (Апсуатѳааратѳ институт адиалектологиатѳ лабараториаѳ ишьѳоуп) аѳынтѳ иаагоуп.

30. Гѳында-цшза. Еитеихѳеит Агѳмаа Беқьир (ускан 70 шықѳса ихытцуан, Адапазары авилоет, ақыта Мақсудие). Өрала ианитцеит Ыѳамал Хараниа 1981 шықѳса, абѳарамза 10 рзы, Адапазары ақалақь аѳы. Атекст аагоуп: Гѳажѳба 1989б: 88–91).

31. Нартаа. Ианитцеит Омар Беигѳаа Тырқѳтѳылан 1984(?) шықѳсазы. Руслан Гѳажѳба ихатѳы архив аѳынтѳ иаагоуп.

32. Нартаа. Ианитцеит Омар Беигѳаа Тырқѳтѳылан 1984(?) шықѳсазы. Руслан Гѳажѳба ихатѳы архив аѳынтѳ иаагоуп.

33. Нартаа. Омар Беигѳаа иусумта (Büyüka 1971: 246–247) апсшѳахѳ аитага (Апсуатѳааратѳ институт адиалектологиатѳ лабараториаѳ ишьѳоуп) аѳынтѳ иаагоуп.

АЛИТЕРАТУРА

1

Абыгба 2002: Абыгба Цьамал. Сыпсы зыгроу Ацсны (Ажэинраалақәа) / Еикәиршәеит, акьыпхь иазирхеит, апхьажәеи азгәатақәеи ифит Анзор Мықәба. Ақәа, 2002.

Агрба 2010: Агрба В.Б. Зыпсадгьыл азгәыкра зыпста-заараз // Хашьцәа, х-Ацсынра!.. (Чингиз Абганба иан-цамтақәеи Тьырқәтәыла инхо ацсуаа ртоурых иазку аусумтақәеи) / Еикәиршәеит Р.Х. Гәажәба. Ақәа, 2010. Ад. 3–4.

Агрба 1990: Агрба Фехми. Ацсуа бызшәа атыркә бызшәа ажәар. Ankara, 1990.

Амч-пқа 2000: Амч-пқа С.А. Тьырқәтәылатәи ацсуааи абазақәеи урт рцәажәашьа ачыдарақәаки рзы // Современные проблемы кавказского языкознания и фольклористики: Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения доктора филологических наук К.С. Шакрыла (28–30 мая 1999 г., Сухум). Сухум, 2000. Ад. 22–37.

Амч-пқа 2002: Амч-пқа С.А. Ацсуа-адыркәа еицәа-жәага. Ақәа, 2002.

Амч-пқа, Поздниаков 2002: Амч-пқа С.А., Поздниаков В.И. Аурыс-ацсуа-адыркәа еицәажәага. Ақәа, 2002.

Амч-пқа, Чкотуа 2010: Амч-пқа С.А., Чкотуа О.Б. Адыркәа-ацсуа ацсуа-адыркәа жәар. Ацсуа-адыркәа еицәа-жәага. Ақәа, 2010.

Амч-пқа 2009: Амч-пқа Хь.Гь. Ацшшәырбагатә метафора ацсуа, агерман, англыз бызшәақәа ркны (афырцшратә-аиҕаргыларатә анализ). Ақәа, 2009.

Ацхазоу 2002: Ацхазоу В.В. Амцахара аамта. Ақәа, 2002.

Ацхазоу 2004: Ацхазоу В.В. Ахьыштрахь амҕа (Астатиақәа реизга). Ақәа, 2004.

Аргәын 1999: Аргәын И.Гә. Агәлымтцәах изы ажәа // Хамыт С. Аубых итрагедиа. Ақәа, 1999.

Аргэын 2003: Аргэын И.Гэ. Арэпатриация а проблемакэа рзы згэатарақэак // Абаза. 2003. №2 (5). Ад. 38–40.

Аргэын 2011: Аргэын И.Гэ. Дал. Цабал. Ажэйтэи аға-тэи: Атоурых-етнологиатэ тцаара. Ақэа, 2011.

Атцнариа 1989: Атцнариа В.Л. Аамтэи арфеиамтэи: Али-тературатэ-критикатэ статиакэа. Ақэа, 1989.

Ач-цха 2003: Ач-цха А.О. Ацсны ргэы итан, ршыа иа-лан, ианиуаз ирыциуан (Тыркэтэыла инхо ацсуаа ирзкны) // Асаркьал. Ақэа, 2003. №6. Ад. 6–7.

Ач-цха 2004: Ач-цха А.О. Тыркэтэылатэи ацсуаа рышътрала // Аицаира. Ақэа, 2004. №4 (64). 8.04.

Ач-цха 2010а: Ач-цха А.О. Асазқэа рцэажэашьеи рых-дырреи ирызку азгэатақэак. М., 2010.

Ач-цха 2010б: Ач-цха А.О. Ацсуара а кодекс ахчыпсаа ражэахэағы // Алашара. Ақэа, 2010. №5. Ад. 173–182.

Ачыгэба 1986: Ачыгэба Т.А. Ацара инхо ацсуаа атаа-цэара ралалара азтцаарақэа // Алашара. Ақэа, 1986. №1. Ад. 131–136.

Ачыгэба 1990: Ачыгэба Т.А. Ацара инхо ацсуаа рхатэы бызшэа афеиашыа азтцаарақэа // Алашара. Ақэа, 1990. №6. Ад. 114–119.

Ашэ-цха 2009: Ашэ-цха С. Мшын-нырцэ икоу хашыцэа рыцэажэара // Алашара. Ақэа, 2009. №2. Ад. 175–180.

Аџба 1974: Аџба В.Ць. Дырмит Гэлиеи амшын-нырцэ инхо ацсуааи // Алашара. Ақэа, 1974. №6. Ад. 78–92.

Бгажэба 1991: Бгажэба Хэ.С. Мыстафа Бытэба – рапхыатэи ацсуа профессор // Алашара. Ақэа, 1991. №4. Ад. 195–204.

Бигэаа 1996: Бигэаа В.А. Ашэышықэса антцэамтазы... (Хаамтазтэи апублицистика иахылтцуа ахэыцрақэа). М., 1996.

Бытэба 2009: Бытэба М.Шь. Кавказ иазку агэалашэарақэа / Ацсшэахь еитеигеит О.Б. Чкотуа. Ақэа, 2009.

Гыцба 1972: Гыцба Т.Шь. Амхацпырра иазку документ ғыцқэак // Алашара. Ақэа, 1972. №6. Ад. 94–96.

Гэажэба 2006: Гэажэба М.С. Хэырбыц изыхь: Агэаа-нагарақэа, агэалашэарақэа, ахэамтақэа / Еикэдыршэеит,

аредакция азыруит З.Ць. Цьапуеи Р.Х. Гэажэбеи. А́кэа, 2006.

Гэажэба 1977: Гэажэба Р.Х. Тьрқэтэылатэи а́цсуаа рфольклортэ материалқэак // Алашара. А́кэа, 1977. №2. Ад. 81–82.

Гэажэба 1980а: Гэажэба Р.Х. Тьрқэтэылатэи а́цсуаа рфольклортэ материалқэа // А́цсуа хэынтқарратэ музеи аусумтақэа. А́кэа, 1980. V атыжымта. Ад. 38–40.

Гэажэба 1980б: Тьрқэтэылатэи а́цсуаа рфольклортэ материалқэа / Акьыпхь иазирхиеит Р.Х. Гэажэба // А́цсуа хэынтқарратэ музеи аусумтақэа. А́кэа, 1980. V атыжымта. Ад. 40–64.

Гэажэба 1986а: Гэажэба Р.Х. Аубых (аубла) жэлар рхэамтақэа // Алашара. А́кэа, 1986. №11. Ад. 109–110.

Гэажэба 1986б: Аубых (аубла) жэлар рхэамтақэа / Акьыпхь иазирхиеит Р.Х. Гэажэба; а́цсшэахь еи́теигеит А.И. Лагэлаа // Алашара. А́кэа, 1986. №11. Ад. 110–119.

Гэажэба 1987: Жэлар рхэамта хьыршэыгэқэа / Акьыпхь иазирхиеит Р.Х. Гэажэба; а́цсшэахь еи́теигеит А.И. Лагэлаа // Алашара. А́кэа, 1987. №5. Ад. 64–80.

Гэажэба 1989а: Гэажэба Р.Х. Тьрқэтэыла инхо а́цсуаа рхэамтақэа // Алашара. А́кэа, 1989. №5. Ад. 81–82.

Гэажэба 1989б: Тьрқэтэыла инхо а́цсуаа рхэамтақэа / Акьыпхь иазирхиеит Р.Х. Гэажэба // Алашара. А́кэа, 1989. №5. Ад. 83–91.

Гэажэба 1990а: Гэажэба Р.Х. «Напы цқьа еитцых ааза-гоуп» // А́цсны а́казара. А́кэа, 1990. №2. Ад. 2–3.

Гэажэба 1990б: Гэажэба Р.Х. Аа́цсара зқэым агэы (Омар Беигэаа ибиография иаазыркьафэны) // Омар Беигэаа. Ас-тампылтэи а́цсуа бжы: Ажэеинраалақэа. А́кэа, 1990. Ад. 105–107.

Гэажэба 1991а: Тьрқэтэыла инхо а́цсуаа рхэамтақэа / Акьыпхь иазирхиеит Р.Х. Гэажэба // Алашара. А́кэа, 1991. №2. Ад. 172–184.

Гэажэба 1991б: Тьрқэтэыла инхо а́цсуаа рхэамтақэа: Афольклортэ материалқэа / Акьыпхь иазирхиеит Р.Х. Гэажэба // Алашара. А́кэа, 1991. №7. Ад. 176–187.

Гәажәба 1996а: Гәажәба Р.Х. Беигәаа Баирам-ица Омар кәыркәа 1 азы 97 шықәса ихытцует // Ацсны. Ақәа, 1996. №34–37. 20. 06.

Гәажәба 1996б: Жәлар ражәа хыыршәыгәкәа / Акыпцхь иазирхиеит Р.Х. Гәажәба // Ацсны. Ақәа, 1996. №33. 7. 06.

Гәажәба 1996в: Ажәлар ражәа итамбо зыхьуп / Акыпцхь иазирхиеит Р.Х. Гәажәба // Ацсны. Ақәа, 1996. №50–53. 23. 09.

Гәажәба 1996г: Ажыгъари-ица Қәычыкә / Акыпцхь иазирхиеит Р.Х. Гәажәба // Ацсны. Ақәа, 1996. №22–25. 19. 04.

Гәажәба 2008а: Гәажәба Р.Х. «Ацсны – хаб игәара, хара хзааз – хан лгара» // Алашара. Ақәа, 2008. №2. Ад. 103–105.

Гәажәба 2008б: Мшын-нырцәтәи ацсуаа рфольклор / Акыпцхь иазирхиеит Р.Х. Гәажәба // Алашара. Ақәа, 2008. №2. Ад. 105–138.

Гәажәба 2008в: Мшын-нырцәтәи ацсуаа рфольклор / Акыпцхь иазирхиеит Р.Х. Гәажәба // Алашара. Ақәа, 2008. №3. Ад. 175–189.

Гәажәба 2008г: Мшын-нырцәтәи ацсуаа рфольклор / Акыпцхь иазирхиеит Р.Х. Гәажәба // Алашара. Ақәа, 2008. №5. Ад. 137–147.

Гәажәба 2010: Хашьцәа, х-Ацсынра!.. (Чингиз Абган-ба иантцамтәкәеи Тьырқәтәыла инхо ацсуаа ртоурых иазку аусумтәкәеи) / Еикәиршәеит Р.Х. Гәажәба. Ақәа, 2010.

Гәажәба 2012а: Гәажәба Р.Х. Ацсуа жәлар атыхәтәантәи рыхтәара кәлеижьтәи 135 шықәса атцра иазкны // Алашара. Ақәа, 2012. №4. Ад. 180–181.

Гәажәба 2012б: Ацсуа жәлар атыхәтәантәи рыхтәара кәлеижьтәи 135 шықәса атцра иазкны / Акыпцхь иазирхиеит Р.Х. Гәажәба // Алашара. Ақәа, 2012. №4. Ад. 181–187.

Гәажәба 2012в: Хцбынцъуаа ртынха / Акыпцхь иазирхиеит Р.Х. Гәажәба // Алашара. Ақәа, 2012. №5. Ад. 175–184.

Гәажәба, Хьациа 1977: Тьырқәтәылатәи ацсуаа рфольклортә материалқәак / Акыпцхь иаздырхиеит Р.Х. Гәажәбеи А.Ць. Хьациеи // Алашара. Ақәа, 1977. №2. Ад. 82–87.

Гәажә-цха 2012а: Гәажә-цха А. Хдоуха абеиара айқәырхаразы // Алашара. Ақәа, 2012. №5. Ад. 190–193.

Гәажә-цха 2012б: Гәажә-цха А. Хдоуха айқәырхаразы // Апсадгьыл агәеисыбжь. Ақәа, 2012. №7 (19). 20.07.

Гәажә-цха 2012в: Гәажә-цха А. Хдоуха абеиара азырхаразы // Апсны. Ақәа, 2012. №56 (20.041). 23.07.

Гәыргәлиа 2000: Тьркәтәылеи Апсни инхо апсуаа рҕапыцтә хәамтәкәа / Ианитцеит, аус адиулеит, апхьажәеи азгәатақәеи ифит Б.А. Гәыргәлиа. Ақәа, 2000.

Гәыргәлиа 2002: Тьркәтәылатәи апсуаа рҕапыцтә хәамтәкәа / Ианитцеит, икьыпхьит Б.А. Гәыргәлиа // Акуль-туреи апстазаареи. Ақәа, 2002. №3 (36). 09. Ад. 7.

Гәыргәлиа-цха 2006: Гәыргәлиа Е.А. Сириатәи апсуаа рхылтщьтракәа ртоурых ақынтә // Алашара. Ақәа, 2006. №1. Ад. 135–139.

Зыхәба 1967: Зыхәба С.Л. Ацара инхо апсуаа рыбзазара ақынтә // Иахьатәи апсуа қыта: Аетнографиатә очеркқәа. Қарт, 1967. Ад. 213–229.

Зыхәба 1972: Тьркәтәыла ианцоу апсуа фольклортә материалқәа // Алашара. Ақәа, 1972. №2. Ад. 56–74.

Зыхәба 1976а: Зыхәба С.Л. Амшын-нырцә инхо апсуаа рҕапыцтә рҕеиамтәкәа ирызкны // Алашара. Ақәа, 1976. №6. Ад. 72–74.

Зыхәба 1976б: Апсуа лакәкәа // Ианитцеит, аус адиулеит, апхьажәеи азгәатақәеи ифит С.Л. Зыхәба. Қарт, 1976.

Зыхәба 1977: Ажәлар ражәа итамбо зыхьуп / Ианитцеит, акьыпхь иазирхиеит С.Л. Зыхәба // Апсны. Ақәа, 1977. №1–4. 31.01.

Зыхәба 1990: Зыхәба С.Л. Атоурыхтә тьабырг ахаҕра аазырпшуа // Апсны қапшь. Ақәа, 1990. 11.12.

Зыхәба 1996а: Зыхәба С.Л. Фольклортә нцамтак атоурых. Зан дыпсыз апа илақмар ажәа / Ианитцеит, акьыпхь иазирхиеит С.Л. Зыхәба // Апсны. Ақәа, 1996. №26–29. 23.05.

Зыхәба 1996б: Тьркәтәыла инхо апсуаа рфольклор ақынтә / Ианитцеит, акьыпхь иазирхиеит С.Л. Зыхәба // Апсны. Ақәа, 1996. №31–34. 20.06.

Зыхэба 1997: Тырқэтэыла инхо апсуаа рфольклор акнытэ // Ианитцеит, акыпхь иазирхиеит С.Л. Зыхэба // Апсны. Акэа, 1997. №23–24 (17.014). 28.04. Ад. 3, 6.

Зыхэба 2004: Зыхэба С.Л. Ченгиз Абганба игэалашэара // Апсны. Акэа, 2004. №5–6. 22.01.

Зыхэба, Хьациа 1976: [Орхан Шамба иантцамтақэа] / Ихырфылааит, акыпхь иаздырхиеит С.Л. Зыхэбеи А.Ць. Хьациеи // Алашара. Акэа, 1976. №6. Ад. 74–78.

Инал-ица 1985: Амхацъырра иазку жэлэр рхэамтақэа рыкнытэ / Ианитцеит, акыпхь иазирхиеит Ш.Д. Инал-ица // Алашара. Акэа, 1985. №1. Ад. 97–109.

Инал-ица, Шьакрыл, Шьынқэба 1962: Нарт Сасрыкэеи цшыынфажэи зежэфык иара иашыцэеи / Еикэдыршэеит Ш.Д. Инал-ица, К.С. Шьакрыл, Б.У. Шьынқэба. Акэа, 1962.

Кьыл-пха 1980: Кьыл-пха Е.Кь. Батым инхо апсуаа рцэажэашьа ачыдарақэа // Алашара. Акэа, 1980. №1. Ад. 83–87.

Кьыл-пха 1998: Кьыл-пха Е.Кь. Апсуа тоурыхтэ диалектология апроbleмақэа (асазуа диалект апроbleма) // Алашара. Акэа, 1998. №2.

Кьыл-пха 2000: Кьыл-пха Е.Кь. Апсуа диалектқэеи ацэажэашьақэеи тоурыхла рыфеиара азтэара (Атоурыхтэ диалектологиязы аматериалқэа) // Современные проблемы кавказского языкознания и фольклористики: Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения доктора филологических наук К.С. Шакрыла (28–30 мая, 1999 г., Сухум). Сухум, 2000. Ад. 186–192.

Қэычбериа-пха 1971: Қэычбериа-пха Л. Араб тэылақэак рығэтэи апсуаа рхылтцшытра ретнография акнытэ // Алашара. Акэа, 1971. №5. Ад. 76–81.

Ламиа 2011: Ламиа Н.В. Зыпсадгьыл ахь ихынхэыз апсуаа ражэахэа ачыдарақэак // Алашара. Акэа, 2011. №2. Ад. 101–109.

Марыхэба 1977: Марыхэба И.Р. Судантэи апсуаа // Апсны қапшь. Акэа, 1977. 23.09.

Марыхэба 2006а: Омар Беигэаа Апсны́а иаишьтыз ипдстынхатэ шәкәқәа (XX ашәышықәса 70–80-тәи ашықәсқәа рзы) // Еикәиршәеит, апхьажәа ифит И.Р. Марыхэба. Ақәа, 2006.

Марыхэба 2006б: Марыхэба И.Р. Қырттәыла Апсын-тәыла ишабашьыз (1992–1993шш.). Ақәа, 2006.

Марыхэба 2011: Марыхэба И.Р. 65 шықәса ахытра (Игор Марыхэба имш иира иазкны). Ақәа, 2011.

Мықәба 2002: Мықәба А.К. Акыр иапсоу апхьаф! // Абыгба Цьамал. Сыпсы зыгроу Апсны (Ажәеинраалақәа) // Еикәиршәеит, акьыпхь иазирхиеит, апхьажәеи азгәатақәеи ифит А.К. Мықәба. Ақәа, 2002. Ад. 3–35.

Папа-пха 2012, 2013: Папа-пха М.А. 35 шықәса Беигэаа Омар иаанда (Агәалашәарақәеи агәаанагарақәеи) // Акьыпхь иаздырхиеит Е.Қ. Кьыл-пхаи Н.В. Ламиеи // Алашара. Ақәа, 2012. №2–6. Ад. 116–134 (№2), 162–177 (№3), 144–163 (№4), 102–121 (№5), 90–112 (№6); 2013. №1. Ад. 78–101.

Сағариа 1996: Сағариа Б.Е. Македониатәи апсуаа. Ақәа, 1996.

Хьация 1978: Бедиа Шьавкьат ихәамтақәа // Ианитцеит, акьыпхь иазирхиеит А.Ць Хьация // Алашара. Ақәа, 1978. №2. Ад. 70–81.

Хьация 1992а: Цабалтәи антцамтақәа // Акьыпхь иазирхиеит А.Ць. Хьация // Апсны. Ақәа, 1992. №131. 4.08.

Хьация 1992б: Псхәытәи антцамтақәа / Акьыпхь иазирхиеит А.Ць. Хьация // Апсны. Ақәа, 1992. №133. 8.08.

Ҳараниа 2005: Ҳараниа Цьамал. Еибапшаауаз: Ажәеинраалақәа. Ажәлар рҽапыцтә хәамтақәа. Ажәапқақәа. Ақәа, 2005.

Чхамалиа 2013: Чхамалиа А. //Аамта цацыпхьаза... // Апсны. Ақәа, 2013. №82 (20.067) 25.10. Ад. 3

2

Абаза, Гожба 1996: Предания потомков абхазо-абазинских махаджиров / Записали в Турции Джамал Хараниа, Орхан Шамба, Омар Бейгуаа, Махинур Папба, Фак-

реттин Отырба; перевод с абхазского А. Абаза, Р. Гожба // Абаза. 1996. №1 (2). С. 46–50.

Авидзба, Бигуаа 1993: Авидзба В.Ш., Бигуаа В.А. Тема махаджирства в абхазской литературе // Культурная диаспора народов Кавказа: Генезис, проблемы изучения (По материалам Международной конференции 14–19 октября 1991 г.). Черкесск, 1993. С. 180–194.

Амичба 1993: Амичба С.А. О некоторых особенностях речи английских абхазов // Культурная диаспора народов Кавказа: Генезис, проблемы изучения (По материалам Международной конференции 14–19 октября 1991 г.). Черкесск, 1993. С. 352–357.

Амичба 2003: Амичба Х.Г. Об абхазо-абазинской диаспоре в Западной Европе // Абаза. 2003. №2 (5). С. 33–34.

Анчабадзе 1976: Анчабадзе З.В. Очерки этнической истории абхазского народа. Сухуми, 1976.

Аргун 1982: Аргун А.Х. Неугасающий огонь. Сухуми, 1982.

Аргун 2004: Аргун Ю.Г. О традиционной культуре абазы в Турции // Кавказ: история, культура, традиция, языки. По материалам Международной научной конференции, посвященной 75-летию Абхазского института гуманитарных исследований им. Д.И. Гулиа АН Абхазии 28–31 мая 2001 г. Сухум, 2004. С. 287–295.

Аргун 2012: Аргун Ю.Г. Абхазы за пределами родины // Абхазы / Отв. ред.: Ю.Д. Анчабадзе, Ю.Г. Аргун. Издание второе, исправленное. М., 2012. С. 451–475.

Ардзинба, Чирикба 1991: Ардзинба В.Г., Чирикба В.А. Происхождение абхазского народа // История Абхазии: Учебное пособие. Сухум, 1991. С. 5–12.

Ахба 1995: Ахба Д. Они сражались за землю предков // Абаза. 1995. №1. С. 20–22.

Ачба 2012а: Ачба А.О. О самоидентичности абхазов-ахчипсов // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 124–128.

Ачба 2012б: Ачба А.О. Аубла: из истории владельцев Сочи // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокуль-

турной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 183–184.

Ачугба 1978: Ачугба Т.А. Из истории материальной культуры абхазов, проживающих в Аджарии («апацха») // Быт и культура Юго-Западной Грузии. Тбилиси, 1978. Вып. VI. С. 132–134 (на груз. яз.).

Ачугба 1985: Ачугба Т.А. Дореволюционные письменные источники о поселении абхазов в Аджарии // Актуальные проблемы изучения и издания письменных источников. Всесоюзная научная сессия (17–19 октября 1985 г., Батуми): Тезисы докладов. Тбилиси, 1985. С. 14–15.

Ачугба 1987а: Ачугба Т.А. Из истории поселения абхазов в Аджарии // Тезисы докладов XVIII Республиканской научной сессии. Батуми, 1987. С. 38–39 (на груз. яз.).

Ачугба 1987б: Ачугба Т.А. Из истории брачных отношений абхазов, проживающих в Аджарии // Этнографические параллели: Материалы VII Республиканской сессии этнографов Грузии (5–7 июня, 1985 г., Сухуми). Тбилиси, 1987. С. 99–101.

Ачугба 1987в: Ачугба Т.А. Из истории происхождения фамилий абхазов, проживающих в Аджарии // Тезисы докладов XIX Республиканской научной сессии. Батуми, 1987. С. 15–16 (на груз. яз.).

Ачугба 1988а: Ачугба Т.А. Вопросы этноязыкового развития абхазов Аджарии // Всесоюзная научная сессия по итогам этнографических и антропологических исследований 1986–1987 гг.: Тезисы докладов. Сухуми, 1988. С. 7–8.

Ачугба 1988б: Ачугба Т.А. К вопросу о заселении абхазов в Аджарии // Быт и культура Юго-Западной Грузии. Тбилиси, 1988. Вып. XV. С. 77–78 (на груз. яз.).

Ачугба 1989: Ачугба Т.А. К вопросу многоязычия у абхазов Аджарии // Двужычие и многоязычие этнических групп в национальной среде. М., 1989.

Ачугба 2010: Ачугба Т.А. Этническая история абхазов XIX–XX вв.: Этнополитические и миграционные аспекты. Сухум, 2010.

Ачугба 2012: Ачугба Т.А. Некоторые военно-политические аспекты депортации абхазов в XIX веке // Материа-

лы научной конференции, посвященной 90-летию З.В. Анчабадзе. Сухум, 2012. С. 14–24.

Балагова-Кандур 2007: Балагова-Кандур Л.Х. Литературная диаспора адыгов. Проблемы этнодуховной идентичности // Литературное зарубежье: Лица. Книги. Проблемы. М., 2007. Вып. IV. С. 183–204.

Балагова-Кандур 2009: Балагова-Кандур Л.Х. Адыгская литературная диаспора: История. Этнодуховная идентичность. Поэтика. М., 2009.

Басария 1913: Басария С.П. Горцы Кавказа в Турции // Сухумский вестник. Сухум, 1913. №79. 25.01.

Басария 2003: Басария С.П. Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении: Пособие для 8–9 классов общеобразовательных школ, лицеев, колледжей. Второе издание. Сухум, 2003.

Бигуаа 1999: Бигуаа В.А. Абхазская литература в историко-культурном контексте: Исследования и размышления. М., 1999.

Бигуаа 2000: Бигуаа В.А. Литература абхазской диаспоры в Турции. Творчество Омара Бейгуаа // Литературное зарубежье: Проблемы национальной идентичности. М., 2000. Вып. I. С. 140–163.

Бигуаа 2008а: Бигуаа В.А. Культурно-просветительская, научная и литературная деятельность северокавказской и абхазской диаспоры в Турции // Литературное зарубежье: Лица. Книги. Проблемы. М., 2008. Вып. V. С. 149–192.

Бигуаа 2008б: Бигуаа В.А. Культурно-просветительская, научная и литературная деятельность северокавказской и абхазской диаспоры в Турции // Диаспоры. М., 2008. №2. С. 102–130.

Бигуаа 2011: Бигуаа В.А. Абхазская литература и литературы народов Северного Кавказа (Историко-культурный контекст. Диаспора). М., 2011.

Бигуаа 2012а: Бигуаа В.А. Садзы в абхазском фольклоре и литературе // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джи-

гети / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 209–231.

Бигуаа 2012б: Бигуаа В.А. Северокавказская и абхазская диаспора в зарубежных странах. Библиография // Литературное зарубежье: Лица. Книги. Проблемы. М., 2012. Вып. VI. С. 151–191.

Бижоев 2006: Бижоев Б.Ч. Язык кабардино-черкесской диаспоры в Турции и на Ближнем Востоке // Кабардино-черкесский язык. Нальчик, 2006. Т. II. С. 308–338.

Боганева 2005: Боганева Е.М. Современная жанровая специфика белорусской народной прозы (На материале этно-фольклорных экспедиций 1995–2002 гг.) // Славянская традиционная культура и современный мир. Сборник материалов научной конференции. М., 2005. Вып. VII. С. 56–76.

Ворошилов 2006: Ворошилов В.И. История убыхов: Очерки по истории и этнографии Большого Сочи с древнейших времен до середины XIX века. Майкоп, 2006.

Гожба 2012: Гожба М.С. В турецкой Абхазии. В селе ахчипсов (из дневника 1990 г.) // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 258.

Гожба 1988: Гожба Р.Х. Махаджирство: Трагедия длиною в сто десять лет. Страницы истории // Абхазский университет. Сухуми, 1988. 23–30.09.

Гожба 1991: Гожба Р.Х. Наши соотечественники за рубежом // История Абхазии: Учебное пособие. Сухум, 1991. С. 268–281.

Гожба 1993: Гожба Р.Х. Кавказская диаспора (абхазы / абазы, адыги / черкесы) // Эхо Кавказа. М., 1993. №3. С. 8–15.

Гожба 1994: Гожба Р.Х. От Кубани до Нила расселились уходящие от родных очагов горцы // Родина. М., 1994. №3–4. С. 130–134.

Гожба 1996: Гожба Р.Х. Абаза в Турции: Дорогой национального самосознания // Абаза. 1996. №1 (2). С. 41–45.

Гожба 2000: Гожба Р.Х. От Кубани до Нила расселились уходящие от родных очагов горцы // Родина. М., 2000. №1–2. С. 138–141.

Гожба 2005: Абхазские эпические предания / Перевод и публикация Р.Х. Гожбы // Созвездие. Сухум, 2005. №8 (13). С. 5.

Гожба 2008: «Прошедший по следам нартских скакунов обретал мужество нарттов» / Перевод и публикация Р.Х. Гожбы // Голос нарттов. Сухум, 2008. №3. 08.

Гожба 2010а: Гожба Р.Х. Русско-кавказская война и исход горцев // Хашьцәа, х-Апсынра!.. (Чингиз Абганба ианцамтәкәеи Тьркәтәыла инхо апсуаа ртоурых иазку аусумтәкәеи) / Еикәиршәеит Р.Х. Гәажәба. Акәа, 2010. С. 270–291.

Гожба 2010б: Гожба Р.Х. Из истории абхазской диаспоры // Хашьцәа, х-Апсынра!.. (Чингиз Абганба ианцамтәкәеи Тьркәтәыла инхо апсуаа ртоурых иазку аусумтәкәеи) / Еикәиршәеит Р.Х. Гәажәба. Акәа, 2010. С. 293–316.

Гожба 2010в: Гожба Р.Х. Кавказские горцы // Хашьцәа, х-Апсынра!.. (Чингиз Абганба ианцамтәкәеи Тьркәтәыла инхо апсуаа ртоурых иазку аусумтәкәеи) / Еикәиршәеит Р.Х. Гәажәба. Акәа, 2010. С. 317–371.

Гожба 2012: Гожба Р.Х. Убыхи и абхазы: традиция и культура (историко-литературное эссе) // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 239–257.

Гутов 2000: Гутов А.М. Проблемы этнической самоидентификации зарубежных адыгов // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: История и культура. Нальчик, 2000. С. 51–69.

Джапуа 1995: Джапуа З.Д. Нартский эпос абхазов: Сюжетно-тематическая и поэтико-стилевая система. Сухум, 1995.

Джапуа 2003: Джапуа З.Д. Абхазские архаические сказания о Сасрыкуа и Абырыкиле (Систематика и интерпретация текстов в соотношении с кавказским эпическим

творчеством. Тексты, переводы, комментарии). Сухум, 2003.

Джапуа 2012а: Джапуа З.Д. Фольклорно-экспедиционный проект «Абхазы в Турции»: история собирательской работы // Народная культура сегодня и проблемы ее изучения. Сборник статей: Материалы научной региональной конференции 2012 г. Воронеж, 2012. (Афанасьевский сборник: материалы и исследования. Вып. XII). С. 3–10.

Джапуа 2012б: Джапуа З.Д. Нартский эпос у зарубежных абхазов // III Всероссийские Миллеровские чтения (материалы научной конференции 4–5 октября 2012 г.): Сборник статей. Владикавказ, 2012. С. 224–238.

Джапуа, Какоба 2013: Джапуа З.Д. Какоба А.П. Нартский эпос в абхазской диаспоре Турции // Эпос единения и дружбы: Материалы Международной научной конференции «Сказания о нартах – эпос единения и дружбы» (Нальчик, 21–24 ноября 2012 г.) Часть I. Нальчик, 2013. С. 77–90.

Джергения 2010: Джергения С.И. На чужом берегу: из истории переселения абхазов в Турцию в 1877–1878гг. // Абаза. 2010. №1 (12). С. 19–23.

Джигетский сборник 2012: Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012.

Дзидзария 1982: Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Второе издание, дополненное. Сухуми, 1982.

Едыдж 2013: Едыдж Батырай. Общности социальной организации нартов и черкесов. Майкоп, 2013.

Зухба 1978: Зухба С.Л. О некоторых фольклорных материалах турецких абхазов // План работы и тезисы докладов XVII научной конференции Координационного совета по фольклору при отделении языка и литературы АН Грузинской ССР (1–3 февраля 1978 г.). Тбилиси, 1978. С. 41.

Зухба 1994: Зухба С.Л. Нартский эпос в фольклоре абхазов, проживающих в Турции // Нартский эпос и кавказское языкознание: Материалы VI Международного

Майкопского коллоквиума Европейского общества кавказологов. Майкоп, 1994. С. 134–138.

Инал-ипа 1971: Инал-ипа Ш.Д. Страницы исторической этнографии абхазов (Материалы и исследования). Сухуми, 1971.

Инал-ипа 1977: Инал-ипа Ш.Д. Памятники абхазского фольклора: Нарты. Ацаны (Сборник статей и материалов). Сухуми, 1977.

Инал-ипа 1990: Инал-ипа Ш.Д. Зарубежные абхазы (Историко-этнографические этюды). Сухуми, 1990.

Инал-ипа 1992: Инал-ипа Ш.Д. Ступени исторической действительности (Об этнической ситуации в Абхазии XIV – нач. XX вв.). Сухум, 1992.

Инал-ипа 1995: Инал-ипа Ш.Д. Садзы: Историко-этнографические очерки. М., 1995.

Инал-ипа 2012: Инал-ипа Ш.Д. Убыхи и их этнокультурные связи с абхазами // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 294–336.

Килба 1983: Килба Э.К. Особенности речи батумских абхазов. Тбилиси, 1983.

Килба 2000: Килба Э.К. О диалектной базе речи батумских (ферийских) абхазов (К проблеме садзского диалекта) // Абхазоведение: Язык. Фольклор. Литература. Сухум, 2000. Вып. I. С. 39–45.

Килба 2011: Килба Э.К. «Поэт, ученый и просветитель» (Ш.Д. Инал-ипа об Омаре Бейгуаа) // Первые Международные Инал-иповские чтения (Сухум, 9–12 октября 2007 г.). Сухум, 2011. С. 744–753.

Килба 2012: Килба Э.К. К проблеме реконструкции исторического садзского диалекта абхазского языка // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 106–113.

Копешавидзе 1978: Копешавидзе Г.Г. Хозяйственно-бытовой уклад абхазов, проживающих в Аджарии (вторая половина XIX – нач. XX вв.). Сухуми, 1978.

Копешавидзе 1985: Копешавидзе Г.Г. Культура и быт абхазов, проживающих в Аджарии. Тбилиси, 1985.

Кукба 2007: Кукба В.И. Избранные труды / Сост., предисл., коммент. В.Ш. Авидзба, Л.Х. Саманба. Сухум, 2007.

Кумахов 2006: Кумахов М.А. Убыхи // Адыгская (черкесская) энциклопедия. М., 2006. С. 473–531.

Кумыков 1994: Кумыков Т.Х. Выселение адыгов в Турцию – последствие Кавказской войны. Нальчик, 1994.

Кушхабиев 1993: Кушхабиев А.В. Черкесы в Сирии. Нальчик, 1993.

Кушхабиев 1997: Кушхабиев А.В. Черкесская диаспора в арабских странах (XIX–XX вв.). Нальчик, 1997.

Кушхабиев 2007: Кушхабиев А.В. Очерки истории зарубежной черкесской диаспоры. Нальчик, 2007.

Лакоба 1990: Лакоба С.З. Очерки политической истории Абхазии. Сухуми, 1990.

Марр 1938: Марр Н.Я. О языке и истории абхазов. М.-Л., 1938.

Мукба 2003: Мукба А.К. Маан Кац – абхазский феодал, генерал русской армии // Абаза. 2003. №2 (5). С. 31–33.

Мукба 2012: Мукба А.К. Убыхи Хаджи-Османа // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии // Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 261–263.

Папба 2012: Папба М.А. О потомках селения Ахчипсоу, проживающих ныне в Турции // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 114–123.

Паштова 2011а: Паштова М.М. К проблеме описания локальных фольклорных традиций: черкесы Узун-Яйлы (Турция) // Вопросы кавказской филологии и истории. Нальчик, 2011. Вып. VIII. С. 113–123.

Паштова 2011б: Паштова М.М. Институт джегуако в фольклорной культуре адыгов (черкесов) Турции // Истоки национальной литературы (Бекмурза Пачев и авторское устное творчество). Сборник научных статей. Нальчик, 2011. С. 131–148.

Паштова 2012а: Паштова М.М. Фольклор в черкесской диаспоре Турции: функциональные и регионально-локальные особенности // Фольклористика и культурная антропология сегодня: Тезисы и материалы Международной школы-конференции. М.-Переславль-Залесский, 2012. С. 418–425.

Паштова 2012б: Паштова М.М. К проблеме видеофиксации фольклора: на материале адыгских стереотипных медиатекстов // Визуальная антропология: российское поле. Материалы конференции в рамках VI Московского международного фестиваля визуальной антропологии «Камера-посредник». М., 2012. С. 139–150.

Пропп 1958: Пропп В.Я. Рецензия на книгу: Нарты. Эпос осетинского народа / Издание подготовили: В.И. Абаев, Н.Г. Джусоев, Р.А. Ивнев и Б.А. Калоев. М., 1957. 401 с. // Русский фольклор: Материалы и исследования. М.-Л., 1958. С. 395–399.

Сагария 1995: Сагария Б.Е. Трагедия македонских абхазов. Спб., 1995.

Соколова 1995: Соколова А.Н. Гармоника адыгской диаспоры. Музыкальные следы Кавказской войны // Россия и Черкесия: вторая половина XVII–XIX вв. Майкоп, 1995.

Султанов 2000: Султанов К.К. Поэзия северокавказской эмиграции: мотив «исторической родины» // Литературное зарубежье: Проблемы национальной идентичности. М., 2000. Вып. I. С. 46–53.

Султанов 2005: Султанов К.К. Идеал, опрокинутый в прошлое: Образ Кавказа в литературе северокавказской диаспоры // Литературное зарубежье: Лица. Книги. Проблемы. М., 2005. Вып. III. С. 63–85.

Султанов 2007: Султанов К.К. Символика и образ «Другого» в литературе северокавказской диаспоры // Литературное зарубежье: Лица. Книги. Проблемы. М., 2007. Вып. IV. С. 4–22.

Султанов 2012: Султанов К.К. В поисках утраченного подлинника. Реальность и ностальгический миф в прозе Х. Мусаясула // Литературное зарубежье. Лица. Книги. Проблемы. М., 2012. Вып. VI. С. 4–21.

Тхайцухов 1992: Тхайцухов М.С. Очерки истории абазин конца XVIII–XX вв. (Этнокультурные связи с народами Северо-Западного Кавказа). Сухум, 1992.

Тхайцухов 2003: Тхайцухов М.С. Абазинское зарубежье. Черкесск, 2003.

Тхайцухов 2005: Тхайцухов М.С. Через Босфор к абазинам – потомкам махаджиров (Путевые заметки и материалы этнографической экспедиции). Черкесск-Карачаевск, 2005.

Убыхский фольклор 2001: Убыхский фольклор. Тбилиси, 2001.

Унарокова 2004а: Фольклор адыгов Турции / Автор-составитель Р.Б. Унарокова. Майкоп, 2004.

Унарокова 2004б: Унарокова Р.Б. Фольклор адыгов Турции // Фольклор адыгов Турции / Автор-составитель Р.Б. Унарокова. Майкоп, 2004. С. 15–24.

Хафизова 2010: Хафизова М.Г. Убыхи: ушедшие во имя свободы. Нальчик, 2010.

Хашба 1972: Хашба А.К. Избранные работы / Сост., ред. и предисл. Х.С. Бгажбы. Сухуми, 1972.

Цвижба 2001: Цвижба Л.И. Этнодемографические процессы в Абхазии в XIX веке. Сухум, 2001.

Цвижба 2012: Цвижба Л.И. Джигетские князья Геч в XIX в. // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 177–182.

Ципинов 2000: Ципинов А.А. Фольклор зарубежных адыгов // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: История и культура. Нальчик, 2000. С. 167–200.

Чачхалиа 1998: Чачхалиа Д.К. В «кавказской» Иордании и Сирии (у адыгов, абазы и чеченцев) // Абазы. 1998. №3. С. 2, 46–51.

Чачхалиа 1999: Чачхалиа Д.К. Хроника абхазских царей: Статьи. Заметки. Дополнение. М., 1999.

Чачхалиа 2012а: Чачхалиа Д.К. Джигетия на политической и этнографической карте Абхазии // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Запад-

ной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 96–101.

Чачхалиа 2012б: Чачхалиа Д.К. К истории Красной поляны и ее окрестностей // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 102–105.

Чачхалиа 2012в: Чачхалиа Д.К. О княжеском роде Гечба // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 166–174.

Чачхалиа 2012г: Чачхалиа Д.К. О владельцах Сочи – князьях Аубла // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 175–176.

Чачхалиа 2012д: Чачхалиа Д.К. Историческая топонимика Большого Сочи середины XIX в. (фамильно-родовая номенклатура) // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 192–207.

Чачхалиа 2012е: Чачхалиа Д.К. К вопросу о национальном самосознании потомков сочинских владельцев Аубла // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 259–260.

Чирикба 1994: Чирикба В.А. Абхазо-абазинская диалектология и реконструкция праабхазской фонемной системы // Нартский эпос и кавказское языкознание: Материалы VI Международного Майкопского colloquium Европейского общества кавказологов (Майкоп, 23–25. VI. 1992). Майкоп, 1994. С. 331–342.

Чирикба 1995: Чирикба В.А. Расселение абхазов в Турции // Инал-ипа Ш.Д. Садзы: Историко-этнографические очерки. М., 1995. С. 260–278.

Чирикба 2012а: Чирикба В.А. Абхазский язык // Абхазы / Отв. ред.: Ю.Д. Анчабадзе, Ю.Г. Аргун. Издание второе, исправленное. М., 2012. С. 23–39.

Чирикба 2012б: Чирикба В.А. Расселение абхазов и абазин в Турции // Джигетский сборник. Вып. I: Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Под общей редакцией Д.К. Чачхалиа. М., 2012. С. 21–95.

Чочиев 2004: Чочиев Г.В. Несколько архивных документов о расселении абхазцев в Османской империи в 60-х гг. XIX в. // Кавказ: история, культура, традиции, языки. По материалам Международной научной конференции, посвященной 75-летию Абхазского института гуманитарных исследований им. Д.И. Гулиа АН Абхазии 28–31 мая 2001 г. Сухум, 2004. С. 103–120.

Чочиев 2011: Чочиев Г.В. Отражение проблем этносоциальной адаптации северокавказских иммигрантов в их обращениях к Османским властям (вторая половина XIX в.) // Первые Международные Инал-иповские чтения (Сухум, 9–12 октября 2007 г.). Сухум, 2011. С. 306–319.

Чурей 2006: Чурей Д.А. Специфика свадебно-танцевальной культуры адыгов в Турции // Новые технологии. Майкоп, 2006.

Чурей 2008: Чурей Д.А. Этномузыкальная культура адыго-абхазской диаспоры в Турции. Нальчик, 2008.

Чурей 2011: Чурей Д.А. Инструментальная культура адыго-абхазской диаспоры в Турции // Первые Международные Инал-иповские чтения (Сухум, 9–12 октября 2007 г.). Сухум, 2011. С. 142–150.

Шинкуба 2004: Шинкуба Б.Б. Народы Западного Кавказа и Османская империя во второй половине XIX – первой четверти XX вв. Махаджирство и его последствие // Кавказ: история, культура, традиции, языки. По материалам Международной научной конференции, посвященной 75-летию Абхазского института гуманитарных исследований им. Д.И. Гулиа АН Абхазии 28–31 мая 2001 г. Сухум, 2004. С. 95–102.

3

Abbasoglu 2008: Unutulmaz Anilar. Adile Abbasoglu / Ceviren Oktay Çkotua. Istanbul, 2008.

Amıçba 1993: Amıçba G. Ortaçağda Abhazlar, Lazlar / Çeviren Hayri Ersoy. İstanbul, 1993.

Ankuab 2007: Ankuab G. Türkçe-Abazaca Konuşma Kılavuzuve Sözlük. İstanbul, 2007.

Beygua 2000: Beygua Valeri. Abhazya tarihi. Başlangıçtan, 1921 yılına kadar (Özet) / Çeviren Papapha Mahinur Tuna. İstanbul, 2000.

Bganba 2013: Cengiz Bganba. Karaşlerimiz, Abhazya'mız!.. Türkiye'de yaşayan Abhaz'lara ait söylenceler, tarini materyaller ve mektuplar // Yayınahazılayan Ruslan Cuavüba; abhazcadan çeviri Oktay Çkotua. Ankara, 2013.

Büyüka 1971: Büyüka Ö.B. Abhaz Mitolojisi Anaçmi? İstanbul, 1971.

Büyüka 1985, 1986: Büyüka Ö.B. Kafkas Kaynaklarına İlk Yaratılışlar – İlk İnsanlık – Kafkas Gerçekleri. İstanbul, 1985, 1986.

Charachidze 1965: Charachidze G. Vieux-Kabarder besleney // Journal Asiatique. 1965. Nr. 2. Vol. 253.

Charachidze 1989: Charachidze G. Ubykh // The North West Caucasian Languages, Hg. G. Hewitt. New York, 1989.

Chirikba 1996a: Chirikba V.A. Common West Caucasian: The Reconstruction of its Phonological System and Parts of its Lexicon and Morphology. Leiden, 1996.

Chirikba 1996b: Chirikba V.A. Sadz, an Abkhaz dialect in Turkey//Non-Slavic Languages. Chicago, 1996. Vol. 8: Linguistic Studies in the non-Slavic languages of the Commonwealth of Independent States and the Baltic Republics.

Dirr 1927, 1928: Dirr A.M. Die Sprache der Ubychen: Grammatische Skizzen // Caucasica. Leipzig, 1927. IV. Vol. 64–144; 1928. V. Vol. 1–54.

Dumezil, Namitok 1955: Dumezil G., Namitok A. Recits aubykhs, I // Journal Asiatique. Paris, 1955. CCXLIII, 1.

Dumezil, Namitok 1956: Dumezil G., Namitok A. Recits aubykhs, II // Journal Asiatique. Paris, 1956. CCXLIV, 4.

Dumezil 1957: Dumezil G. Contes et legendes des aubykhs // Travaux et Memoires de l'Institute Français d'Ethnologie. Paris, 1957. LX.

Dumezil 1959: Dumezil G. Etudes Oubykhs // Bibliotheque archeologique et historique de l'Institut Français d'Arheologie d'Istanbul. Paris, 1959. VII.

Dumezil 1960a: Dumezil G. Recits Oubykhs // Textes sur Sawsaraq° a par Georges Dumesil // Journal Asiatique. Paris, 1960. IV.

Dumezil 1960b: Dumezil G. Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase. Paris, 1960. T. I.

Dumezil 1962: Dumezil G. Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase. Paris, 1962. T. II.

Dumezil 1965: Dumezil G. Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase. Paris, 1965. T. III.

Dumezil 1967: Dumezil G. Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase. Paris, 1967. T. V.

Meszaros 1934: Neszaros J. Die Päkhy Sprache. Chicago, 1934.

Özbay 1990: Özdemir Özbay. Miroloji ve Nartlar. Ankara, 1990.

Özbay 1995: Özdemir Özbay. Dünya mitolojisi ve nartlar. Ankara, 1995.

Özbek 1982: Batiray Özbek. Die tscherkessischen Nartensagen. Espricht – Verlag Hevdelberg, 1982.

Papapha 1998: Mahinur Tuna-Hakan Kap. Dirmit Gulya ya da «Bir Halkın Yeniden Dirilişi». Istanbul, 1998.

Papapha 2001a: Papapha Mahinur Tuna (Hazırlayan). Apsilya ve Tsabal. Istanbul, 2001.

Papapha 2001b: Nart Sasrıkua ve doksandokuz Kardeşi: Abhaz Ulusal Eposu (Abhaz Popular Epics) / Çeviren Mahinur Papapha Tuna. Istanbul, 2001.

Şamba 2008: Şamba G.K. Abhazynın Arkeolojik Eserleri / Çeviren Papapha Mahinur Tuna. Istanbul, 2008.

Şinkuba 2000: Şinkuba Bagrat. Abriskil (Abkhazian Legend) / Çeviren Papapha Mahinur Tuna; resim V. Gamgia. Istanbul, 2000.

Vogt 1963: Vogt H. Dictionnaire de la langue aubukh. Aves introduction phonologique, index français-oubykh, texts oubykhs. Oslo, 1963.

Warada 2007: Warada: Adige-Abkhaz Halk Şarkıları Orkestra ve Korosu. İstanbul, 2007.

Zuhba 2009: Abhaz masallari / Düzenleyen, Yayına Hazırlayan ve Önsözü Yazan Sergey Zuhba. İstanbul, 2009.

АТЕКСТҚӘА РҒЫ ИУҘЫЛО АҘЫРҚӘ АЖӘАҚӘА РЖӘАР

Адемир – аиха
Адемир саналықәа – аихатәы кәардәқәа
Аденыз – амшын
Амени – ахатцара
Амца – аб иаша
Артық – уышыта
Асон – атдыхәтәазы
Атам қәырназзыи – ауафы дгызмалымзыи
Афен – адауы дызлатаирхаша матәарк
Афры – агәаран
Аффедерсиниз – сатамзааит
Ахшам – ахәылбыґеґа
Аффедерсениз шымди – уажәы сатамзааит
Бельлы – еилкаау
Бельлым – еилкаам
Бида – даеазнык
Болна – арахътәи аган
Боуры – акаркмыць
Гана – даеазныкгы
Агьенцәа – ағарацәа
Агьоль – азтачы
Дадым – исхәеит
Дамақ – мамзар
Демеқ истјиор – ихәарц иитаху
Адиуан – ачарыц алхга
Адыуман – алға
Азиль – атцәтцәа
Заатен – усгы

Заиыф – изгу
Зақбат – ашәахтә
Зельон – изеилгом
Иаани – ыҕамыи
Иалқәытыи-малқәытыи – адунеи иқәу зеггы
Иалныз – амала
Аиам – арахә рхәы
Иандан – аған ақынтә
Аинсанқәа / диынсанхыит – ауаа / дуафхеит
Иаорым – схәычы
Иахұдда – мамзарггы
Иахұд – мамзар
Иоқ – мамоу, иқазам
Иы-нефс – аилаҳара, атаххара
Иы-нефс, бошьалмышьны – ихатқарала иҕыртынчны
Иыҳыит-қи – убас ихәеит
Икабырқәа – ивакыцқәа
Аказан – ақәаб
Акаңақ – ахәа
Акат – аихагыла (афназы)
Акауа – амца зладыркуаз, ашьантца ианырқьоз
Конгра – аизара
Кызым – сыцқа
Ақанқаша – ирласны иуфаша
Ақанқаша сырҳазарын – ирфаша сырмазеин
Ақьаф – ақыта
Амаада – ари адаггы
Амемльеқьет – атәыла
Меерса – иара уиггы
Анобат – агәаран еимданы
Аназильбжы – атәтцәабжы
Нашьңырлықь – анхафара
Неиса / неис – аиеи-гәышья
Нефсыу уианмышь – ихатқара ғыхазаап
Нефсыу уианды – ихатқара ғыхеит
Окадар хызлы қалқармышь – уи ақара дағны дгылон,
 ирласны дытқьон

*Ордан долма җамиле олду қадын – уаантәи дтәаны
лцәалтәымкәа дҗалеит аңхәыс*

*Отуз-метре, қырқ-метре, ельлы-метре – 30 метра, 40
метра, 50 метра*

Тақь / Теқь – акы, азәы

Аңера – аз

Аңильанны / аңильан ағы – аплан ақатцара

Исааламны – игәгәоуп

Сабах – ашыжь

Сабах намаз – ашыжьтәи анамаз

Асандық – ашәындыкәра

Асандық ақыранаға – ашәындыкәра аган ақны

Сеиасетны – иполитиканы

Асофра – аишәа

Таарыф – еилырганы изеитеихәахьан

Таби – усоуп, аиеи

Тақыар – акәыр, агъежь

Тақырар – дағазнык

*Там – ихартәау, уи аамтазы, ианихәашаз, ианыкаи-
ташаз*

Тамам – ибзиоуп

Тацәа шахала – ашаха злырхуаз акы

Тафсиль – еилырганы иуасхәо

Лтеңсы – лсаара

Туцьым – ахәылара

Иыуазиат – итагылазаашьа

Ауанарқәа – ахәмаррақәа

Улым – сычкәын

Улым дадым – сычкәын схәеит

Уызет – алкаа

Факат / фыкат – аха, амала

Фильан – анс-арс

Хызматцы – аматцуфы

Ахаана – атзы

Җаиди – шәеиха

Җакаарат – цәхароуп

Җалалзыи – ихалалзам

Даннахарѣызха – данхарѣыха
Бхалаллық – быхалалра
Иханым – ипхәыс
Ахарман – ачарыци атәеи реилыхра
Ҳафҗазаха / ҳафҗак – амчыбжь азы, амчыбжь
Ҳерхалда, иахұд – усгы, мамзаргъы
Ҳыч – зынза
Ҳунарны – ихы иаирхәаша
Ачалмышьны – аус уны
Лчанҗа – лсумка
Рыедырҳазырын – рыедырмазеин
Шпаузаҳхеи – аңбабаа шпаудаҳбалеи
Шьадатны – шыцылараны
Ашьура – афатә хъзы
Ицъаназа – ицсыбаџ

АХҚӘА

Ғырқәтәыла инхо аңсуаа рғапыцтә дырра (З. Ць. Цьапуа).....	5
Türkiye’de yaşayan abhaz’ların söylence bilgileri (Z. C. Capua)	61
Сасрыҕәа (1–28).....	105
Ғәында-пшза (29–30).....	252
Нартаа (31–33).....	262
Азгәатақәа.....	265
Алитература.....	273
Атекстқәа рғы иуцыло атырқә ажәақәа ржәар (О. Б. Чкотуа)	295

Атцаарадырратә тыжымта

**АПСУАА РФОЛЬКЛОР ТЫРҚӘТӘЫЛАТӘИ
АНЦАМТАҚӘА**

**3. Ць. Цьапуа иредакцияла. I атыжымта:
Нартаа**

**Атыжыразы ишьяқәыргәғәоуп Нартдырреи
адәынтәи афольклортцаареи рцентр
алахәылаџцәа реизарағы**

Акорректорцәа С. О. Ҳацъым, Н. С. Барцыц
Асахъаѣыхѡы Б. Р. Цъапуа
Компиутерла еиқәлыршәеит А. И. Ацъынцъал

Аформат 60х90/16. Атираж 500.
Акъ. бгъ. 19. Аѣатцапѣа N°

